Библ. ИОФ

АРХЕОЛОГИЯ

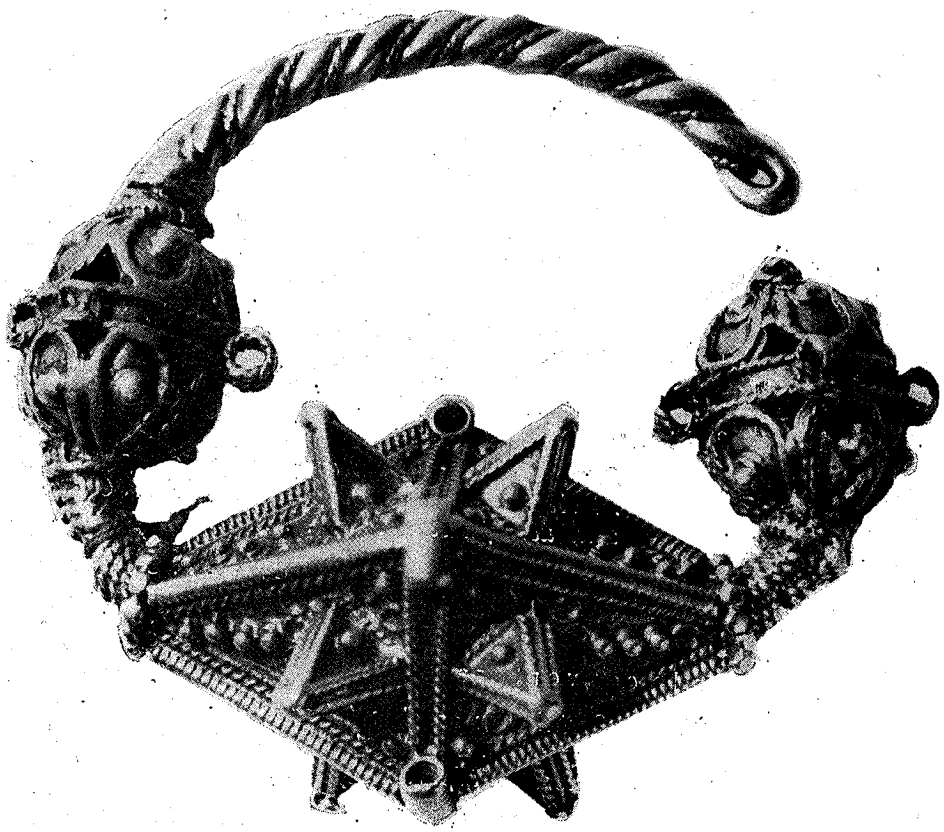

КНИГА
3
1983

СЪДЪРЖАНИЕ

Петър Делев — Епитафията на Христа и светилището на Зевс-Дионис в Малко Търново. 1
Теодосий Смядовски — За старохристиянските черти на преславската култура (11)
Димитър Овчаров — Континуитет и приемственост в ранносредновековната българска култура (към постановката на въпроса). 16

МАТЕРИАЛИ И СЪОБЩЕНИЯ

Андрей Меламед — Две оброчни плочки от Тракия (III в. на н. е.). 26
Лидия Зарева — Два надписа от античния град при с. Мулетарово, Благоевградски окръг. 29
Петър Дончев, Нено Ненов, Димитър Иванов — Ефективност на геолого-геофизичните методи при проучване на надгробни могили. 34
Станислав Станилов, Георги Александров — Средновековно езическо светилище в развалините на Монтана. . . . . (40)
Мирко Робов — Знаци върху тухли от църквата „Св. Димитър Солунски" във Велико Търново. 53
Виолета Нешева, Георги Стоянов — Средновековна църква в кв. Чатала в Мелник 61

КРИТИКА И РЕЦЕНЗИИ

Иван Вайсов — Siedlungen der Kultur mit Linearkeramik in Europa. Nitra, 1982. 324 p., 145 fig. 71
Велизар Велков — J. Jurukova. Die Münzprägung von Bizye. Berlin, Akademie Verlag, 1981. Textband 90 p., Tafelband mit 29 Tafeln (=Schriften zur Geschichte und Kultur der Antike, 18). 72
Димитър Николов — В. И. Кадеев. Херсонес Таврический в первых веках нашей эры. Харьков, 1981. 144 с. с илл. . . . 73
Чавдар Бонев — Ioan Mitrea. Regiunea centrala a Moldovei dintre Carpaţi şi Siret în secolele VI—IX e. n. — Carpica, XII, 1980, p. 55—191, 50 tab. 75
Николай Овчаров — Т. Тотев. Манастирът при Тузлалъка — център на рисувана керамика в Преслав през IX—X в. С., БАН, 1982. 79 с., 69 ил., 10 цв. табл., рез. на фр. ез. 77
Атанас Милчев — Ст. Бояджиев. Портите на прабългарските крепостни стени. — В: Плиска—Преслав. II. С., 1981, с. 138—145. 78

ПРЕГЛЕД

В. Велков — Акад. Димитър Косев на 80 години. 81
М. Чичикова — XII международен конгрес по класическа археология. 82
Т. Иванов — XIII международен конгрес по римския лимес в гр. Аален, ФРГ . . . 84

TABLE DES MATIERES

Petăr Delev — L'épitaphe de Chréstè et le sanctuaire de Zeus-Dionysos à Malko Tărnovo. 10
Teodosij Smjadovski — Au sujet des traits paléochrétiens de la culture de Preslav . . 16
Dimităr Ovčarov — Continuité et influences dans la culture bulgare du Haut moyen âge (concernant la formulation du problème) . 25

MATERIAUX ET COMMUNICATIONS

Andrej Melamed — Deux plaques votives de Thrace (IIIe s. de n. ère). 28
Lidija Zareva — Deux inscriptions de la ville antique près du village Muletarovo, département de Blagoevgrad. 34
Petăr Dončev, Neno Nenov, Dimităr Ivanov — Efficacité des méthodes géologo-géophysiques lors de l'étude de tumuli. 39
Stanislav Stanilov, Georgi Aleksandrov — Sanctuaire païen médiéval dans les ruines de Montana. 52
Mirko Robov — Signes sur des briques de l'église „St Dimităr Solunski" à Veliko Tărnovo. 61
Violeta Neševa, Georgi Stojanov — Église médiévale dans le quartier Čatala à Melnik 70

CRITIQUE ET OUVRAGES RECENSES

Ivan Vajsov — Siedlungen der Kultur mit Linearkeramik in Europa. Nitra, 1982. 324 p., 145 fig. 71
Velizar Velkov — J. Jurukova. Die Münzprägung von Bizye. Berlin, Akademie Verlag, 1981. Textband 90 p., Tafelband mit 29 Tafeln (=Schriften zur Geschichte und Kultur der Antike, 18). 72
Dimităr Nikolov — В. И. Кадеев. Херсонес Таврический в первых веках нашей эры. Харьков, 1981. 144 с. с илл. 73
Čavdar Bonev — Ioan Mitrea. Regiunea centrala a Moldovei dintre Carpaţi şi Siret în secolele VI—IX e. n. — Carpica, XII, 1980, p. 55—191, 59 tab. 75
Nikolaj Ovčarov — Т. Тотев. Манастирът при Тузлалъка — център на рисувана керамика в Преслав през IX—X в. С., БАН, 1982. 79 с., 69 ил., 10 цв. табл., рез. на фр. ез. 77
Atanas Milčev — Ст. Бояджиев. Портите на прабългарските крепостни стени. — В: Плиска--Преслав. II. С., 1981, с. 138—145. 78

REVUE

V. Velkov — L'académicien Dimităr Kosev à 80 ans. 81
M. Čičikova — XIIe congrès international d'archéologie classique. 82
T. Ivanov — XIIIe congrès international sur le limes romain à Aalen, RF d'Allemagne . 84

АРХЕОЛОГИЯ

ISSN 0324-1203

ОРГАН НА АРХЕОЛОГИЧЕСКИЯ ИНСТИТУТ И МУЗЕЙ ПРИ БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

Год. XXV

3

1983

Епитафията на Хреста и светилището на Зевс-Дионис в Малко Търново

ПЕТЪР ДЕЛЕВ

В монографията си за светилищата и паметниците с изображения на конници от Черноморската област К. Шкорпил включва и рисунка на мраморна стела с частично запазен надпис на гръцки език, вградена в основата на малка полукръгла ниша в северната стена на църквата „Св. Богородица“ в Малко Търново.[1] Според събраните от Шкорпил сведения стелата била пренесена там от разположената югозападно от града в подножието на вр. Голямото Градище м. Мишкова нива, където според него се е намирало голямо антично светилище.[2] Пръв опит за разчитане, допълване и интерпретация на надписа по публикуваната от Шкорпил рисунка правиви няколко години по-късно Ж. Сьор.[3] Надписът е публикуван повторно от Д. Дечев[4], а по-късно е разглеждан и от Г. Михаилов[5], В. Пеек[6] и отново от Г. Михаилов в корпуса на гръцките надписи от българските земи.[7]

Всички досегашни публикации на надписа са въз основа на видимата му част в описаното състояние на стелата. През 1980 г. с разрешение на църковните власти тя беше извадена от зида и понастоящем се намира в лапидариума на музейната сбирка в Малко Търново (обр. 1 *а*). Въпреки че голяма част от нея се оказа отчупена и надеждите за пълно възстановяване на текста не се оправдаха, откритата нова значителна част от надписа ни дава основание да го преразгледаме в настоящата работа.

Надписът е издълбан в централната част на добре обработена стела от ситнозърнест бял мрамор, горе и вляво отчупена. Запазената част с долния десен ъгъл на плочата е висока по десния ръб 1,48 м, широка по долния ръб 0,81 м, дебела 0,20 м. В горния ѝ край е запазен долният десен ъгъл на вдлъбнато правоъгълно поле с останки от релефно изображение (размери: вис. 0,44 м по десния ръб, шир. 0,35 м по долния ръб, дълб. 0,03 м) и рамка вдясно до ръба на плочата с ширина 0,11 м. В полето личи малка фигура на куче в скок наляво — възможно част от изображение на тракийски конник или от жанрова погребална сцена. Долният край на стелата (под надписа) е празен.

Надписът (обр. 1 *б*) е в 12 реда (последният по-къс) и представлява надгробна епиграма (епитафия) от 5 елегични дистихона. Стиховете са разделени със средна точка и разстояние. Левият край на надписа с изключение на последния ред попада в отчупената част на плочата, като в горните редове е загубена по-голяма част от текста в сравнение с долните, които изглеждат почти пълни. Долният десен ъгъл на надписа (последните 5 реда) е унищожен от кръгла вдлъбнатина (диам. 0,35 м, дълб.

ФИЛИАЛНА БИБЛИОТЕКА

в средата 0,09 м), на чието дъно са разположени кръстовидно пет дупки.

По стихове, надписът се възстановява така:[8]

[— ⏑⏑ — ⏑⏑ — τεῦξ]εν τύμβον παρο/ [δεῖτα
Σωσύβιος μ]ελιθροῦς μυστιπό/[λος
— ⏑⏑ —]
Χρήσ]τῃ τῇ χρηστὴ τὴν μύρα/[το πρόπο-
λο]ν οὖσαν.
Ἦν τίεν ὥς Σεμέλην/[5] [— ⏑ ο] λυσί-
πονος.
Τὴν κτέρισεν συνό/[μευνο]ς ἐπηετανοῖς
κτερέεσσιν.
Μεῖ/[νε κλέ]ος βιότου τοῦτο γέρας νέ-
κυος.
Σῆ/[μα - - -]ΩΜΤΙ τοῦτο καὶ αὐτῷ κα[ὶ συνο-
μ]εύ/[νῳ]
Θήκατο Σωσύβιος κ[— ⏑⏑ — ⏑⏑/[10] —]ς.
Μύρονται Χρήστ[ην ⏑⏑ — ⏑⏑/— Σ]ατύροι
τε.
Τὴν ἱερ[ῆν ⏑⏑ — μει]/λίχιην πρόπολ-
[ον.]

Вис. на буквите 0,025 м, междуредие 0,02—0,023 м. Използувани са квадратни букви (Σ, Ε, Ω), Α е изписана с пречупена надолу хоризонтална хаста, Ο и Θ са ромбовидни; в края на р. 5 Ο е малко кръгче в средата на реда. Лигатури: ΗΝΜ — р. 3, ΗΝ, ΝΩΣ, ΗΝ — р. 4, ΝΣ — р. 5, ΩΚ — р. 8.

В първия стих досегашните автори четат [— ⏑⏑ — ⏑⏑ — ⏑⏑ — μεῖ]νον, παρο[δεῖτα] с изключение на Ж. Сьор, който допълва [Ταύτην τὴν στήλην παραγὼν μεῖν]ον, παρο[δεῖτα]. Предложеното четене [τεῦξ]εν τύμβον ни изглежда най-вероятно, въпреки че е възможен и друг глагол.

Втория стих Ж. Сьор допълва до: [Μνῆμα γυναικὸς γὰρ εἰσίδ]ε μυστιπό[λου], като добавя извън стиха името на починалата в генитив. Д. Дечев дава: -ις (или -ης) μὺστιπό[λος], Г. Михаилов: [— ⏑⏑ — ⏑⏑ — —]ις μυστιπό[λου], В. Пеек и Г. Михаилов в корпуса: [ἐνθάδε κεῖθ' ἱερ]ῆς μυστιπό[λος τελετῆς]. Допълненото след изваждането на плочата четене [μ]ελιθροῦς μυστιπό[λος] в номинатив заедно с активната глаголна форма в първия стих предполагат в началото на първия или на втория стих да стои името на съпруга на покойната, което е засвидетелствувано по-долу, в р. 9. Σωσύβιος подхожда и като дължина, и като метрика на лакуната в началото на втория стих — затова го допълваме там. В края на стиха би могло да стои μυστιπό[λος τελετῆς], но са възможни и други варианти, например μυστιπό[λος βακχίου].[9]

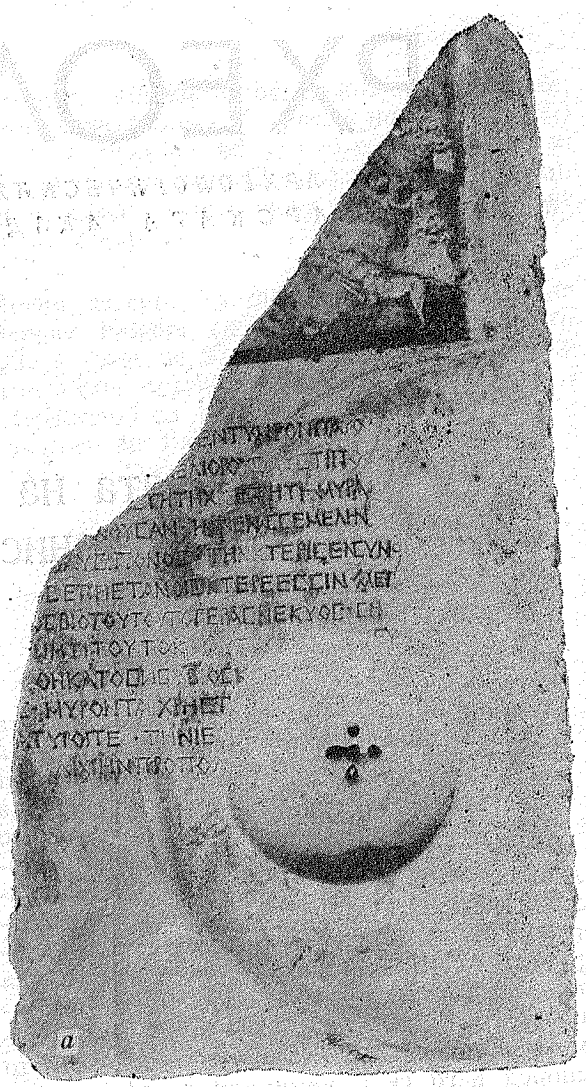

1

● *Обр. 1 а, б) мраморна надгробна плоча от м. Мишкова нива край Малко Търново с надпис на гръцки език — епитафия на Хреста. Fig. 1 a, б) stèle funéraire en marbre du lieu dit Miškova niva près de Malko Tărnovo avec une inscription en langue grecque — épitaphe de Chréstè*

В третия стих Ж. Сьор чете [Μητέρι] χρηστῇ τὴν μυρα[λοιφίαν ἤνυσεν ὑιὸς]. Д. Дечев предлага . . . Χρήστη, τὴν μυρα[λοίφησεν Σύριος], където Χρήστη и Σύριος са имената на починалата и нейния съпруг в номинатив. Г. Михаилов се ограничава с

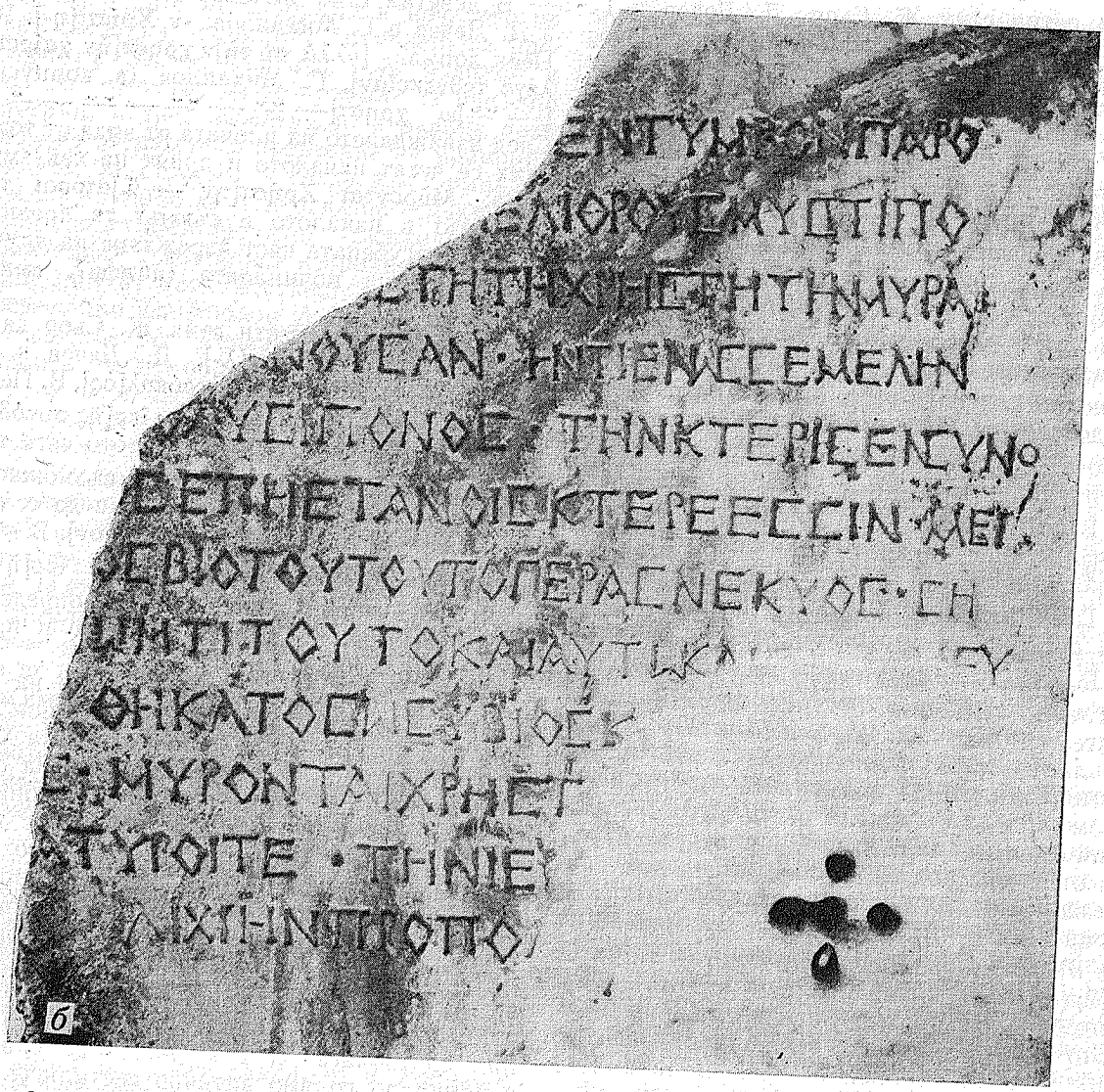

б

[— ⏑⏑] Χρήστη τὴν μυρα[λοιφ ⏑⏑ — ⏑⏑ — ⏑⏑ — ⏑]. Ново допълване предлага В. Пеек: [— ⏑⏑ —] χρηστή, τὴν μύρα[το πολλὰ γοήσας], от което Г. Михаилов в корпуса приема само [— ⏑⏑ —] χρηστή, τὴν μύρα[το — ⏑⏑ — ⏑⏑ —]. На плочата преди изцяло запазеното **ΤΗΤΗ-ΧΡΗΣΤΗΤΗΝΜΥΡΑ** личат долната половина на **Σ** или **Ε** преди нея — долният край на още една вертикална хаста, което прави допълването **[Χρήσ]τη τῇ χρηστή** (името на починалата в датив, следвано от определение „на добрата Хреста“) почти напълно сигурно. Второто допълване: **[πρόπολο]ν οὖσαν** по аналогия с последния стих, където е засвидетелствувана длъжността на починалата, е по-несигурно, тъй като предполага удължаване на първото О metri causa. Възможни са и други допълвания било на съществителни или прилагателни имена в акузатив пред **οὖσαν**, било на причастия на **-νουσαν** — и в двата случая употребени като participium coniunctum.

В четвъртия стих повечето автори дават само сигурно известното им **[τ]ὴν τίεν ὡς Σεμέλην** [— ⏑⏑ — ⏑⏑ —]ς, а В. Пеек допълва **[Ζεύς ποτε φιλάμενο]ς**. Разчетеното в края на стиха след изваждането на плочата **λυσίπονος**, предшествувано от повредено О, създава определени трудности. Ако се следва допълването на Пеек, би могло да се предположи **[Ζεύς δε ὁ] λυσίπονος**, но епитетът изглежда странен в такава връзка.

В петия стих Ж. Сьор, Д. Дечев и Г. Михаилов четат Τὴν κτέρισεν συνο[παζόμενος ῥοδί]νοις κτερέεσσιν. В. Пеек предлага Τὴν κτέρισεν συνό[μευνος ἐθιζομέ]νοις κτερέεσσιν, от което Г. Михаилов в корпуса приема Τὴν κτέρισεν συνό[μευνος ∪ — ⏑⏑]νοις κτερέεσσιν. Разчетеното след изваждането на плочата συνο/----ος ἐπηετανοῖς κτερέεσσιν прави допълването на συνό[μευνο]ς сигурно (срв. и края на седмия стих).

В шестия стих всички приемат предложеното от Ж. Сьор Μει[λίχιον νομίσας τ]οῦτο γέρας νέκυος, което отпада след разчитането на новооткрития текст в стиха. Предложеното допълване Μεῖ[νε κλέ]ος βιότου изглежда вероятно, но има и други възможни варианти, например [φά]ος (?).

В седмия стих Ж. Сьор и след него Д. Дечев и Г. Михаилов допълват Σῆ[μα δ' ἔθηκεν τοῦ]το καὶ αὐτῷ καί [τε συν]εύ[νῳ]. В. Пеек предлага Σῆ[μα δε δείματο τοῦ]το καὶ αὐτῷ καὶ σ[υνομ]εύ[νῳ], което е прието и от Г. Михаилов. В края на стиха [συνομ]εύ[νῳ] изглежда напълно сигурно поради личащите горни краища на **Σ** и **Μ** в двата края на лакуната, както и поради аналогията с петия стих. **ΩΜΤΙ** в началото на р. 8 е невъзможно да се обясни освен като грешка. Най-вероятно изглежда допълването с дума от среден род на -ωμα в датив с допускане на пропусната **Α**: σῆ[μα τεκν]ῶμ(α)τι (гробница за детето); σῆ[μα πτ]ῶμ(α)τι или σῆ[μα δε σ]ῶμ(α)τι (гробница за тялото); σῆ[μα δε δ]ῶμ(α)τι (гробница за семейството) и др. подобни. От горните предположения първото и последното са по-вероятни, тъй като при ръба на счупването пред **Ω** личи леко наклонена наляво вертикална хаста.

В осмия стих Ж. Сьор дава: -ως [α]βιος, Д. Дечев и Г. Михаилов: -ω Σύριος κ-, В. Пеек и Г. Михаилов в корпуса: [— ⏑⏑]ῳ Σύριος κ[αὶ ∪∪ — ∪∪ —]. След изваждането на плочата първата половина на пентаметъра се чете Θήκατο Σωσύβιος. Ако се съди по дължината на допълванията в предходните редове, между συνομεύνῳ и θήκατο е бил оставен по-голям интервал (в който биха могли да се разположат около 3 букви), отчасти запазен на камъка в началото на р. 9. Името Σωσύβιος принадлежи на посветителя на надписа, съпруг на погребаната Хреста, който е изградил гробницата ѝ. То е дублетен или диалектен вариант на широко засвидетелствуваното Σωσίβιος.[10]

В деветия стих Ж. Сьор чете: -ν χρηστ-, а Д. Дечев и Г. Михаилов: -ν Χρήστ[η-]. В. Пеек допълва [ἀλλὰ σὺ τὴ]ν χρηστ[ὴν χαίρειν λέγε τεθνεκυῖαν], Г. Михаилов (в корпуса) [— ⏑⏑]ω χρηστ[— ⏑⏑ — ⏑⏑ — ⏑⏑ — ⏑⏑ — ⏑⏑]. След изваждането на плочата от зида от този стих се четат началото и краят на хекзаметъра: Μύρονται Χρήστ[ην — Σ]ατύροι τε. Глаголът в началото и съюзът τε предполагат в изгубената част изреждане на други оплаквачи на починалата (нимфи?, менади?).

В последния, десети стих Ж. Сьор дава само: -τηνιε[ρ- -]προπο[λ-], Д. Дечев и Г. Михаилов: -την ἱέρ[ειαν- -]πρόπολ[ος], В. Пеек и Г. Михаилов (в корпуса) Τὴν ἱερ[ῆς συνόδου σεμνοτάτην] πρόπολ[ον]. Разкритото сега начало на последния р. 12 дава възможност втората половина на пентаметъра да се допълни сигурно [μει]λίχιην πρόπολ[ον]. В първата половина на стиха след τὴν ἱερ[ῆν][11] може да се предположи още едно определение или в генитив (συνόδου, βακχίου и пр.), или също в акузатив.

Епитафията е написана от името на някой си Сосибий, „сладкогласен мист", в памет на починалата му жена, „добрата Хреста", която била жрица (πρόπολος). За себе си и за жена си Сосибий построил гробница в която покойната била погребана „с изобилни дарове". Както беше посочено погоре, според публикацията на К. Шкорпил разгледаният надпис произлиза от м. Мишкова нива югозападно от Малко Търново.[12] Като съди по личащите на повърхността археологически останки[13] и произлизащите оттам надписи и оброчни релефи,[14] Шкорпил предполага, че в м. Мишкова нива се е намирало голямо антично светилище. Започналите през 1981 г. разкопки в тази местност обориха част от предположенията на Шкорпил: описаните от него развалини се оказаха останки от монументална куполна гробница, а не от светилище.[15] В съседство с гробницата са разположени още 8 по-малки надгробни могили (засега непроучени), както и останки от укрепена вила, обитавана през римската епоха и, както изглежда, свързана с документираната в района рударска и металургична дейност.

Движимите паметници, които според Шкорпил произлизат от м. Мишкова нива, също не дават достатъчно убедителни доказателства в подкрепа на мнението му за съществувало там голямо светилище. При

това събраните от Шкорпил в началото на века сведения за мястото, откъдето са пренесени в Малко Търново тези надписи и релефи, не могат да се приемат за напълно сигурни: и днес населението в района пази спомена за масовото пренасяне на мраморни блокове за строежи в града през миналия век и е склонно да приписва на всички мраморни паметници произход именно от „Мишкова нива“[16]. Шкорпил изброява като произлизащи от тази местност два надписа с посвещения на Аполон Авлариок,[17] един с посвещение на Херакъл,[18] два надгробни надписа[19] и два оброчни релефа с изображения на Тракийски конник.[20] Посвещението на Херакъл според предположението на Ж. Сьор би могло да се свърже с латинския Херкулес — покровител на мините.[21] По подобен начин вероятно следва да се разглежда и Ἀπόλλων Αὐλαρίοκος, не толкова заради предлаганото и впоследствие изоставено тълкуване на епитета като „който населява или покровителствува галериите“[22], колкото въз основа на самия текст на по-добре запазения от двата надписа, посвещението в който е от името на „Стратон, син на Стратон, архонт на гърците в железните рудници“ (Στράτων Στράτωνος ἄρξας τῶν ἐν τοῖς σιδηρείοις Ἑλλήνων). Надписът на Стратон вероятно е от времето на Антонин Пий (155—156 г.?).[23] Необичайният начин за датиране по годините на управление на императора, а не по консулите (τῷ ηι´ ἔτει τῆς Ἀντωνείνου βασιλείας), е дал основание за предположението, че рудниците, за които се говори в надписа, са били императорски домен.[24] По всяка вероятност с дейността на рудниците трябва да се свърже и отбелязаният по-горе втори надгробен надпис от м. Мишкова нива.[25] Той отбелязва изграждането на гробница и е написан от името на Афродизий, вероятно освободен роб, управител (πραγματευτής) на някой си Улпий Апиан. Тъй като планинската местност не допуска съществуване в района на друг вид имение, остава да се предположи, че Улпий Апиан е бил или императорски прокуратор на рудниците в провинцията, или едър концесионер,[26] а Афродизий — управител на конкретната група рудници и разположените около тях металургични пещи. Ако се възприеме предложеното мнение, че надписът на Афродизий произлиза от разкопаната напоследък куполна гробница,[27] импозантността на съоръжението ще даде известна представа за твърде високото социално положение и значителните икономически възможности на този управител. Внимание заслужава и краят на надписа: след изреждането на близките на Афродизий, на които се осигурява място в гробницата, и забраната други лица да я отварят, следва разпореждането в случай на подобно нарушение виновникът да заплати „на пресвещения ковчежник пет хиляди драхми и на града също толкова“ (τῷ ἱερωτάτῳ ταμίῳ Ἀττικὰ πεντακισχίλια καὶ τῇ πό(λι) ἄ(λλ)α τυσαῦτα). Д. Дечев, Г. Михаилов и В. Велков приемат, че „градът“ трябва да се търси на мястото на Малко Търново, допускайки, че античното селище там е имало полисна уредба и своя собствена територия.[28] Л. Робер, обратно, смята, че се касае за Деултум или Бизия, отхвърляйки възможността при Малко Търново да е имало значително антично селище.[29] Той допуска, че ἱερωτάτος ταμίας в случая означава императорската хазна.[30] Възприемането на това мнение на пръв поглед се съгласува с предположението за съществуването на императорския домен в района на рудниците, но в такъв случай изглежда доста странна произтичащата от текста на надписа двойна юрисдикция от страна на „полиса“, независимо кой е той, и на императорската бюрокрация.[31]

Разгледаните паметници позволяват да се предположи с достатъчна увереност, че в м. Мишкова нива се е намирало неголямо антично рударско и металургично селище с прилежащ могилен некропол. Посвещенията на Аполон Авлариок и на Херакъл и оброчните плочки с изображения на тракийски конник са свързани именно с това селище, а не, както предполагаше Шкорпил, с някакво голямо светилище. Заключението изглежда още по-убедително, ако се добави като аналогия, че в района на Малко Търново са засвидетелствувани още два подобни антични металургични центъра (а вероятно са съществували много повече). Единият от тях е в м. Пропада (Сушица) северозападно от Малко Търново. Там са засвидетелствувани значителни антични рудни разработки[32] и голям могилен некропол, в една от могилите на който е проучена куполна гробница от римската епоха, подобна на тази в м. Мишкова нива.[33] Вторият подобен център се намира в м. Младеново в северозападните покрайнини на Малко Търново. Освен значителни по размери рудни разработки и струпвания на отработени метални шлаки[34] тук са проучени и антични

металургични пещи и разположени около тях сгради,[35] а недалеч в една надгробна могила („Голямата Тумба“) е била разкопана мраморна гробница.[36] От района на „Голямата Тумба“ произлиза и надгробен надпис.[37] Погребаният Антоний Хилар е освободен роб (ἀπελεύθερος) на Антоний Руф, член на фамилия, свързана с експлоатацията на мините в Тракия.[38]

Епитафията на Хреста може да се прибави към изтъкнатите доводи против наличието на голямо антично светилище в м. Мишкова нива. Действително в нея се споменава жреческа длъжност, но за разлика от упоменатите по-горе посвещения на Аполон и Херакъл в другите надписи от същата местност тук са очевидни бакхическите асоциации: съпругът на Хреста Сосибий бил мист и почитал жена си „като Семела“; смъртта на Хреста била оплакана от сатирите. Изброените реалии позволяват този надпис да се свърже с група гръцки надписи от Малко Търново и неговите околности, съдържащи характерни посвещения на Зевс-Дионис.

Първият от тях е публикуван през 1915 г. от Г. Кацаров по препис на Б. Филов и снимка на фотографа на Народния музей Г. Трайчев. По това време надписът се намирал в двора на читалището в Малко Търново.[39] Впоследствие той е разглеждан и от Ж. Сьор,[40] К. Шкорпил,[41] М. Апостолидис,[42] Д. Дечев,[43] Л. Робер[44] и Г. Михаилов.[45] Понастоящем се пази в Окръжния исторически музей в Бургас (инв. № 177).

[. . Δ]ιογένου ἱερεὺς βακχίου
[βω]μὸν ἀνέθηκα θεῷ Διὶ Διο-
[νύ]σῳ ὑπὲρ ἑαυτοῦ καὶ τῶν πέ-
[δ]ων μου συνμύστων περὶ
5 σωτηρίας.

Посветителят на жертвеника, син на Диоген, е бил жрец (ἱερεύς) на религиозно сдружение (βακχίον), свързано с култа на Зевс-Дионис.[46] Децата му са наречени в р. 4 негови синмисти (συνμύσται), с което според Г. Кацаров е означена ролята им на негови помощници в богослужението. Повероятно изглежда обаче συνμύσται да е производно на μύσται като означение на посветените членове на сдружението,[47] което очевидно е извършвало религиозни тайнства с мистериен характер.

Още Г. Кацаров цитира полученото от директора на прогимназията в Малко Търново Г. П. Добрев сведение, че надписът е намерен „при землените работи за постройката на девическото католическо училище“[48]. Допълнителни сведения е събрал през двадесетте години К. Шкорпил. Той отбелязва, че при строежа на девическия католи-

2

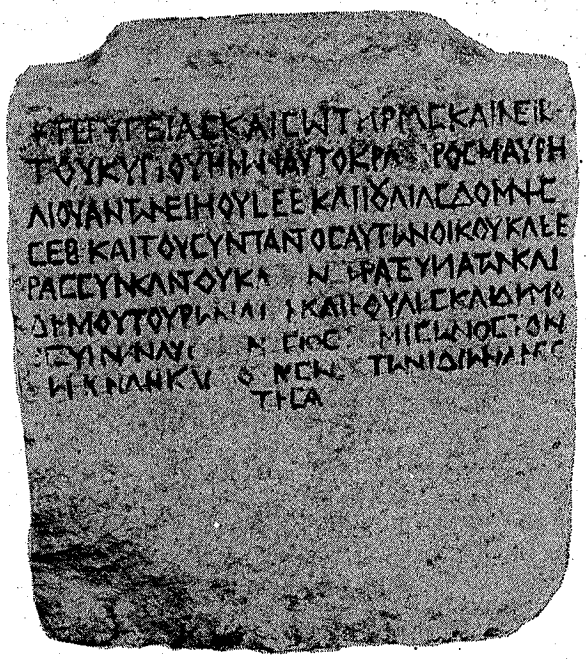

3

чески пансион в Малко Търново в края на миналия век „били намерени стари основи на здание, строени от големи квадрови камъни". Самият надпис бил открит до югозападния ъгъл на сградата на пансиона, където била разкрита настилка от мраморни плочи.[49]

Двадесет години по-късно е публикуван друг надпис с почти идентичен текст, произлизащ от с. Бръшлян (б. Сърмашик) на около 10 км северозападно от Малко Търново.[50] Надписът е издълбан върху четиристранен мраморен жертвеник (обр. 2), който се намира и до днес в олтара на селската църква „Св. Димитър", където служи за подставка на олтарната маса. Състои се от четири хексаметъра, вторият от които е с несъвършена метрика:

Βωμὸν τόνδ' ἀνέ/θηκα θεῷ Διὶ τῷ Δ[ι]/ονύσῳ
Λυκομήδης/ Χρήστου ἱερεὺς βακ/[5]χείου μεγάλοιο/
ὑπὲρ ἐμῶν παίδων/ καὶ τειμῆς, ἧς λάχον/ αὐτός,
καὶ μυστῶν ἰ/δίων, οὓς σῶζε, μάκαρ/[10] Διόνυσε.

Посветителят на жертвеника Ликомед, син на Хрест, е също жрец (ἱερεύς) на бакхическото дружество, наречено тук βακχείον μέγα. Д. Дечев смята, че последното определение е по-скоро указание за значителния брой на неговите членове, отколкото обикновен epitheton ornans.[51] Честта, която Ликомед е получил по жребие (р. 7—8), е очевидно жреческата длъжност. Като глава на религиозното сдружение той нарича неговите членове „свои мисти" (р. 8—9).

Д. Дечев приема, че църквата в с. Бръшлян е построена на мястото на езическото светилище, в което е било направено посвещението, и привежда като доказателство твърдението на клисаря, че надписът се е намирал там още преди преместването на селото на днешното му място от старото местоживелище в м. Живак, което станало в късножелязната епоха.[52] Обаче твърде голямото сходство и в съдържанието, и във формата на двата надписа прави малко вероятна възможността те действително да произхождат от различни (макар и близки) центрове. И доколкото местонамирането на малкотърновския надпис изглежда по-сигурно документирано, още Г. Михаилов предположи, че и надписът от църквата в с. Бръшлян е пренесен от Малко Търново и го класира на съответното място в своя корпус.[53]

Напоследък мнението на Г. Михаилов беше потвърдено с намирането на още един мраморен блок с посвещение на Зевс-Дионис (обр. 3), отново в района на сградата на бившия девически католически пансион в Малко Търново (понастоящем използувана като занималня на средното училище в града). Блокът е бил зазидан в основите на сградата в югозападния ѝ ъгъл и е разкрит през 1968 г. при ремонт. Публикуван е едва 10 години по-късно от В. Велков.[54] През 1980 г. надписът беше изваден от мястото му в субструкцията на зида и понастоящем се намира в музейната сбирка в Малко Търново. Краткостта на първата публикация ни дава основание да приведем тук някои допълнителни данни за него.

Квадров блок от бял мрамор (вис. 0,65 м, шир. 0,63 м, деб. 0,58 м). На горната повърхност квадратна издатина (вис. 0,04 м, страни по 0,45 м). Тъй като в надписа се говори за жертвеник (βωμός), може да се предположи, че запазеният блок представлява неговото тяло, а издатината отгоре е служила за конструктивна връзка с липсващата горна част на жертвеника, която е била издялана от отделен блок. На лицевата страна на блока е издълбан надпис на гръцки език в 9 реда. Буквите са високи около 0,025 м с междуредия 0,015 м. Първите 8 реда достигат вляво и вдясно до краищата на блока, а последният съдържа само 4, поместени в средата букви. Надписът е ясен и добре запазен с изключение на няколко по-заличени букви, които сравнително лесно се допълват. При разкриването му буквите са били попълнени **доста неправилно** с черна боя, която трудно може да бъде отстранена, без те да бъдат повредени. Надписът гласи:[55]

Ὑπὲρ ὑγείας καὶ σωτηρίας καὶ νείκη[ς]
τοῦ κυρίου ἡμῶν αὐτοκρά[τ]ορος Μ(άρκου) Αὐρηλίου Ἀντωνείνου Σεβ(αστοῦ) καὶ Ἰουλίας Δόμνης Σεβ(αστῆς) καὶ τοῦ σύνπαντος αὐτῶν οἴκου καὶ ἱε-

● *Обр. 2. Мраморен жертвеник от с. Бръшлян (северозападно от Малко Търново) с посвещение на Зевс-Дионис от жреца Ликомед. Fig. 2. Ara en marbre du village Brăšljan (au Nord-Ouest de Malko Tărnovo) dédiée à Zeus-Dionysos par le prètreLycomède*

● *Обр. 3. Мраморен блок от Малко Търново с посвещение на Зевс-Дионис от Аврелий Дионисий Темисон. Fig. 3. Bloc en marbre de Malko Tărnovo avec dédicace à Zeus-Dionysos par Aurelius Dionysios Themisonos*

ρᾶς συνκλήτου καὶ τῶν στρατευμάτων καὶ δήμου τοῦ Ῥωμαίων καὶ βουλῆς καὶ δήμου Βιζυηνῶν Αὐρ(ήλιος) [Διο]ν[ύ]σιος [Θε]μίσωνος τὸν [β]ωμὸν Διὶ καὶ Διονύσῳ ἐκ τῶν ἰδίων ἀνέστησα.

Използувани са квадратни букви (Σ, Ε, Ω), Υ е пресечен с къса хоризонтална хаста в основата на двете наклонени, Α е със счупена надолу хоризонтална хаста, Ο е с форма на ромб. Лигатури има във всички редове: ΠΕ и ΝΕ — р. 1, ΜΩΝ — р. 2, ΤΩΝΕ, ΟΥ и ΜΝΗΣ — р. 3. ΝΠ, ΝΤ и ΩΝ — р. 4, ΝΚ, ΗΤ, ΤΩΝ, ΤΕ, ΤΩΝΚ — р. 5. ΗΜ, ΩΜ, ΩΝΚ, ΗΣ, ΗΜ, ΟΥ — р. 6, ΗΝΩΝ и ΩΝ — р. 7, ΩΜ, ΩΕ, ΩΝ, ΩΝ и ΝΕ — р. 8, ΗΣ — р. 9. Лигатурата ΟΥ е изписана (р. 3 и 6), като към намаления ромбовиден омикрон са прибавени отгоре две наклонени хасти.

Конкретният повод за издигането (между 212 и 217 г.) на този жертвеник „на Зевс и Дионис" (Διὶ καὶ Διονύσῳ) „за здраве, щастие и победа на нашия повелител император Марк Аврелий Антонин Август и на Юлия Домна Августа, и на целия им род, и на свещения сенат, и на войските и народа на римляните, и на съвета и народа на бизийците" не е изрично упоменат в надписа. Посветителят Аврелий Дионисий Темисон,[56] както личи от името му, вероятно е получил римско гражданство с Антониновата конституция от 212 г.

Значителната близост в палеографските особености позволява и епитафията на Хреста по аналогия с току-що разгледания надпис да бъде отнесена към първите десетилетия на III в. на н. е. Обратно, палеографските различия между тези два надписа и надписа на архонта Стратон потвърждават датирането на последния във времето на Антонин Пий,[57] както сочат и някои палеографски паралели.[58]

Надписът на Аврелий Дионисий Темисон хвърля допълнителна светлина върху някои от повдигнатите по-горе проблеми. Формалното споменаване на „съвета и народа на бизийците" в посвещението разрешава спора около споменатия в надписа на Афродизий „полис": очевидно вече не може да се поддържа мнението, че античното селище при Малко Търново е било град от полисен тип със своя територия. Обратно, става сигурно, че целият район е бил част от градската територия на Бизия.[59] Формулата на посвещението със споменаването на органите на муниципалната власт в Бизия оборва и мнението за съществувал голям императорски домен около рудниците в района на Малко Търново. И ако императорският монопол по всяка вероятност се е простирал върху самите рудници и правото на експлоатацията им (което би било достатъчно, за да се обясни специфичната формула за датиране в надписа на Стратон), то околните територии очевидно не са били изключени от юрисдикцията на полиса.

Разгледаните надписи с посвещения на Зевс-Дионис позволяват да се направят известни обобщения. Преди всичко изглежда достатъчно сигурно, че в района на днешния град Малко Търново през римската епоха е съществувало светилище, в което според посветителните формули (θεῷ Διὶ Διονύσῳ, θεῷ Διὶ τῷ Διονύσῳ, Διὶ καὶ Διονύσῳ) е било почитано синкретично божество, обединяващо чертите и функциите на Зевс и Дионис. Подобни посвещения не са засвидетелствувани другаде, но те намират доста близък паралел в срещаните в трако-фригийския ареал Ζεὺς Βάκχος и Ζεὺς Σαβάζιος.[60] Идентификацията на Зевс и Дионис крие идеята за Дионис като върховно божество. Възможно ли е тя да бъде отнесена към стар местен култ на тракийския Дионис? Въпреки засвидетелствуваната в надписите пъстра етническа картина в района през римската епоха за подобно твърдение съществуват определени основания. Между тях бихме припомнили двете куполни гробници, документиращи запазването на тракийските традиции тук и през римската епоха. Към тракийските религиозни представи насочва и повтарящата се в разгледаните надписи молба за спасение на посветените (очевидно в задгробния живот).

Около светилището на Зевс-Дионис е било организирано религиозно сдружение (βακχεῖον или βακχίον).[61] Членовете му са наречени в надписите мисти (μύσται, συνμύσται или μυστιπόλοι), което явно показва мистерийния характер на изповядвания култ. Начело на сдружението на посветените в бакхическите мистерии е стоял изборен жрец (ἱερεὺς βακχίου). Жреческата длъжност вероятно е била ограничена във времето, във връзка с което е и обичаят жреците да посвещават (вероятно при встъпване или напускане) благодарствени надписи със стандартно съдържание, подобно на запазените два. Наред с жреците йерархията на сдружението е включвала и по-нисши жречески

длъжности, една от които (πρόπολος), както свидетелствува епитафията на Хреста, е могла да бъде заемана и от жени. Усложнената жреческа структура подсказва значителността на светилището и на изграденото около него религиозно сдружение на посветените в мистериите, която се потвърждава и от епитета βακχείον μέγα в надписа на жреца Ликомед.

Самото светилище вероятно се е намирало в района, където е издигната сградата на бившия девически католически пансион в Малко Търново. Там на сравнително ограничена площ освен надписите са намирани и други антични паметници и материали. Подобни изолирани находища са отбелязани само на още няколко места в града.[62] Анализът на наличните данни позволява да се предположи, че на територията на днешния град изобщо не е имало значително антично селище. Тук се е намирало само посветеното на Зевс-Дионис централно светилище на разпръснатите в района рударски селища.[63] В едно от тези селища — в м. Мишкова нива, вероятно е живяла и е била погребана съпругата на Сосибий Хреста, която преди смъртта си е заемала в светилището длъжността πρόπολος.

[1] К. Шкорпил. Опис на старините в Черноморската област. II, 1. Светилища и паметници с изображения на конници. С., 1926, с. 74—75, № 162, обр. 95.

[2] Пак там, с. 70—71.

[3] G. Seure. Inscriptions grecques du pays des Astiens. — REA, XXXI, 1929, p. 309—313, No 35.

[4] Д. Дечев. Антични надписи. — ГНМ, V, 1926/31, с. 154—157, № 2, обр. 69. Срв. и: Д. Дечев. Антични паметници. — В: Г. п. Аянов. Малко Търново и неговата покрайнина. С., 1939, с. 162, № 4 (превод на български).

[5] Г. Михаилов. Гръцките епиграми от българските земи. — ГСУ ИФФ, XXXIX, 1942/43, с. 68—69, № 100.

[6] W. Peek. Griechische Vers-Inschriften. I. Grab-Epigramme. Berlin, 1955, p. 393, No 1319.

[7] IGBulg, III, 2, 1964, p. 215—216, No 1862.

[8] Частта от надписа, на която се основават предишните четения, е подчертана. Предложените допълвания са съобразени с приблизителната дължина на лакуните в надписа. Означените като стихотворни срички недопълнени части от лакуните имат приблизително следните дължини: около 13 букви в началото на първия стих, около 6 — в края на втория, около 6 — в четвъртия, около 15 — в осмия, около 13 — в деветия, и около 7 букви в десетия стих.

[9] По аналогия с ἱερεὺς βακχίου в разгледаните по-долу надписи.

[10] RE, Zweite Reihe, III A, 1927, col. 1146—1153 s. v. Срв. в надписи: Tituli Asiae Minoris. IV, 1, 1978, No 41 B, 6 (Никомедия); Корпус Босporских надписей. М.—Л., 1965, № 912, 2, 6 (Нимфей), № 1263, 4 (Танаис).

[11] Предпочетено пред τὴν ἱερ[ῆς] поради засвидетелствувания в разгледаните по-долу надписи факт, че жреците в светилището на Зевс-Дионис в Малко Търново са били мъже.

[12] К. Шкорпил. Цит. съч., с. 74, № 162.

[13] Пак там, с. 70—71.

[14] Пак там, с. 71—75, № 159—167.

[15] P. Delev. Two tholos tombs at Malko Tirnovo. — Thracia Pontica, 2 (in press).

[16] Характерен е случаят с разхвърляните по повърхността блокове от разрушената част на разкопаната през 1979 г. куполна гробница в м. Пропада (Сушица) северозападно от Малко Търново (P. Delev. Op. cit.), за които местни жители също твърдяха, че били пренесени от м. Мишкова нива.

[17] К. Шкорпил. Цит. съч., с. 72—74, № 160, обр. 93, № 161, обр. 94. Срв. IGBulg, III, 2, 1964, p. 211—214, No 1859 и 1860 и цит. лит.

[18] К. Шкорпил. Цит. съч., с. 75, обр. 99. Срв. IGBulg, III, 2, 1964, p. 214—215, № 1861 и цит. лит.

[19] Разглежданата епитафия и още един надпис, отчасти също стихотворен: К. Шкорпил. Цит. съч., с. 71—72, № 159, обр. 92. Срв. IGBulg, III, 2, 1964, p. 216—218, № 1863 и цит. лит.

[20] К. Шкорпил. Цит. съч., с. 75, № 165, обр. 96, № 166, обр. 97—98; G. Kazarow. Die Denkmäler des thrakischen Reitergottes in Bulgarien. Budapest, 1938, p. 120, No 645, 646.

[21] G. Seure. Inscriptions ignorées du littoral balkanique de l'Euxin. — Revue de philologie, LX, 1929, p. 108—109.

[22] G. Seure. Nicopolis ad Istrum. Étude historique et épigraphique. — RA, 1908, 2, p. 51. Тълкуването се основава на погрешното четене Αὐλαρίοχος в ранните преписи на надписа. Д. Дечев приравнява Αὐλαρίοκος и Αὐλαρίοχος, като смята първото за тракийска форма на второто, което той извежда от Αὐλάρχης (Aularius): „wohl Apollon, der den kaiserlichen Palast hat oder beschützt" (D. Detschew. Die Ethnika auf -ανος, -ηνος. — Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung, LXIII, 1936, p. 238; Die thrakischen Sprachreste. Wien, 1957, p. 34 s. Αὐλαρίοκος).

[23] IGBulg, III, 2, 1964, p. 213—214 — с приведения там обзор на предшествувалата дискусия.

[24] G. Seure. Inscriptions grecques du pays des Astiens, p. 303; L. Robert. Epigrammes. 4. Epitaphe de Nicopolis. — Hellenica, XI—XII, 1960, p. 288, п. 4.

[25] Вж. бел. 19.

[26] За системата на ползуване на рудниците през императорската епоха вж.: Б. Геров. Проучвания върху поземлените отношения в нашите земи през римско време I—III в. — ГСУ ФФ, L, 2, 1955, с. 30—34; Към въпроса за използуването на мините в Тракия през римско време. — ИНМБ, II, 1965, с. 63—73; Земевладението в римска Тракия и Мизия I—III в. — ГСУ ФКНФ, LXXII, 2, 1977, 1980, с. 63—65.

[27] P. Delev. Op. cit.

[28] Д. Дечев. Цит. съч., с. 168—169; I G Bulg, III, 2, 1964, p. 210—211; В. Велков. Нови данни за икономиката и историята на античния град при днешното Малко Търново. — ИНМБ, II, 1965, с. 92—99.

[29] L. Robert. Op. cit., p. 292—294.

[30] Ibidem, p. 292.

[31] Императорските владения са били ексимирани от муниципалната юрисдикция, срв.: Б. Геров. Проучвания върху поземлените отношения, с. 30—31; Земевладението в римска Тракия и Мизия, с. 56.

[32] Е. Н. Черных. Горное дело и металлургия в древнейшей Болгарии. С., 1978, с. 36—37.

[33] P. Delev. Op. cit.

[34] Е. Н. Черных. Цит. съч., с. 36.

[35] В. Велков. Цит. съч., с. 77—88.

[36] К. Шкорпил. Цит. съч., с. 65 — и в този случай необосновано предполага, че останките са от светилище.

[37] I G Bulg, III, 2, 1964, p. 220—221, No 1868.

[38] Б. Геров. Към въпроса за използуването на мините, с. 70—71.

[39] Г. И. Кацаров. Антични паметници из България. — ИАД, V, 1915, с. 10—11; G. Kazarow. Eine neue Inschrift zum griechieschen Vereinwesen. — JdI, XXX, 1915, AA, col. 87—89.

[40] G. Seure. Archéologie thrace. Documents inédits ou peu connus. II. I, Inscriptions. Paris, 1920 (=RA, 1919, 2), p. 199, No 1.

[41] К. Шкорпил. Цит. съч., с. 69, № 157, обр. 90.

[42] Μ. Ἀποστολίδις. Συλλογὴ ἐπιγραφῶν ἀνευρεθεισῶν ἐν ταῖς παρὰ τῷ Εὐξείνῳ πόντῳ ἑλληνικαῖς ἀποικίαις. — Θρᾳκικά, IX, 1938, p. 21, № 63.

[43] Д. Дечев. Цит. съч., с. 162, № 4.

[44] L. Robert. Op. cit., p. 287, n. 8.

[45] I G Bulg, III, 2, 1964, p. 218—219, No 1864.

[46] Г. И. Кацаров. Цит. съч., с. 11 и цит. лит.

[47] Срв. μύσται в надписа от с. Бръшлян, разгледан по-долу, и μυστυπόλος в епитафията на Христа.

[48] Г. И. Кацаров. Цит. съч., с. 10.

[49] К. Шкорпил. Цит. съч., с. 69.

[50] D. Detschew. Kleine Funde aus Bulgarien. — Jahreshefte des ÖAI, XXIX, 1935, Beiblatt, col. 165—166, No 2, fig. 60. Срв. също: Д. Дечев. Жертвеникът на Дионисa в с. Сармаджик (Малкотърновско). — Прометей, II, 1938, 3, с. 15—17; Антични паметници, с. 166, № 21, Г. Михаилов. Цит. съч., с. 66—67, № 96; L. Robert. Op. cit., p. 287, n. 8; I G Bulg, III, 2, 1964, p. 210, No 1858, p. 219, No 1865.

[51] D. Detschew. Op. cit., col. 166; Д. Дечев. Цит. съч., с. 16.

[52] Пак там, с. 15.

[53] I G Bulg, III, 2, 1964, p. 210, No 1858, p. 219, No 1865.

[54] V. Velkov. Die thrakische Stadt Bizye. — In: Studia in honorem Veselini Beševliev. Sofia, 1978, p. 174—181.

[55] Премахнали сме част от квадратните скоби в четенето на проф. В. Велков там, където буквите личат ясно на камъка.

[56] За когномена Θεμίσων вж. у: V. Velkov. Op. cit., p. 179.

[57] I G Bulg, III, 2, 1964, p. 212—214.

[58] I G Bulg, IV, 1966, No 2263.

[59] Б. Геров. Земевладението в римска Тракия и Мизия, с. 45, 63. За Бизия вж.: V. Velkov. Op. cit.; J. Jurukova. Die Münzprägung von Bizye. Berlin, 1981.

[60] G. Kazarow. Op. cit., col. 88; D. Detschew. Op. cit., col. 166; M. P. Nilsson. Geschichte der griechischen Religion. I. München, 1941, p. 534; I G Bulg, II, 1958, № 678; III, 2, 1964, No 1588; IV, 1966, № 2015, 2076, 2103; Хр. Буюклиев. Нов паметник за култа на Сабазий в Тракия. — Археология, 1965, кн. 2, с. 50—51,

[61] O. Kern. Bakcheion (3, 4). — RE, II B, 1896, col. 2783—2784.

[62] К. Шкорпил. Цит. съч., с. 65—70; Г. п. Аянов. Цит. съч., с. 155—159; Ив. Гълъбов. Археологически материали и наблюдения из Странджа. — В: Комплексна научна странджанска експедиция през 1955 година (доклади и материали). С., 1957, с. 65—66; Я. Керемидчиев. Нови археологически находки от района на град Малко Търново. — Известия на музеите от Югоизточна България, V, 1982, с. 33—42.

[63] Подобно становище за характера на селищната система в района изказва и Л. Робер (L. Robert. Op. cit., p. 294—295).

L'épitaphe de Chréstè et le sanctuaire de Zeus-Dionysos à Malko Tărnovo

P. DELEV

(Résumé)

L'épitaphe de Chréstè (IGBulg, № 1862) est connue depuis longtemps, mais la stèle étant cachée dans l'épaisseur d'un mur de l'église orthodoxe à Malko Tărnovo, l'inscription n'était que partiallement lisible. On a dégagé la pierre en 1980, mais les espoirs de récupérer le texte intégral ne se sont guère réalisés, parce qu'une partie considérable de la stèle faisait défaut. Tout de même, la nouvelle partie ajoutée au texte déja connu a permis un réexamen de toute l'inscription. La stèle est dédiée par uncertain Sosybios, un „myste à voix douce", en l'honneur de sa femme, „la noble Chréstè", morte en qualité de prêtresse (propolos). Sosybios a fait construire pour lui-même et pour sa femme un tombeau, où elle fut enterrée „avec des présents abondants".

On examine plus loin les données sur le lieu-dit Miškova niva d'où provient l'épiaphe de Chérstè. Les excavations archéologiques commencées en 1918

ont mis à jour un tombeau à coupole monumental et les ruines d'une villa romaine fortifiée. Parmi les monuments épigraphiques provenants de la même localité il y a une deuxième épitaphe, deux dédicaces à Apollon Aulariokos et une à Héraclès; il y a aussi deux reliefs votifs aux représentations du Cavalier thrace. Deux des inscriptions (IGBulg, No 1859 et 1863) ont été l'objet d'une longue discussion; toutes les deux sont associées aux activités minières. On arrive à la conclusion que Miškova niva est le site d'une petite agglomération minière et métallurgique avec sa propre nécropole tumulaire et non, comme on avait suggéré auparavant, d'un sanctuaire important d'Apollon.

L'épitaphe de Chréstè contient des notables éléments bachiques: Sosybios, le mari de la défunte, était un myste; il vénérait sa femme „ainsi que Sémélé"; la mort de Chréstè était lamentée par les Satyres. Pour cette raison on peut l'associer à un groupe d'inscriptions de Malko Tărnovo avec des dédicaces à Zeus-Dionysos. Deux pareils dédicaces ont été connues depuis longtemps (IGBulg, № 1864 et № 1865) et une troisième a récemment été publiée par V. Velkov. Cette dernière inscription, datée entre 212 et 217 de n. ère par la mention de l'empereur Caracalla et de sa mère Julia Domna, éclaircit un nombre de points. La grande similitude du script permet de donner à l'épitaphe de Chréstè approximativement la même date: les premières décennies du IIIe s. La mention formelle du conseil et du peuple de Bizye résout enfin la discussion autour du „polis" mentionné dans une des inscriptions de Miškova niva: maintenant il est certain que c'est l'ancienne ville thrace de Bizye, au territoire de laquelle la région autour de Malko Tărnovo a évidemment appartenu à l'époque impériale.

Les trois dédicaces, à Zeus-Dionysos, dont deux dédiées par des prêtres, localisent un sanctuaire auquel est associée une communauté religieuse (baccheion). L'appellation Zeus-Dionysos (analogue à Zeus-Bacchus et Zeus-Sabazios ailleurs dans l'aire thraco-phrygienne) semble impliquer l'idée de Dionysos comme un dieu suprême, qui indique peut-être la survivance d'un vieu culte local de Dionysos thrace. Le sanctuaire de Zeus-Dionysos était situé à la place de la ville contemporaine de Malko Tărnovo, mais il semble peu probable qu'il y eût autour de lui une agglomération urbaine antique. Il était plutôt le centre religieux d'un nombre de petites agglomérations minières écartées comme celle à Miškova niva où avait vécu et a été enterrée la femme de Sosybios Chréstè, qui, avant sa mort, était prêtresse (propolos) dans le sanctuaire.

За старохристиянските черти на преславската култура

ТЕОДОСИЙ СМЯДОВСКИ

В доклад пред международния симпозиум за Йоан Екзарх Български,[1] след като посочихме ред доказателства, че в най-ранния период от изграждането на старобългарската църква е съществувало архаично източно богослужение, изостанало спрямо високо развитата и обогатена с нови символични чинодействия константинополска литургична практика от същата епоха, ние си позволихме да наблегнем и на типичното старохристиянско (сирийско[2]) изграждане на олтарите в най-ранните български църковни постройки в Плиска и Преслав. Това, разбира се, е напълно в съгласие с приведените данни за старинния характер на началната старобългарска литургична практика. Такива са били например цялата серия от еднотипни малки плисковски базилики, в които парабемите са рязко отделени от светилището (бемата) — особеност, която намираме и в известните костурски базилики, които Ст. Пелеканидис напоследък върна в естествената им историческа среда — IX, X в.[3] А и черквата „Св. Дванадесет апостоли" на остров Преспа е идентична по план и по олтарен тип с плисковските базилики № 5, 8, 25 и др., което бе изтъкнато и от Н. Муцопулос.[4] Не е без значение да посочим също, че олтарен тип, съвсем подобен на плисковските базилики № 1, 2, 12 и др., намираме и в една старохристиянска (ранновизантийска) църква от комплекса Царичин град — базиликата от

Калая до Радиновац[5] (обр. 1). Това съвпадение едва ли е случайно. То идва да ни убеди как един старохристиянски олтарен тип, вече изоставен в Константинопол, се запазва и след VI в. в земите, заселени със славяни от българската група, за да разцъфти отново в края на IX в. в Плиска. И тъй като типът на олтарната сцена е един от най-важните показатели за характера на литургичната практика през дадена епоха в даден район, очевидно тук сме поставени пред едно много важно указание за преобладаването на архаизиращи черти в религиозния, което значи въобще и в цялостния живот на тогащо изграждащата се преславска култура.

Същевременно посочихме и твърде важното обстоятелство, че много от първоначалните преславски олтари по-късно са били преустроени. Била е създадена пряка връзка между техните беми и парабеми чрез пробиване на преградните им стени (църквата в Патлейна,[6] № 4 в Селище,[7] във Виница,[8] а вероятно и църква № 1 в Аврадака). Това е станало, за да може да се извършва новосъздаденото в константинополската църква чинодействие „Алегория на Възнесението", което се състои в пренасянето на остатъка от причастието от олтарната маса в протезиса (чинодействие, което липсва както в сирийско-палестинската литургия на св. Яков, така и в римския сакраментар). Съществуват сигурни археологически указания, че тези олтарни преустройства са извършвани по времето на цар Петър, зет на Христофор.[9] Това е време на пълно приравняване на преславския обществен и културно-религиозен живот с този на имперската столица.

Но освен описаните по-горе старохристиянски черти на най-ранните плисковски и преславски църкви съществуват и други данни за архаизиращи тенденции в най-ранния етап от изграждането на преславската цивилизация. Изглежда, че и книжнината ни от този период е била обърната по-скоро към ранновизантийската класика, отколкото към блестящия стил на цариградския IX и X в. Това посочи още на времето Ю. Трифонов[10] по отношение на Константин Преславски, а по-късно и Д. Иванова-Мирчева[11] във връзка с творчеството на Климент Охридски. Ако всички тези постановки са правилни, естествено би било да приемем, че ранновизантийски (старохристиянски) традиции ще да са присъствували и в художествените прояви на Преслав.

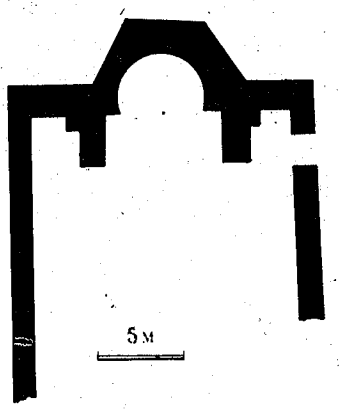

1

● *Обр. 1. План на олтара на базиликата в Калая край Радиновац (Югославия). Fig. 1. Plan de l'autel de la basilique à Kalaja près de Radinovac (Yougoslavie)*

Пръв заговори за източни старохристиянски традиции в ранното преславско художествено творчество А. Грабар.[12] Но неговите разбирания може би поради липсата на достатъчно археологически находки бяха поскоро логични изводи. Между другото, те бяха резултат и на анализа на някои покъсни паметници като Добрейшовото евангелие и Земенските стенописи, обявени от него за преживелица от най-ранното преславско изкуство, като останали запазени в глухата отдалечена провинция, неизместени напълно от новите константинополски влияния, завладели вече Преслав след 927 г.

Във връзка с това се заговори и за преславските керамични икони. Почти всички, които са се занимавали с тях (Н. Кондаков,[13] Ж. Еберсолт,[14] А. Грабар[15] и др.), виждат в човешките им изображения елементите на старохристиянското изкуство на Египет или Предна Азия от втората половина на I хилядолетие. Напоследък Н. Овчаров[16] посочи близостта на човешкия образ от някои преславски рисувани керамични икони със сирийска миниатюра от VI в.[17] Но интересно е да отбележим, че подобно третиране на човешкия образ Ст. Бонев открива и в преславски костен триптих,[18] намерен в археологическа среда, отговаряща на края на IX или първата половина на X в. Това малко произведение на старобългарското приложно изкуство не е случайна находка. Подчертаната идейна връзка между него и керамичните икони е вън от съмнение и тя показва колко дълбоко е била вкоренена източната старохристиянска традиция в преславската култура.

2

3

● *Обр. 2. Украса с плетеница в заставка от Зографското евангелие. Fig. 2. Décoration à natte dans une enluminure de l'Evangile de Zographe*
● *Обр. 3. Плетеница, изобразена на мозайка от Аквилея, VI в. Fig. 3. Natte, représentée sur une mosaïque d'Aquilée, VIe s.*

В ранносредновековното изкуство покрай иконографията съществена роля играе и орнаментът. Затова не бива да бъдем учудени, ако открием и в него същите влияния. Ще споменем само за украсата на глаголическите ръкописи, така или иначе тясно свързани с началото на християнската славянобългарска култура. Според В. Мавродинова[19] основен елемент в тяхната украса е плетеницата. От друга страна, според В. Д. Лихачова[20] плетеницата е била един от най-любимите орнаменти в старохристиянските ръкописи от Предна Азия, Египет и Адриатическото крайбрежие. Същевременно след IX и X в. тя престава да бъде константинополски орнамент и е изместена от други орнаментални мотиви. Това насочва към известни връзки на създателите на първите глаголически ръкописи с книжнината и изкуството на Предна Азия (Сирия). К. Хоралек въз основа на текстологични сравнения допусна, че Константин Философ при превода на евангелските четива е използувал някои архаични гръцки текстове, различаващи се от употребяваните през IX в. в Константинопол.[21] Според него е било възможно Философът да си е послужил и със сирийския вариант на Библията[22] — нещо съвсем вероятно, като се има предвид, че той е познавал добре еврейския и сирийския език. По такъв начин може да се обясни използуването именно на старохристиянска (сирийска) украса в глаголическите ръкописи.

Очевидна зависимост на глаголическата украса от старохристиянската намираме в една заставка от Зографското евангелие (обр. 2). Там плетеницата не образува непрекъсната рамка, а представлява несвързани отделни плетенични ленти, всяка от които съдържа по 5—6 бримки. Именно такава плетеница намираме и в много старохристиянски мозайки (обр. 3).

Споменатите архаизиращи черти определят преславската култура от първите шестдесет години на нейното изграждане като своеобразно възобновяване на източни старохристиянски традиции. Между комплексните фактори, съдействували за това културно явление, в доклада си посочихме приобщаването на покръстените преди 865 г. славяни към живота на старохристиянската църква. По ред причини е естествено те да са били откъснати от новото бурно развитие на константинополската култура и да са били все още на провинциално ранновизантийско равнище на развитие. Още по-естествено е било след 865 г. те да пренесат старохристиянските културни традиции в новосъздадената българска църква. По-късно редица данни, които дотогава не ни бяха

известни, ни убедиха, че между тези комплексни причини е действувал още един мощен фактор, отново свързан със славянския етнос. Имаме предвид водещата роля на учениците на светите братя в старобългарската църква. Много се е спорило за характера на Кирило-Методиевската култура. Докато едни са наклонни да определят моравската архиепископия към западния (латински) тип поради административната ѝ зависимост от римския престол, други я приеха определено за близка до константинополската поради византийския произход на солунските братя.

В същност истината е малко по-друга. Както вече бе посочено от Фр. Дворник, Вл. Ваврженек и др.,[23] Кирило-Методиевската църква и култура са проникнати от ойкуменизма, универсализма на старохристиянския свят, характерни за онази епоха, когато богословието, изкуството и философско-естетическите представи са били повече или по-малко еднакви за Александрия, Антиохия, Рим и Цариград. Обхванати от идеята за този старохристиянски универсализъм, те изграждат своята Сакра Еклесия Славоника Марабензис на принципите на единната старохристиянска църква. В известен смисъл с това моравската църква се е различавала по своята опростеност от постоянно развиващите се по свой път римска и цариградска църква. Но в същност, изградена върху онова наследство, което е било основа на двете враждуващи вече църкви, тя същевременно е била един междинен свят, срещу който нито Рим, нито Константинопол са могли да имат съществени възражения. И може би именно затова Йоан VIII изпраща в 882 г. моравския архиепископ във Византия при Василий I и Фотий да изгладят назряващите вече противоречия между двата престола. Дали светите братя са избрали ойкуменичния старохристиянски модел по дипломатически причини, за да могат да бъдат признати както от Рим, така и от Византия, това, разбира се, ние не знаем. За дипломатически причини говори обстоятелството, че глаголицата няма нищо общо нито с латинската, нито с елинската азбука, а е оригинално творение, изградено върху трите най-любими начертания на християнската символика — кръста, триъгълника и кръга.[24] Естествено, може да се предполага, че с това Философът е искал да предотврати всяко обвинение на новата графическа система в еретически характер.

Добре е известно, че в ранното средновековие църквата е водещият фактор в цялостния културен живот. Църковна архитектура, изобразително изкуство, а дори и полусветската книжнина са пряко подчинени на основните богословски представи на епохата. Затова, използувайки модела на старохристиянския църковен универсализъм, солунските братя неминуемо са възприели и художествените представи на източното старохристиянство. Впрочем за това ще да е имало и известна вътрешна нагласа. Известно е, че философско-естетическите възгледи на Константин-Кирил са били близки до неоплатонизма на Кападокийската школа, и по-специално на нейните последователи Псевдодионисий Ареопагит и Йоан Дамаскин.[25] Тук бихме отбелязали отношението на Философа към тълкуванията на споменатата школа на човешкото изображение като ейкон, като средство за познаване на непостижимия за човешките очи образ на „словото, станало плът" — основен постулат на иконопочитанието, чийто отявлен защитник бил Кирил. Учениците на двамата братя, които от ранни младини следвали своите наставници, естествено, са били възпитани в духа на тези представи. И още по-естествено е било те да ги пренесат и внедрят в старобългарската църква, чието ръководство поели скоро след пристигането си в Плиска. Разбира се, в тази насока те ще да са били подпомогнати и от местното духовенство от славянски произход.

Остава въпросът какви елементи на ранновизантийско наследство са могли да бъдат пренесени в старобългарския духовен живот от местните, покръстени преди 865 г. славяни, и какви нови, конкретно старохристиянски традиции са били привнесени в преславската цивилизация от бежанците от Моравия. Естествено, базиликалният план в Плиска и Преслав, както и старохристиянският олтарен тип би следвало да се свържат със съживяването на местното културно наследство. Несъмнено и присъствието на плетеницата като рамка на художественото поле в преславското каменоделство е продължение на заварените местни традиции.

Ролята на учениците на Кирил и Методий в този културен процес ние виждаме главно в най-ранната ни книжнина, както и в украсата на глаголическите ръкописи, но може да я открием и в някои богослужебни отклонения от константинополската църква. Едно от най-убедителните доказателства

за подобни отклонения е Супрасълският сборник. Както бе изяснено,[26] в него редът на почитанието на светците се различава от този, следван във Великата църква. Изказано бе мнение, че в него могат да се открият и старохристиянски (сирийско-месопотамски) влияния. Очевидно, той не е бил копие на някой цариградски синаксар от съвременната му епоха, а оригинално творение на старобългарската църква от ранния период на нейното изграждане, създадено под влияние на Кирило-Методиевската школа.[27]

Посочихме вече, че образът на св. Матей в сирийска миниатюра от VI в. напомня много на иконографския тип на преславските керамични икони. Разбира се, не е изключена възможността в керамиката да са повтаряни някои източни старохристиянски образи, запазени тук и там из балканските провинции на Империята. Но за съжаление такива не са намерени и до днес и тяхната липса прави засега трудно приемлива идеята за местен континюитет на този иконографски тип. От друга страна, видяхме, че ранните глаголически преводи, както и тяхната украса, трябва да се отнесат към най-ранната дейност на двамата братя във Витиния. Там те вероятно са си послужили със старохристиянски (според К. Хоралек възможно дори и със сирийски!) кодекси. Тези предпоставки вече правят допустимо предположението, че иконографският първообраз на преславските керамични икони трябва да се търси в украсата на сирийските старохристиянски ръкописи, проникнал у нас чрез посредничеството на Кирило-Методиевите ученици — предположение, което засега остава най-приемливо.

[1] Шумен, 1980 г.: Т. Смядовски. За някои ранновизантийски (старохристиянски) черти на преславската цивилизация. — В: Два симпозиума в Шумен — Йоан Екзарх Български и Преславска книжовна школа. С., 1984 (под печат).

[2] На понятието „сирийски олтар" не трябва да се дава само етническо или геополитическо съдържание, а по-скоро то трябва да се свързва с древната сирийска литургия на св. Яков.

[3] Σ τ. Π ε λ ε κ α ν ί δ ι ς. Καστορία. Ι, Βυζαντίναι τοιχογραφίαι. Θεσσαλονίκη, 1953, p. 21, 24, 28, 31.

[4] N. Moutsopoulos. Anascafi. — Annuaire de la faculté de technologie de l'Université de Salonique, V, 1972, p. 321—322.

[5] R. Hodinot. Early byzantine churches in Macedonia and Southern Serbia. London, 1963, p. 193, 195.

[6] Ст. Бояджиев. Църквата в Патлейна в светлината на нови данни. — Археология, II, 1960, кн. 4, с. 30 и сл.

[7] К. Шкорпил. Паметници от столица Преслав. — В: България 1000 години 927—1927. Юбилеен сборник. С., 1930, с. 199.

[8] Ст. Станчев. Църквата край с. Винища. — ИАИ, XVIII, 1955, с. 323 и сл.

[9] Това се разбира от факта, че Винишката църква, която имала първоначално старохристиянски (сирийски) олтар, се приема за паметник от Златния век.

[10] Ю. Трифонов. Бележки върху Учителното евангелие на Епископ Константин. — В: Сборник в чест на Васил Златарски. С., 1925, с. 461.

[11] Д. Иванова-Мирчева. Книжовни влияния върху Климент Охридски (Прокъл Константинополски). — БЕ, XVI, 1966, с. 457.

[12] А. Грабар. До-история болгарской живописи. — В: Сборник в чест на Васил Златарски. С., 1925, с. 555—573.

[13] Н. Кондаков. Очерки и заметки по истории средневекового искусства и культуры. Прага, 1929, с. 125 и сл.

[14] J. Ebersolt. Céramique et statuettes de Constantinople. — Byzantion, VI, 1931, p. 560 sqq.

[15] A. Grabar. Recherches sur les influences orientales dans l'art balkanique. Strasburg, 1928, p. 22 sqq.

[16] Н. Овчаров. Образът на човека в творчеството на Йоан Екзарх и човешкото изображение в преславската рисувана керамика. — Проблеми на културата, 1984, кн. 2 (под печат).

[17] В. Д. Лихачева. Два листа с сирийски миниатюрами. — Byzantinoslavica, XXVI, 1965, p. 365—374, fig. IX, X.

[18] Ст. Бонев. Новонамерено произведение на малката пластика. — Проблеми на изкуството, 1980, кн. 4, с. 51—53.

[19] В. Мавродинова. Културата и изкуството през времето на Първата българска държава. — В: История на българското изобразително изкуство, С., 1976, с. 140.

[20] В. Д. Лихачева. Цит. съч., с. 365—374.

[21] K. Horólek. Zur Frage des lateinischen Einflusses in der altkirchlichen slavischen Bibelübersetzung. Salzburg, 1963, p. 40.

[22] Ibidem.

[23] V l. Vavřinek. Z nejstarších dejin slovanu na uzemi ČSSR. Uherske Hradište, 1971, p. 13, 14.

[24] V. Kiparsky. Tschernochvostoffs Theorie über den Ursprung glagolitischen Alphabets. — In: M. Hellmann. Cyrillomethodiana. Zur Frühgeschichte des Christentums bei den Slaven (863—1963). Köln — Graz, 1964, p. 393—400.

[25] К. Станчев. О философско-эстетических взглядах Константина-Кирилла Философа. — Старобългаристика, III, 1979, кн. 2, с. 7—11.

[26] На международния симпозиум в Шумен през 1977 г., посветен на този забележителен паметник, вж.: Т. Смядовски. Супрасълският сборник и богослужебното многообразие на ранното Средновековие. — В: Проучвания върху Супрасълския сборник. С., 1980, с. 107—116; В. Пандурски. Месецословът в Супрасълския сборник. — В: Проучвания върху Супрасълския сборник. С., 1980, с. 39—42.

[27] В. Пандурски. Цит. съч.

Au sujet des traits paléochrétiens de la culture de Preslav

T. SMJADOVSKI

(Résumé)

L'auteur poursuit ses recherches sur les traits archaïques de la culture de Preslav, créée pendant la seconde moitié du IXe et du Xe s. Il relève que la nouvelle littérature bulgare a été influencée plutôt par les œuvres classiques de la Haute époque byzantine que par le style constantinopolitain contemporain dans la littérature pendant les IXe—Xe s., ce qui s'est reflété sur la vie artistique entière de la capitale. Comme exemples l'auteur avance une série de monuments de la céramique peinte de Preslav, dans laquelle les modèles iconographiques et certains ornements (la natte) sont la conséquence directe de la rénovation de traditions paléochrétiennes orientales, conservées en Asie occidentale, en Egypte et sur la côte de l'Adriatique. A ces éléments archaïques se rapporte également le plan basilical des églises les plus anciennes à Pliska et à Preslav. En l'absence d'arguments à l'appui d'une thèse de continuité locale, l'auteur soutient le point de vue d'influnces par l'intermédiaire de Syrie qui, dans le domaine de l'iconographie, peuvent être reliées à l'activité des disciples de Cyrille et Méthode.

Континуитет и приемственост в ранносредновековната българска култура
(към постановката на въпроса)

ДИМИТЪР ОВЧАРОВ

Трудно е да се посочи кой, кога и по какъв повод въведе в българската археологическа наука понятието „континуитет" във връзка с въпроса за формирането на раннобългарската култура и нейното отношение към заварената местна култура. Но това едва ли има някакво решаващо значение — по-важното в случая е да се изясни същността на този термин и целесъобразността на неговата употреба. Липсата на точен, ясен и категоричен отговор на този въпрос доведе до възникването на продължителен спор, който невинаги почиваше на принципна основа и поради това дискусията приемаше доста остри форми. Това естествено стана пречка за решаването на важни и възлови проблеми от културното развитие на българския народ през първите векове след създаването на българската държава.

Съществуват два коренно противоположни възгледа, които се основават на различен подход при решаването на интересуващия ни въпрос. Според привържениците на идеята за континуитета на територията на Балканския полуостров няма прекъсване на културното развитие, тъй като по-високата антична (тракийска, късноантична, ранновизантийска) култура е била възприета изцяло от настанилото се през VI—VII в. славянско население, а то, от своя страна, я предало на дошлите в края на VII в. прабългари. Изтъква се, че този процес е естествено продължение на прогресивния ход на местната култура, към която славяни и прабългари се приспособяват. Формите на това приспособяване са различни, но като главна се сочи прякото и непосредствено възприемане на постиженията на Византия от новата държава и това се отнася до всички сфери на обществения и културния живот —

от проявите на материалната и духовната култура на редовите слоеве на населението до изявите на официалната държавна власт и на аристократичната върхушка. „Прабългарите, както и славяните — твърди С. Георгиева,— дошли в VII в. на Балканския полуостров с примитивна номадска култура, която бързо била асимилирана от по-високата антична култура“[1]. Отричайки самобитните тенденции на прабългарското изкуство, същата авторка отбелязва: „В България местното изкуство се оформя при решителното етническо превъзходство на славяните на здрава антична и византийска основа. По такъв начин славяните се явяват преки наследници и продължители на античните художествени традиции в българските земи“[2].

Според Ат. Милчев може да се проследи „континуитет на градската култура в нашите земи от римската епоха до XII—XIII в.“ и като пример за това се сочи античният Ескус.[3] Многократно и в различни статии, които текстуално не се отличават една от друга, той изтъква пряката приемственост между тракийския зверинен стил в изкуството и тератологичния стил на старобългарските ръкописи, което можело да се види дори и „по време на Второто българско царство в дърворезбата, миниатюрата, отчасти в стенописите и ювелирното изкуство, както и в сграфито-керамиката“[4](?).

Теорията за континуитета между античната и раннобългарската култура най-ревностно застъпва Ст. Михайлов, който излага своите съображения по този въпрос в редица статии и доклади на международни конференции и конгреси.[5] За него няма съмнение, че раннобългарската култура е продължение на местната култура от предбългарската епоха и това особено добре може да се проследи в градоустройството и архитектурата. Години наред той поддържа неизменната теза, че всички монументални сгради в Плиска (крепостни стени, „Кръмов“ дворец, езически капища, Големият басейн, Голямата базилика и др.) трябва да се датират в предбългарско време (късноантична или ранновизантийска епоха) и че са били преизползувани в готов вид от българите.[6] Всички новооткрити сгради в старобългарските селища и крепости (аула на хан Омуртаг при с. Цар Крум, Шуменски окръг, Преслав, Дръстър и др.) за Ст. Михайлов не са български. Като се съгласява с установеното мнение за наличието на предстолично укрепление на мястото на Преслав, той смята, че в тази насока може да се отиде още по-далеч. И наистина, в разсъжденията си по-нататък той обявява големи части от крепостните стени на Преслав, царските дворци,[7] а напоследък и новооткритата Дворцова църква, за ранновизантийски строежи.

Впрочем становището, че Плиска и Преслав не са изградени от българите (или поне основната част от сградите в тях), не е ново и оригинално. То се поддържа от някои изследвачи с подчертана тенденциозност на изводите. Д. Кръндjалов си бе поставил за задача да отрича българския характер на плисковското строителство без оглед на резултатите от археологическите проучвания и се придържаше към това становище до края на живота си.[8] Едва ли е случаен фактът, че на XII конгрес по византология югославските учени изнесоха колективен доклад за непрекъснатото (континуитетно) развитие на балканската архитектура,[9] а няколко години по-късно (1965) директорът на Белградския археологически институт посети редица български средновековни центрове и изнесе доклад в София, основната тема на който бяха въпросите за континуитета и дисконтинуитета.[10] На Международния симпозиум по славянска археология в София (1970) Дж. Бошкович откровено заяви в изказването си по доклада на Ст. Михайлов: „Дворците в Плиска по своя начин на градеж, другите сгради (?) със своите хипокаусти са конструкции от късната античност и византийската епоха и са били преизползувани през епохата на Първото българско царство“[11]. На същия симпозиум Ст. Михайлов не се обяви против тези мисли, защото за него самия например наличието на хипокаустна система бе един от основните аргументи в подкрепа на тезата му за континуитета. Той отрече възможността при бъдещите разкопки в Преслав и в останалите български средища да се открият и други български сгради, снабдени с хипокауст. „На същото основание — писа той — ние можем да кажем, че в Плиска през това време ще се открие някой латински надпис с името на античното селище или укрепление, което е било на това място“[12]. Но разкопките в последните години доведоха до откриването в Преслав не на една баня с хипокауст, а на две, които са точно датирани в IX и X в.[13] В същото време в Плиска не само че не бяха установени следи от антич-

ни и късноантични културни пластове, но бе доказано безспорно, че е съществувало най-ранното укрепление от българско време, което е било построено около средата на VIII в.[14]

Другото мнение, според което между ранновизантийската и раннобългарската култура липсва континуитет, е също така твърде разпространено в научната литература. Неговите поддръжници излизат от предпоставката, че славяни и прабългари се настаняват в земи, които са били силно опустошени и обезлюдени в резултат на варварските нашествия през V, VI и особено през VII в. Като подчертава, че главно условие за възприемане на културните достижения е живият производствен опит и действеният контакт между създателите на културни ценности,[15] Ст. Ваклинов заключава, че „в севернобалканските провинции (на Византия — бел. Д. О.) съществува дълбока цезура между античната и средновековната култура, че във вътрешните земи на Балканския полуостров от VII в. насетне започва да се изгражда съвсем нова култура, коренно различна от заварената“[16]. Все пак той допуска известна приемственост на антични елементи и похвати в строителните традиции и в някои други области на културния живот, но — възприети от Византия и пречупени през призмата на съвременния византийски мироглед, или по неговото определение това е „съвременно византийско-балканско материално и духовно наследство“[17]. Още по-крайни позиции в тази насока заема Ст. Бояджиев, който изследва предимно проблеми от архитектурно естество и смята, че целият строителен опит и практика в раннобългарската държава са плод на самобитно развитие на прабългарския етнос и корените на това развитие трябва да се търсят в районите на Средна Азия, а не във Византия или в античната епоха.[18]

Лесно може да се разбере, че и двете изложени по-горе становища страдат от едностранчивост и несъобразяване с конкретните исторически факти. Теорията за континуитета не намира никаква реална подкрепа в археологическите материали.[19] При широкомащабните проучвания в Плиска, Преслав и др. раннобългарски средища липсват каквито и да било податки за съществуване на предбългарски културни пластове, които биха потвърдили научното датиране на някои строежи или цели архитектурни ансамбли в ранновизантийско време. Установяването на отделни късноантични елементи в начините на градеж или в плановете на някои сгради не е доказателство за урбанистичен континуитет, а свидетелство за определена културна приемственост, която нито трябва да се отхвърля, нито трябва да се премълчава, както правят привържениците на противното становище. „Реалната приемственост в историята — отбелязва изследвачът на средновековния град С. М. Стам — не се поддава на адекватно отразяване в понятията на континуитивизма, за който въпреки фактите на историята съществува само еднолинейно развитие и филиация на някакви вечни начала, а отсъствуват проблемите на подема и упадъка, разкъсване на непрекъснатостта и качествения скок“[20]. Но за да се вникне по-добре в тази вярна постановка по отношение на засегнатите в нашата статия въпроси, необходимо е да се изясни същността на понятията „континуитет“ и „приемственост“ и съотношението между тях.[21] Това е особено наложително в настоящия момент, защото много от авторите неоправдано поставят знак на равенство между тях, прехвърлят черти от едното явление върху другото и с това въпросът още повече се усложнява.[22]

Най-разпространено и всеобхватно е философското разбиране за континуитета: „континуитет има във всеки обект (или явление), чиито части са свързани по такъв начин, че между тях няма никакво прекъсване, никакъв хиатус“[23]. От това схващане следва, че най-съществени за изясняване на континуитетното развитие са два момента: задължителната диалектическа връзка между отделните страни на цялото и непрекъснатостта в развитието. Валидни за всяко явление или процес в природата и обществото, тези изисквания са особено задължителни за развитието на културата.

Тук се налага да се спрем върху съдържанието на понятието „средновековна култура“, без което е невъзможно цялостното решаване на поставената задача. Съвременната културология е единна в постановката, че средновековната култура трябва да се интерпретира значително по-широко от културата на новото време и че в нея трябва да се включат различни съставки и категории — естетически, философски, юридически, икономически, стопански, материално-битови и пр., т. е. „в основата на цялата практическа дейност на хората може да се разкрие едно единство, вън от което остава не

напълно понятна всяка от тези специфични сфери. Те всичките са обагрени културно"[24].

Като се изхожда от това схващане, става напълно ясно, че когато се говори за континуитет, трябва да се има предвид развитието на *цялата култура* в пълното нейно многообразие и единство, а не да се вземат под внимание само отделни нейни съставки и елементи, т. е. цялата култура с нейните сложни и многопосочни връзки и взаимоотношения. Ако това единство е нарушено, става безсмислено и лишено от съдържание и понятието континуитет.

Освен единство, както изтъкнахме погоре, континуитетът изисква непрекъснатост. Тази непрекъснатост на развитието може да се осъществи, ако са налице редица предпоставки — обективни и субективни фактори. Нека проследим в тази връзка състоянието на балканските провинции на Византия през съдбовния за тях VII в. При настаняването на славяни и прабългари и при създаването на българската държава в 681 г. се извършват коренни промени, които засягат същността и основите на обществените отношения и материална база. *На първо място* — изчезва византийската господствуваща класа — основен организатор на икономиката и на културния живот. Нарушават се установените от няколко века отношения на зависимост и съответствуващите на тях идеологически и правни норми. На тяхно място идва една коренно различна обществена структура, която има свои специфични изисквания и други социални измерения. *На второ място* — разстройва се демографското единство и равновесие, местното население силно намалява, изтласкано е от новите жители в планините и в по-неплодородните части на страната и т. н. Неговото участие в стопанския и културния живот намалява силно, а на места (средищните части на българската държава) почти не се чувствува. *На трето място* — изчезнала е старата държавна организация с нейните традиционни и установени институции, заинтересовани от запазването на старите ценности. Създадена е държава от нов тип, за която ценностите имат по-различно значение. *На четвърто място* — премахната е утвърдилата се вече християнска религия и църковна организация, изискващи определени типове и форми на изкуството, морала и пр. Тяхното място се заема от езическите религии на прабългари и славяни с характерните за тях натурфилософски възгледи и разбирания, религиозен синкретизъм и др. подобни.

Посочените дотук фактори нарушават естествения исторически ход на събитията и водят до решително разчупване на единството и непрекъснатостта на развитието. Ето защо за континуитет между раннобългарската и ранновизантийската култура не може да се говори, тъй като на мястото на едната култура (византийската), която се разрушава, се изгражда друга (българската), която има различна етническа, социална и политическа основа.

Не стои обаче така въпросът с отношението между античната и ранновизантийската култура, където посочените фактори не действуват или действуват в ограничен размер и затова между двете култури е налице действителен континуитет. „Единствено византийското изкуство — отбелязва В. М. Полевой — се формира по пътя от високата антична култура към средновековната. Всички примеси, които в другите страни украсяват историческия поток, във Византия се разтварят почти без остатък"[25]. На друго място същият автор обосновава двете главни направления, по които се формира художествената култура на средновековието: първото следва пътя, който изминават племената от Европа и Азия, където изкуството израства на почвата на примитивното творчество, пълно с остра наивна изразителност (тук той поставя българската култура); второто, което изминава пътя на постепенен преход на основата на високоразвито изкуство, което извършват великите робовладелски цивилизации (Византия и някои източни страни).[26] Приемайки в общи линии тази схема, ние все пак мислим, че българската култура на Балканския полуостров заема междинно място поради особените условия на развитие. В нея по удивителен начин се съчетават тънката чувствителност и непосредственост на „варварския" свят с възприетите по-късно културни заемки от Византия и високоразвитите източни страни.

Нека проследим и линията на развитие, която изминава българската култура през епохата на Първото българско царство. Археологическите източници показват, че до средата на IX в. тя има един характер, а след това силно се изменя. Тези промени могат да се забележат и проследят на базата на многобройни примери в областта на архитектурата, изкуството, литературата и

пр., но тук едва ли е необходимо те да се привеждат. И въпреки тези големи промени определено може да се говори за наличието на континуитет, тъй като развитието на българската култура през двата етапа е подчинено на закономерности, заложени вътре в самото общество, произтичащи от историческата необходимост, доловени и осъществени от напредничавите умове на епохата — княз Борис, царете Симеон и Петър и културните кръгове около тях.

Отричайки възможността за континуитет между ранновизантийската и ранната българската култура, ние трябва да изтъкнем различните прояви на приемственост на отделни елементи от заварената по-ранна култура, които се възприемат от придошлото население (в случая славяни и прабългари) и от новата държава, осмислят се по новому (това е задължително!) и се включват в новата етническа, социално-икономическа и културна общност, като я обогатяват значително. Но за да се разбере механизмът и формите, при които се извършва това обогатяване, необходимо е да се изясни самото понятие „приемственост".

В марксистко-ленинската наука съществуват различни дефиниции, които в основата си се обединяват от признаването на един водещ момент, а именно: приемствеността е израз на едно диалектическо развитие в природата, обществото и човешкото мислене като необходима връзка между старото и новото и израз на закона за отрицание на отрицанието.[27] Важно в случая е да се разбере как се осъществява на практика културната приемственост и в тази насока много съществено е краткото определение на съветския философ А. О. Стернин, според което „под приемственост трябва да се разбира включването в новото на тези елементи от старото, които служат на новото, служат на движението напред"[28]. Следователно един от основните фактори на културната приемственост е *избирателността,* т. е. разбирането, че новата обществена организация, подчинявайки се на съответните закономерности, възприема от предишната само онова, което й е необходимо. Следователно за разлика от континуитета приемствеността не предполага единство и непрекъснатост на развитието, постепенни количествени натрупвания и преминаване в ново качество, а отбиране на отделни явления и ценности, които могат да бъдат отдалечени по време и място, да принадлежат на съвсем чужди култури, но да се явяват непременно необходими за изграждането на новата култура която ги усвоява.

В хода на историческото развитие приемствеността се осъществява по различни начини, но за интересуващата ни епоха на преход от античност към средновековие може да се проследи следната линия на ретроспективни отношения: рецепция — реминисценция — заимствуване — влияние — традиция.[29] Първите две форми — рецепция (използуване на античния материал в готов и непроменен вид — aequi vocatioe и реминисценция доминират през раннито векове (V—VI), докато за времето, когато се осъществяват активните контакти междановото балканско население (славяни и прса българи) и заварената местна култура, характерни заимствуването и влиянието.

Могат да се набележат главно две линии, в които протича приемствеността — вертикална и хоризонтална (наричана още взаимообмен). При първата се заимствува от миналото, а при втората — от съществуващите успоредно съвременни култури.[30] Темповете на развитие на средновековната българска култура са особено високи, защото и двете линии действуват интензивно. Главна предпоставка за това е активният характер на българската култура, която съумява да кондензира и подчини на своята същност както постиженията на миналото, така и прогресивните елементи от различните синхронни култури, и на първо място — на византийската. Това, разбира се, невинаги е ставало в еднакво висока и развита степен. През ранния (езическия) период влиянието на византийската култура върху българската е било в много случаи спорадично, едностранчиво и повърхностно (например възприемането на византийската военна и гражданска титулатура, някои хералдични изображения и др.). След покръстването обаче това въздействие става особено силно, дълбоко, а в определен смисъл може да се говори за приобщаването на българската култура към кръга на византийската с всичките положителни и отрицателни последици от това. Безусловно периодът от средата на IX до средата на X в. трябва да се оценява като качествен скок, като своего рода културна революция за българския народ.[31] Това обаче едва ли е случайно — предпоставките за разгръщане на този процес назряват в недрата на българското общество постепенно, незабеле-

жимо, но с голяма сила. Ето защо възприемането на чуждото влияние е важно условие за общественото развитие, за развитието на културата и изкуството, но в последна сметка определящи остават вътрешните икономически, политически и социални фактори.

Важна последица от този процес на интензивно развитие на българската култура е приобщаването ѝ към византийската култура и преодоляването на затворения характер през езическия период. Този затворен характер обаче не е свойство на прабългарската култура, а е наложен от историческите обстоятелства, в които тя е принудена да се развива в продължение на два века на Балканския полуостров. В наши дни науката натрупа вече достатъчно аргументи, за да покаже, че културата, която донасят със себе си прабългарите, не може да бъде определяна като номадска, а още помалко като примитивна.[32] С това се потвърди изказаното преди около един век мнение на Н. П. Кондаков, който енергично се противопостави на тези, които приписваха на творчеството на прабългарите всичко грубо и примитивно.[33]

Сложният път на осъществяване на приемствеността може да се илюстрира с много примери, на някои от които обърна внимание Ал. Фол.[34] За нас е особено важен неговия извод, с който изследвачите невинаги се съобразяват: възприемането на редица елементи от местната култура е ставало съобразно различни регионални, етнически, религиозни и други условия и съобразяването с тях е наложително, за да се избягнат неприятни грешки и неточни заключения. Така например елементарното познаване на законите, по които се развива тракийското изкуство от предримската епоха, би предпазило от заблуда онези, които търсят и настояват за пряката връзка на звериния (животинския) стил със средновековния тератологичен стил в изкуството, формиран на съвсем други принципи. Или пък точният, а и безпристрастен анализ на особеностите на античното градоустройство не би позволил да се търси континуитивно развитие между него и ранносредновековните български градове. За такова развитие не е достатъчно средновековното селище да се издигне върху останките на античното или ранновизантийско селище или крепост, т. е. да се прояви наричаната от някои „топографска приемственост“ или „топографски континуитет“[35]. Ето защо е прав Ив. Венедиков, който посочи, че останките от български средновековни землянки върху развалините на Абритус или българските средновековни пещи в близост до античните керамични пещи при с. Хотница, Великотърновски окръг, все още не говорят за наличието на континуитет, какъвто в същност няма.[36] В противен случай ще се стигне до такива абсурдни твърдения като това, че вграждането на сполии — мраморни антични капители — в пещката на средновековното българско жилище до западната крепостна стена на Сердика е продиктувано не от функционални съображения, а се подчинява на естетическия (?!) усет на техните обитатели, и от това се правят пресилени от гледна точка на историческата логика изводи.[37]

Разбира се, възприемането на античните образци и модели в бита и особено в изкуството е налице и археологическите находки го доказват. Но това е ставало най-често не чрез прякото им въздействие, а след като те са преминали през орбитата на византийската култура, т. е. възприемано е като нейно влияние. По този начин се осъществявало своеобразно обединяване, сливане или смесване на двете линии на културна приемственост — вертикална и хоризонтална. Усвояването на античното наследство в неговите местни форми, макар и пречупено през призмата на официалната византийска култура, е било важна съставка в изграждащата се млада средновековна българска култура. Твърде сполучливо М. Цончева забелязва, че това наследство е било заедно с другото и „средство за противопоставяне на византийската култура, чиято основа също е антична, но за епохата (IX в.) е вече различна от раннохристиянската, от която се вдъхновява българското творческо начало“[38].

Изясняването на въпросите около културната приемственост невинаги е лесно и затова към него трябва да се подхожда отговорно и с необходимото внимание. Прибързани и елементарни постановки, криещи се зад категорична форма на изложение погрешни изводи и противоречиви твърдения като това: Именно в *този момент* — създаването на българската държава — се изгражда и новата култура. *Отмира* старата ранновизантийска култура. Тракийската култура *не може да не влияе* на новосъздаващата се, макар тя да е качествено нова, и то до такава степен, че в нея *местната култура* се открива съвсем слабо“[39]

(навсякъде подчертаното от авт. Д. О.), не допринасят с нищо, а дори объркват още повече нещата. Защото нито културата на едно общество може да се изгради така бързо, нито старата византийска култура отмира (на друго място авторката използува израза „тази култура е изравнена (?) в съвместното съществуване“[40]), нито е възможно тракийската култура, чиито особености през VII в. ние не познаваме, да влияе върху „качествено“ новата култура и т. н.

В действителност, както отбелязват редица автори, срещата на две култури невинаги протича гладко и хармонично или ако в областта на материалната култура (например строителството) това може да стане мирно и да се стигне до сливане на два стила в архитектурата, то в областта на духовната култура „взаимните влияния се осъществяват на основата на устойчивото запазване на качествените различия в изходните, основоположни елементи и принципи на всяка култура“[41]. Ако се обърнем за примери към българската действителност, ще отбележим, че тази постановка е напълно вярна. В българската архитектура през средновековието почти безболезнено се възприемат от Византия, макар и в повечето случаи архаични, редица готови форми и планове на сгради, строителни техники и пр. В областта на езика обаче се достига до сблъскване и пълна победа на единия език — славянския, като от другите два се запазват незначителни следи. По отношение на религията условията налагат да се осъществи исторически компромис — изчезват езическите религии на славяни и прабългари, за да отстъпят място на една световна религия — християнството, която поглъща и запазва под различни форми някои от паганистичните култове на двата етноса.

Приемствеността може да се осъществи по различни начини — по целесъобразност или механично. Елементите на старата или на някоя съвременна култура се възприемат *по целесъобразност* тогава, когато те са необходими за изграждане на новото общество и за неговото утвърждаване. Такъв е случаят с появата на рисуваната керамика в Преслав в края на IX в. Това е източна заемка, която българската култура получава в напълно готов вид (в някои изследвания за това се използува терминът „трансплантация“[42]), но в новите условия тя продължава своето развитие и се издига на по-високо ниво.

Често пъти обаче по целесъобразност се възприемат различни елементи, представляващи явен анахронизъм за съвременния етап на развитие. Така става с онези стари форми и методи, които за даващата култура са вече отживели, но във възприемащата намират идеологическо оправдание. Очевиден пример в това отношение са монументалните строежи от епохата на Първото българско царство, изпълнени в масивен квадров градеж. За времето, когато те се появяват, строителната техника във Византия достига висок етап на развитие и в нея господствуват тухлената и каменнотухлената зидария. В България обаче се възприема архаична строителна техника, която била разпространена в периферните области на империята (Задкавказието и Северното Черноморие). Тази архитектура допадала на вкусовете на зараждащата се българска феодална аристокрация, тъй като чрез нея се утвърждавала идеята за могъществото и непоклатимостта на ханската власт, а оттам и на самата държава. Това може да се определи още и като *осъзнато* възприемане на културното наследство, при което старото съдържание запазва и дори разширява функциите си, за да се включи успешно в новата форма. Така става например с възприемането на редица технико-инженерни конструкции: субфундаменталното (подосновно) укрепване на почвите при строежите в Плиска и Преслав с набиване на дървени колове (пилоти); използването на хипокаустната отоплителна инсталация в най-усъвършенствуван вид и пр.

Не са редки случаите, когато културното наследство е било възприемано *механично*, не по целесъобразност. Това е ставало, когато старото съдържание се пренасяло без никакво изменение в новите социални и културни условия, т. е. проявявало се неосъзнато подражателство. Най-често при този начин на възприемане на старата култура било игнорирано или недобре се осъзнавало предишното предназначение на възприеманите елементи. Данните от разкопките показват, че най-ранните отбранителни каменни съоръжения на българската държава не са били снабдени с бойни кули (аулът на хан Омуртаг при с. Хан Крум) или са имали само кръгли ъглови кули (аулът при Преслав). Когато се построява каменната вътрешна крепостна стена на Плиска (началото на IX в.), по фронта ѝ се появили останалите и вече изоставени от византийските

военни инженери петоъгълни бойни кули. Освен това тези кули в Плиска били разположени на голямо разстояние една от друга и така не са можели да осъществяват взаимодействие помежду си. С други думи, загубена била функционалната връзка и от гледна точка на отбранителните концепции тези крепостни съоръжения били вече несъстоятелни, независимо че са запазвали техните възможности за самостоятелна отбрана (само като бойни кули).

Трябва да се изтъкне, че при запазване и осмисляне на старите форми и съдържание голяма роля в развитието на културата играва *традицията*. Но в борбата за налагане на новото съдържание традицията понякога оказва отрицателно въздействие.[43] Така например след налагането на християнството в България продължава в една или в друга степен придържането към нормите на езическата религия. Това вече пречи на развитието, то е в разрез с новото, забавя осъществения прогрес. Въпреки това обаче езическата идеология за определен период от време — началните векове на българската държава — оставя видими следи в духовната култура и това въздействие продължава и в следващите векове. Посоченото влияние трябва да се оценява положително що се отнася до формирането на цялостен мироглед на обществото. Заедно с консервативните страни то внася дух на реализъм, на известен рационализъм и с това допринася за създаването на онези качествени различия, които отделят българската средновековна култура от византийската и от културата на Запада, а по-късно, надживявайки вековете, достигат до наши дни.

Накрая трябва да се спрем на още един въпрос, поставян в нашата археологическа книжнина, но не намерил задоволително решение. Твърди се, че варварските нашествия допринасят за унищожаване на материални и духовни ценности, в резултат на което настъпва продължителен застой и упадък на културата.[44] Ярък пример за това е завладяването на Балканския полуостров от османците. Това принципно вярно положение е интересно във връзка със завладяването на същия полуостров от славяни и прабългари. Какво става с високата — значително по-висока от тяхната — местна византийска култура? Едва ли може сериозно да се твърди въз основа на известните досега данни, че тя е била разрушена и обезличена до такава степен, че да се стигне до застой и забавяне на темповете на развитие. В същност настаняването на славяни и прабългари на юг от р. Дунав трябва да се оценява не като унищожително и разорително нашествие, а като нахлуване от особен род, при което не се носи цялостна разруха, а се достига до запазване и синтез на различни културни потоци. Бъдещото внимателно изследване на археологическите източници ще трябва да изясни причините за това явление, както и конкретните форми, при които се осъществява този синтез в различните области на материалната и духовната култура.

И така от изложеното дотук се вижда, че проблемът за културната приемственост през епохата на ранното средновековие е от фундаментално значение за българската археологическа наука. Без правилното му изясняване не ще могат да се разберат не само явленията и фактите от началните векове на културната история, но и много от процесите, които се развиват в българското общество значително по-късно — през цялата епоха на развития феодализъм и до падането на България под османско робство.

[1] С. Георгиева-Казанджиева. О материальной культуре славян и праболгар на Нижнем Дунае. — СА, 1961, кн. 2, с. 102.

[2] С. Георгиева. К вопросу о т. н. „праболгарской художественной промышленности". — Slavia antiqua, 1963, кн. 10, с. 365.

[3] Ат. Милчев. По въпроса за културата на славяните и прабългарите в нашите земи през ранното средновековие. — Археология, VI, 1964, кн. 2, с. 3. Трябва да отбележим, че тук и на други места авторът се позовава на трудовете на Т. Иванов, в които последният не застъпва подобна теза, а подчертава няколковековния хиатус между ранновизантийското укрепление и средновековното селище, възникнало през IX—X в.: Т. Иванов. Ескус в светлината на последните проучвания. — В: Археологически открития в България. С., 1957, с. 119.

[4] Ат. Милчев. Формирование староболгарской культуры. — В: Славяните и средиземноморският свят VI—XI в. Международен симпозиум по славянска археология, София 23—29 IV 1970. С., 1973, с. 110.

[5] S. Mihailov. La Grande basilique de Pliska et la tradition paléobyzantine de bâtir dans la péninsule Balkanique. — Actes du Premier congrès international des études Balkaniques et Sud-Est Européenes. II. S., 1969, p. 598; Sur l'origine de l'architecture monumentale du Premier royaume bulgare. — Старинар, XX, 1969, с. 221—222: Les slaves et la culture Méditerranéene à l'époque du Premier royaume bulgare. — В: Славяните и средиземноморският свят VI—XI в. Международен симпозиум по славянска археология, София 23—29 IV 1970. С., 1973, с. 53—74.

[6] Ст. Михайлов. Плиска — столицата на Първата българска държава. — В: Археологически открития в България. С., 1957, с. 142—143, 145,150.

[7] Ст. Михайлов. За аулите и пренасянето на българската столица от Плиска в Преслав. — Археология, XIV, 1972, кн. 1, с. 6.

[8] D. Krandžalov. La question de la continuité entre le monde romano-byzantin et le monde slave dans les cités-fortes du nord-est de la Bulgarie. — Actes du XIVe congrès international des études byzantines. Bucureşti, 1975, p. 588.

[9] D. Bošcovič. L'architecture de la Basse Antiquité et du Moyen-Age dans les régions centrales des Balkans. — XIIe Congrès international des études byzantines. Rapport VII. Belgrade—Ochride, 1961, p. 3—11 (=Actes du XIIe Congrès byzantin. I. Belgrade, 1963, p. 155—163).

[10] Ст. М(ихайлов). (Хроника). — Археология, VIII, 1966, кн. 1, с. 70.

[11] St. Michailov. Les Slaves et la culture Méditerranéenne à l'époque du Premier royaume bulgare. Discussions. — В: Славяните и средиземноморският свят VI—XI в. Международен симпозиум по славянска археология, София 23—29 IV 1970. С., 1973, с. 98.

[12] Ст. Михайлов. Строителните периоди в Плиска и произходът на старобългарската монументална архитектура. — Археология, VI, 1964, кн. 2, с. 20.

[13] П. Георгиев. Към въпроса за градоустройството на аулите от IX в. — В: Средновековният български град. С., 1980, с. 99 и сл.

[14] С. А. Плетнева, В. С. Титов. Совместные советско-болгаро-венгерские археологические исследования.—ВАН СССР, IX, 1982, с.99.

[15] St. Vaklinov. Certains problèmes de l'archéologie et de l'art au Moyen âge en Bulgarie. — In: IIème Congrès International des études du Sud-Est européen, Athènes, 7—13 mai 1970. Athènes, 1970, p. 5.

[16] Ст. Ваклинов. За контактите между старата и новата култура в Мизия и Тракия след VI в. — ИБИД, XXIX, 1974, с. 177.

[17] Пак там, с. 188.

[18] Ст. Бояджиев. По въпроса за приемствеността в архитектурата на Първата българска държава. — В: Архитектурата на Първата и Втората българска държава, С., 1975.

[19] В. Антонова. За произхода на античните материали в средновековна Плиска. — ИПр, XXI, 1965, кн. 5, с. 67—69.

[20] С. М. Стам. Некоторые актуальные вопросы изучения истории средневекового города. — В: Средневековый город. Саратов, 1981, с. 3.

[21] На този въпрос сме се спрели съвсем накратко: Д. Овчаров. Византийски и български крепости V—X в. С., 1982, с. 82.

[22] Ив. Георгиева. За континюитета на античната култура в българската народна култура. — В: България в света от древността до наши дни. II. С., 1979, с. 516 и сл.

[23] La Grande encyclopédie. Inventaire raisonné des sciences, des lettres et des arts. XII. Paris, s. a., p. 790; Grand Larousse encyclopédique. III. Paris, 1960, p. 449.

[24] А. Я. Гуревич. Категории средневековой культуры. М., 1972, с. 12—13.

[25] В. М. Полевой. Искусство Греции. Средние века. М., 1970, с. 199.

[26] В. М. Полевой. Об искусстве античности и средневековья. — В: Античность и античные традиции в культуре и искусстве народов советского востока. М., 1978, с. 53.

[27] Э. А. Баллер. Преемственность в развитии культуры. М., 1969, с. 16.

[28] А. О. Стернин. К проблеме преемственности в социалистическом обществе. — В: Некоторые вопросы закономерностей развития советского социалистического общества (=Ученые записки Ярославского государственного пединститута им. К. Д. Ушинского), XXXII—XXXIII, 1957, с. 73.

[29] Л. А. Фрейберг. Античное литературное наследие в византийскую эпоху. — В: Античность и Византия. М., 1975, с. 15.

[30] Н. В. Гончаренко. Духовная культура. Источники и движущие силы прогресса. Киев, 1980, с. 61.

[31] Досега този проблем не е бил предмет на изследване в нашата литература, като се изключи един доклад на конгреса по българистика: Р. Рашев. Ускорено развитие на старобългарската култура. — В: Първи международен конгрес по българистика. Симпозиум „Славяни и прабългари" (доклади). С., 1982, с. 93 и сл.

[32] Степи Евразии в эпоху средневековья. М., 1981, с. 76.

[33] Н. П. Кондаков. *J. Hampel.* Alterthümer des früen Mittelalters in Ungarn. Braunschweig, 1905, цит. по: Л. И. Ремпель. Искусство Среднего востока. М., 1978, с. 239.

[34] А. Фол. Историческа приемственост между древността и средновековието. — Векове, IX, 1980, кн. 3, с. 82 и сл.

[35] Т. Иванов. Поселищна приемственост в тракийските земи през римската епоха. — Археология, XIV, 1972, кн. 2; Д. Ангелов. Основни моменти в развитието и облика на средновековната българска култура. — Археология, XXII, 1980, кн. 4, с. 15—16.

[36] Ив. Венедиков. Българската култура и древността. — В: Проблеми на културното наследство. С., 1981, с. 20.

[37] М. Станчева, Ст. Станилов. Ранносредновековни жилища в Средец. — Археология, XXI, 1979, кн. 1, с. 63—64.

[38] М. Цончева. За античността като наследство и традиция в изкуството на Първата българска държава. — В: Проблеми на културното наследство. С., 1981, с. 72.

[39] З. Гочева. Античното наследство в ранната българска култура. — ИПр, XXXVIII, 1982, кн. 1, с. 38.

[40] Пак там, с. 36.

[41] Н. В. Гончаренко, Т. Н. Рудая. Взаимообогатяването на културите като закономерност на тяхното развитие. — Проблеми на културата, V, 1982, кн. 6, с. 5.

[42] Н. Овчаров. Изграждане на художествения образ в творчеството на Йоан Екзарх и образът на човека в преславската рисувана керамика. — Проблеми на културата, VI, 1983, кн. 5 (под печат).

[43] Н. В. Гончаренко. Цит. съч., с. 52.

[44] Пак там, с. 265.

Continuité et influences dans la culture bulgare du Haut moyen âge (concernant la formulation du problème)

D. OVČAROV

(Résumé)

Dans la littérature archéologique bulgare existent deux conceptions diamétralement opposées au sujet du développement de la culture du Haut moyen âge. Selon l'une, entre elle et la culture précédente de la Haute époque byzantine il y a une continuité (c'est-à-dire un lien direct), tandis que d'après l'autre il manque non seulement une telle continuité, mais même il n'y a pas de lien entre les deux cultures. Il est donc évident que les deux conceptions sont extrêmes et par conséquent inexactes. L'éclaircissement de ce problème est possible après la détermination des notions „continuité" et „influences".

La continuité est un développement consécutif d'un phénomène ou d'un objet, respectivement de toute la culture dans sa diversité et son unité. Bien des exemples montrent que cette unité de la culture byzantine est rompue pendant l'édification de l'ancienne culture bulgare, il y a même interruption de son développement. Voilà pourquoi n'est-il pas conforme à la réalité de parler de continuité entre l'ancienne culture bulgare et la culture de la Haute époque byzantine.

On observe cependant la présence d'emprunts antiques différents dans la culture bulgare qui sont le résultat d'une influence constatée directe ou indirecte par la culture byzantine. Cette influence se réalise de différentes manières et dans des formes différentes. On peut observer deux lignes principales d'influence — verticale (emprunt du passé) et horizontale (emprunt de cultures synchroniques).

La culture bulgare du Haut moyen âge se distingue par son caractère actif. Elle garde les particularités dans la culture des deux ethnies fondamentales — slaves et protobulgares, mais emprunte bien des éléments de l'antiquité et de la culture de ses voisins — surtout Byzance. Ceci l'enrichit sans cesse et détermine sa place particulièrement importante dans la culture européenne générale pendant les siècles du Moyen âge. Sous ce rapport est remarquable le siècle du milieu du IXe au milieu du Xe, s., qui peut être considéré comme un bond qualitatif, une révolution culturelle en son genre.

Две оброчни плочки от Тракия (III в. на н. е.)

АНДРЕЙ МЕЛАМЕД

През 1937 г. в Народния археологически музей, София, постъпва фрагмент от оброчна плочка от Горна Джумая (дн. Благоевград) (инв. № 6809). По неизвестни причини този паметник не е пуснат в научно обръщение.[1]

Запазена е долната част от плочката, която представлява част от Дионисова група в ажурен релеф (обр. 1). Вис. 0,165 м, шир. 0,10 м, деб. 0,05 м. Изобразен е един от придружителите на Дионис — Силен, яхнал муле в ход надясно. Седнал е с двата крака на едната страна. Мулето е обърнало глава към него, а той с дясната ръка му подава съд. Ездачът е с къдрава коса и заострена козя брада. Облечен е в широка дреха, пристегната в кръста и стигаща до глезените. Краката му завършват с копита.[2] Юзда не е изобразена.

Долу на рамката има надпис, който е силно повреден. Със сигурност се чете само една буква — О, която е почти в средата на запазената част от рамката. Пред нея може да се разчете I. След О се виждат горните части на две хасти. Като имаме предвид изображението, възстановяваме надписа: [Δ]ιον[ύσωι].

Така описаният релеф може да се датира от III в., като с това се увеличава броят на релефните изображения на Дионис, придружен от ездачи. Това показва, че находките от Павликени не са изолирано явление и че в иконографията на бога съществува традиция той да бъде изобразяван с придружители — ездачи.

По време на бомбардировките на София през 1943 г. в развалините на ул. „Веслец" е намерен долен ляв ъгъл от ажурна оброчна плочка[3] (обр. 2). Фрагментът е висок 0,18 м, широк 0,11 м, дебел 0,045 в. Запазено е изображението на малък конник в ход надясно. Лицето на ездача е силно повредено. Доколкото може да се съди, е било с брада. Вижда се, че косата е била къса и къдрава. Конят е представен с обърната глава към конника. Тя е в профил и е предадена в детайли. Юзда не е изобразена. Ездачът е загърнат с дълго до краката наметало и язди на дясната страна на коня. С дясната ръка държи края на дрехата. При ръба на рамката е запазена долната част от копито. Въз основа на това може да се предположи, че централната фигура в групата е била на конник. Върху рамката е бил изчукан двуредов надпис, от който се чете: **KYPWHΛIONYCW- - - -**

EYXAPIC[THPION].

От първата буква **K** се вижда отвесната хаста и едната наклонена отдясно наляво. **Y** и **P** са запазени много добре, както и квадратната **Ω**. Отвесните хасти на **H** са пресечени сравнително ниско с хоризонталната. Долните краища на **Λ** са подчертани с малки клинчета така, както и всички отвесни и наклонени хасти в надписа. Следващият комплекс **IONYΣ** се чете добре. От квадратната **Ω** е запазена лявата половина. На р. 2 се чете посветителната формула **εὐχαρισ[τήριον]**. Името на евентуалния посветител не е запазено. Надписът дава две възможности за четене и тълкуване: първо, каменоделецът може би е трябвало да напише: **κυρίῳ Διονύσῳ** но погрешно е написал това, което виждаме: **κυρω Ηλιονυσῳ**, и, второ, каменоделецът е трябвало да напише това, което се чете: **Κυρ(ί)ῳ Ἡλιονύσῳ**.

1

2

Обр. 1. Фрагмент от мраморна оброчна плочка от Благоевград, III в. Fig. 1. Fragment d'une plaque votive en marbre de Blagoevgrad, IIIe s.

● *Обр. 2. Фрагмент от мраморна оброчна плочка от София, III в. Fig. 2. Fragment d'une plaque votive en marbre de Sofia, IIIe s.*

Въпросите, които поставя този фрагмент, са няколко. Най-напред е интересно какво е било представено на оброчната плочка. Ако допуснем, че и надписът и плочката са били посветени на Дионис, следващият въпрос е какво представлява запазеният малък конник. Известни са случаи, когато в горния ляв ъгъл на оброчна плочка, представяща Тракийския херос, е изобразен и друг малък конник. Той обаче винаги е в бяг наляво, докато Херосът е в галоп надясно. В случая малкият конник е обърнат в същата посока, както и големият. Освен това приемаме, че малкият галопиращ конник представлява хероизирания починал.

Малкият конник на публикуваната тук плочка е представен яздещ на дясната страна на коня и държащ дрехата си. Освен това липсват каквито и да са атрибути, които да ни помогнат да го свържем с някое от второстепенните божества, представяни като допълнителни фигури в оброчните релефи. Може ли да се допусне, че големият конник представя бог Дионис и надписът е в негова чест? Единственият релеф, на който този бог е представен като ездач, произлиза от Мелник.[4] Посветителният надпис гласи: **θεῷ Ασδουλη**, но релефът представя ясна дионисова сцена: ездачът е заобиколен от Силен, Пан и Сатир на фона на лоза с гроздове. Б. Филов[5] изрично отбелязва, че се касае за муле, а не за кон, пък и мулето се смята за едно от животните на Дионис.[6] В публикувания тук релеф обаче съвсем ясно е представен кон. Всички тези сравнения и примери показват, че известните па-

метници не могат да ни помогнат да определим със сигурност, че релефът е бил посветен на Дионис.

От друга страна, ако приемем версията, която ни дава четенето **Κυρ(ί)ῳ Ἡλιονυσῳ**, срещаме затруднения с обяснението не само на релефа, но и на самия надпис. Какво значи **Ἡλιονυσος**? Не ни е известен никакъв епиграфски паметник, в който да е засвидетелствувано това име. Началото му звучи като **ἥλιος** — гръцката дума за слънце, блясък, ден, светлина, и Хелиос — бог на слънцето. Втората част на думата **-νυσῳ** (nom. **-νυσος**) се среща като съставка на името на бог Дионис (**Διόνυσος**), на речното име **Πάνυσος** и на личните имена **Νυσᾶς**[7] (роб в Делфи), **Νύσανδρος, Νύσσανδρος**[8]. Пръв П. Кречмер[9] е установил, че **-νυσος** не е гръцка дума, а тракийска. Неговото мнение се приема от някои изследвачи на гръцкия език.[10] Според тях тя означава „син, потомък". В такъв случай **Ἡλιόνυσος** значи „Син на слънцето, на светлината". Тук трябва да отбележим, че гръцката дума за потомък, син на слънцето е **ὁ ἡλιάδης**, а личното име **Ἡλιάδης** се носи от един от военачалниците на Александър[11] и един жител на град Родос.[12]

Остава открит въпросът, кой е този „Син на слънцето", на когото е била посветена оброчната плочка. Знаем, че траките са почитали Слънцето, и в някои писмени извори това е отбелязано изрично.[13] Нямаме обаче никакви сведения, че те са почитали Фаетон или някой друг негов син.

Въпросите, поставени от този малък фрагмент, не могат да се разрешат без намирането на други паметници, които да хвърлят светлина както върху значението на изображението, така и върху текста на надписа.

Ажурната изработка на плочката, както и начинът на изписване на буквите не оставят съмнение, че паметникът трябва да се отнесе към първата половина на III в.

[1] Авторът благодари на ст. н. с. В. Герасимова-Томова за предоставената му възможност да го публикува.

[2] Само в два случая — на релефите от Павликени (Б. Филов. Антични паметници от Софийския народен музей. — ИАД, III, 1913, с. 25, 27, № 22, 23, обр. 22, 23) — Дионис е представен съпроводен от ездач: Силен, Пан, Сатир. На тях Силен е в дълга дреха, държащ в ръце дете и възседнал муле странично.

[3] Частно притежание.

[4] Ив. Венедиков. Развитие на земеделието по българските земи. С., 1981, с. 103, обр. 17.

[5] Б. Филов. Цит. съч., с. 27, бел. 1.

[6] W. H. Roscher. Ausführliches Lexikon der Griechischen und Römischen Mythologie. Leipzig, 1884—1886, col. 1095.

[7] A. Fick. Die Griechischen Personennamen. Göttingen, 1894, p. 221.

[8] Ibidem.

[9] P. Kretschmer. Einleitung in die Geschichte der griechischen Sprache. Göttingen, 1896, p. 241—242.

[10] D. Detschev. Die thrakischen Sprachreste. Wien, 1957; K. Vlachov. Nachträge und Berichtigungen zu den thrakischen Sprachresten und Rückwörterbuch. — ГСУ ФФ, LVII, 2, 1963, p. 254—330.

[11] Diod. 32, 10, 1; Fr. Bechtel. Die historischen Personennamen des Griechischen. Halle, 1917, p. 533.

[12] W. Pape. Wörterbuch der griechschen Sigennamen. Braunschweig, 1884, p. 456.

[13] Sophokles. Tragödien und Fragmente. München, 1966, fr. 523: Хелиос, ти си най-тачения светило на конелюбивите тракийци; Livius. XL, 22.

Deux plaques votives de Thrace (IIIe s. de n. ère)

A. MELAMED

(Résumé)

Sont étudiées deux plaques votives en marbre ajourées.

La première, déposée au Musée archéologique national, Sofia, en 1937 (No d'inv. 6809), provient de Blagoevgrad. Elle représente une partie du groupe dionysiaque — Silène, monté sur un mulet. Sur la partie inférieure figure une inscription dont on lit: [Δ]ιον[ύσῳ]. La plaque est datée vers le IIIe s. Le monument, décrit comme parallèle des trouvailles de Pavlikeni, montre que dans l'iconographie du dieu Dionysos existe la tradition de le représenter avec des accompagnateurs — cavaliers.

Le fragment conservé de la seconde plaque votive, trouvé en 1943 dans une maison détruite par les bombardements rue „Veslec", Sofia, comporte un petit cavalier et un sabot, vraisemblablement partie d'une figure centrale avec cavalier. L'état de l'inscription ne permet pas de procéder à une lecture catégorique. Elle est consacrée vraisemblablement au dieu Hélios: **KYPWHΛIONYCW — — — EYXAPIC-[THPION]**.

Le relief est daté vers le IIIe s.

Два надписа от античния град при с. Мулетарово, Благоевградски окръг

ЛИДИЯ ЗАРЕВА

За античния град на възвишението Кожух при с. Мулетарово, Благоевградски окръг, за пръв път се споменава през 1930 г.[1] В публикацията се съобщава за откриваните интересни находки в руините на това селище и то се свързва с античния град Петра и сведението на Тит Ливий.[2]

Д. Дечев говори за античен некропол тук и за наличието на релефи, гробници, монети.[3] Въз основа на открит през 1939 г. фрагмент от надгробна плоча до с. Белица (дн. Илинденци) той прави предположение,[4] че някъде тук се намира Петра, но по-късно не го поддържа.

В 1958 г. Ат. Милчев провежда сондажи на този обект и подкрепя хипотезата, че това е античният град Петра, основавайки се на описанието на Тит Ливий[5] и намирайки, че то напълно съответствува на разположението на селището на възвишението Кожух.[6]

Б. Геров отхвърля това предположение, като смята, че „при Ширбаново (дн. Мулетарово) по-скоро трябва да търсим някой от споменатите у Страбон градове на Парорбелията — Калипол, Ортопол и Филипопол, и то по-вероятно Ортопол. . .“[7].

През 1980 г. българо-полската експедиция „Струма“[8] прави сондаж на Джонков връх на Кожух и установява, че най-старите фрагменти от глинени съдове са от IV в. пр. н. е. От публикуваните през 1959 г. материали[9] и от проведените от експедицията през последното десетилетие теренни проучвания и сондажи бе установено, че основаването на този античен град трябва да се отнесе към последната четвърт на IV в. пр. н. е.[10] Той продължава да съществува през римската епоха и преживява разцвет по времето на Антонините и Северите (II—III в. пр. н. е.). През следващите IV—VI в. животът не прекъсва, за което свидетелствуват археологическите и нумизматичните извори.

Населението на града, оставило следи в епиграфски паметници от римската епоха, се е състояло вероятно от тракийски, елинизирани и смесени трако-елинизирани фамилии. Римски имена се срещат, както и косвени данни за служба в римската войска,[11] но римското влияние ще да е било повърхностно или поне засега не е подкрепено с категорични доказателства.

Официалният език на селището бил гръцкият. За по-висока култура, образованост и вкус към литература говори откритият тук надпис в мерена реч (холиямбичен диметър).[12]

Свидетелства за религиозния живот са надписът, в който една жена -α Πύρρου е спомената като ἱερη[τεύσα]σα,[13] фрагментът от оброчна прочка на Тракийския конник,[14] както и силно разпространеният култ на Артемида-Бендида.

През последните години в резултат на системните теренни и сондажни проучвания, проведени от експедиция „Струма“, към епиграфските паметници от този античен град се прибавиха още два.[15]

1. Единият е открит в м. Айдарица, която е на 1,5 км североизточно от съседното на Мулетарово с. Митино (обр. 1), през юли 1980 г. от Я. Островски при сондажни проучвания. Местността представлява хълм, издигащ се на 6—7 м над заливната тераса на р. Струмешница, на разстояние около 120—150 м от десния ѝ бряг. Паметникът е преупотребен като строителен материал в жилищна сграда със следи от мазилка с рисувана декорация, канализация и водопроводни тръби.[16] Той е мраморен, счупен на две при откриването (обр. 2). Вис. 0,32 м, шир. 0,24—0,25 м, деб. 0,04—0,06 м. Вис. на буквите 0,015—0,02 м. Сега в ОИМ, Благоевград, инв. № С 80 (A_2) 181 а,в.

Текстът е:

ἀξσ΄
[Παρα]μόνῳ
Μάρκου
Διονύσιος
5 Ἀσκληπῆ
Ἀλέξανδρος

[Φ]ιλίππου
᾽Ασκληπίδ[ης]
Διοδόρου(*sic*).

На р. 1 ,αξσ′ означава 261 г. по ерата на Акциум, т. е. 229/230 г. на н. е. На р. 2 името **Παράμονος** е гръцко[17] — среща се още четири пъти в епиграфски паметници от тези области.[18] Гръцки са и имената на р. 4 **Διονύσιος**, р. 5 **᾽Ασκληπῆς**, р. 6 **᾽Αλέξανδρος**.[19] На р. 7 е възможно и четенето [Δ]αΐππου, [Λ]αΐππου, [᾽Ο]δίππου,[20] но най-вероятно е **Φιλίππου**, понеже пред буквата, съставена от две наклонени хасти под ъгъл (Α, Δ или Λ), се вижда част от отвесна хаста, която би могла да е Ι, а и поради голямото разпространение на това име в областта. Гръцки са и в р. 8 **᾽Ασκληπίδης** и в р. 9 **Διοδόρου** вместо **Διοδώρου**.[21]

Превод:

„229/230 (г.)./На Парамон, / син на Марк,/ Дионисий,/ син на Асклепес, / Александър,/ /син на Филип, / Асклепид, / син на Диодор.“

Надписът представя списък (catalogus) на някакво общество (може би свързано с култа към Асклепий) или на сдружение на лекари. Подобни паметници, датиращи от II в. на н. е., са известни от Никополис ад Нестум.[22] Въз основа на единия от тях Б. Геров предполага, че в града е съществувало култово общество, може би на Асклепий, ако се съди по имената на неговите членове.[23] Такива списъци са известни и от други места в Тракия[24] и Малка Скития.[25]

Собствените и бащините имена на лицата, включени в каталога, са изцяло гръцки, а именуването е по гръцки образец (собственото име на лицето в именителен падеж и името на бащата в родителен падеж): **Παράμονος Μάρκου, Διονύσιος ᾽Ασκληπῆ, ᾽Αλέξανδρος Φιλίππου, ᾽Ασκληπίδης Διοδώρου** (като изключим **Παράμονος**, чийто баща носи римското име **Μάρκος**=Marcus).

Този списък е свидетелство за съществуването на елинизирани фамилии, вероятно от преселници от Мала Азия, които заедно

1

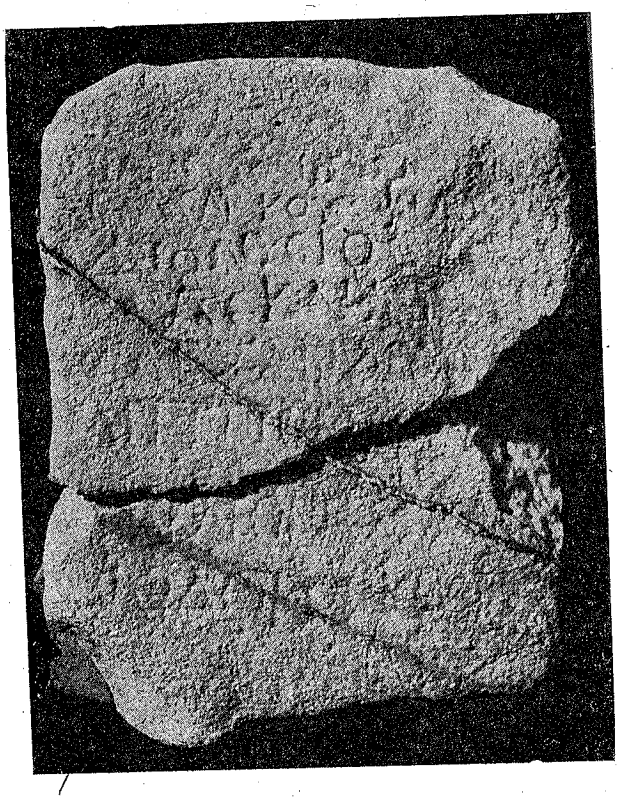

2

● *Обр. 1. Районът на античния град при с. Мулетарово, Благоевградски окръг, в близост до който са открити епиграфските паметници. Fig. 1. La région de la ville antique près du village Muletarovo, département de Blagoevgrad, à proximité de laquelle furent découverts les monuments épigraphiques*

● *Обр. 2. Мраморна плоча с надпис на гръцки език, открита в м. Айдарица до с. Митино, Благоевградски окръг. Fig. 2. Stèle de marbre avec une inscription en langue grecque, découverte au lieu-dit Ajdarica près du village Mitino, département de Blagoevgrad*

3

● *Обр. 3. Мраморен блок с надпис на гръцки език, открит в м. Църква до с. Митино, Благоевградски окръг. Fig. 3. Bloc de marbre avec une inscription en langue grecque, découvert au lieu-dit Cărkva près du village Mitino, département de Blagoevgrad*

с тракийски фамилии са образували ядрото на градската среда. Тази среда, засвидетелствувана епиграфски и в анонимния античен град при Сандански, според Б. Геров се е уголемявала и засилвала с нарастването и процъфтяването на града по времето на Антонините и Северите.[26] Бихме могли да предположим аналогично развитие и във въпросния античен град, от чиито околности произхожда и разглежданият надпис.

2. Другият паметник е открит през септември 1979 г. при теренни проучвания от експедиция „Струма" в м. Църква (обр.1), където се намира съвременното гробище на с. Митино. Това е мраморен блок с 2 реда текст на гръцки език (съдържаше едната част на надписа). Втората, липсващата част, намерихме при посещение през юли 1982 г. на същото място, забита в земята в съседство с първата в руините на църква от османския период. Вис. 0,19 м, шир. 1,54 м, деб. 0,52 м (обр. 3). Надписното поле (1,15/0,12 м) е ограничено от горната страна с профилиран перваз от две вдълбани успоредни линии (шир. 0,006—0,01 м, вис. 0,004 м). Отляво (на 0,1 м от началото и 0,125 м от горния край) и отдясно (на 0,125 м от края и 0,095 м от горния край) има елипсовидни дупки с размери 0,035/0,025 м. Вис. на буквите: р. 1—0,04 м, р. 2 — 0,035—0,037 м, началната Е — 0,055 м. Около мястото на намиране открихме още 6 други обработени мраморни блока, които произхождат от същата сграда, от която и този с гръцкия надпис. Това ни кара да смятаме, че паметникът е открит в първоначалната си среда. Сега е в ОИМ, Благоевград, инв. № С 961.

Текстът е:

Ἐκ τῶν τῆς θεοῦ χρημάτων ἀγωνο-
θετοῦντος Τι(βερίου) Κλαυδίου Βακχίου.

На р. 1 е употребена формата ἡ θεός,[27] която е по-рядка от обичайната и предпочитана форма ἡ θεά. На р. 2 **ντ** са в лигатура. Името **Βάκχιος** е гръцко.[28] След **θεοῦ** и **χρημάτων** (р. 1) и след **ἀγωνοθετοῦντος** и **Τι** (р. 2) са изчукани триъгълни разделителни знаци. Текстът завършва с бръшлянов лист.

Превод:

„От средствата на богинята [издигна], когато / беше агонотет (уреждаше игри) Тиберий Клавдий Бакхий".

Този паметник поставя въпроса, от една страна, за богинята (ἡ θεός), от чието светилище, храм или нещо подобно са взети средства, и, от друга, за състезанията, на които е бил организатор Тиберий Клавдий Бакхий.

В научната литература е известно, че култът към Бендида, по-късно приравнена с Артемида и Диана, е процъфтявал в земите между средните и долните течения на р. Вардар, Струма, и Места заедно с Халкидическия полуостров и цялата брегова линия. От този ареал произхождат голям брой оброчни плочки, свързани с култа към Артемида, а направената статистика за разпространението им (128 от Югозападна Тракия срещу 79 от останалата част на България) потвърждава недвусмислено това.[29]

Ат. Милчев, провел за пръв път сондажни проучвания в подножието на южния склон на Кожух, предполага, че тук е имало работилница за оброчни плочки на Артемида.[30]

Явно, че се касае за много популярна и почитана богиня, така известна на всички, че като се изпусне името ѝ, да е ясно на четящия надписа за какво става дума.[31]

Косвено потвърждение за разпространението на култа към тракийската богиня Бендида, по-късно приравнена с Артемида и Диана, в този край бихме могли да открием в запазените до днешни дни обичаи и народни вярвания, които съдържат реминисценции на някои елементи от него.[32]

Лицето, споменато в надписа, носи три имена в съгласие с римските изисквания за именуването (според правилото за tria nomina). Вероятно **Βάκχιος** е освободен роб, получил при освобождаването си като преномен и гентилно име имената **Τιβέριος** и **Κλαύδιος** от своя господар, който е потомък

или на лице, получило римско гражданско право в резултат на службата си във войската по време на Клавдий (41—54) и Нерон (54—68), или пък на пришълци от другаде.[33] Робското име **Βάκχιος** лицето е запазило като когномен. То е засвидетелствувано по нашите земи само веднъж — в надгробна плоча от Одесос[34]: **Μητροφάνης Βακχίου Μαρωνίτης**. Л. Робер[35] го изброява сред баналните гладиаторски имена. В надпис върху архитрав от постройка, намираща се на агората в град Еге в Еолида, е споменат между другите гладиатори и един **ἐσ(σεδάριος) ἐλ(εύθερος) Βάκχιος νι(κῶν) ις'**.[36] Името се среща и в надпис от Илион.[37] **Τιβέριος Κλαύδιος Βάκχιος** е споменат като **ἀγωνοθετοῦν** — уреждащ игри, състезания, агонотет.

Състезанията, игрите, атлетическите упражнения са заемали важно място в живота на античните хора. Всеки град е притежавал специални места за такива занимания (гимназиони и палестри), а в по-големите градски центрове имало и стадиони, където се провеждали състезания между атлети от различни категории.

През римската епоха големите и богати градове уреждали периодично игри по подобие на прочутите Питийски, Олимпийски, Истмийски и Немейски игри. Най-много подражатели печелели Питийските игри в Делфи. По техен образец в Тракия били организирани такива в Перинт и Филипопол. Игри били уреждани, макар и под други имена, в Византион, Анхиало, Одесос, Томи. В Перинт и Анхиало те датират от времето на Септимий Север (193—211), а във Филипопол — от това време или малко покъсно, но при Каракала там вече имало Питийски игри.[38] През пролетта на 214 г. по случай минаването на Каракала през Филипопол били уредени в негова чест Александрийски игри (в памет на Александър Велики), а при Елагабал отново в чест на императора били учредени Кендризийски игри (по епитета на главния бог — покровител на града, Аполон Кендризос). По програма и организация тези игри много се доближават до първообраза си — Питийските игри.[39]

Устройването на атлетически състезания, гладиаторски борби и др. зрелища е белег на организирания градски живот,[40] получил особен разцвет по времето на Антонините и Северите. В тях намират отражение както благополучието и цъфтежът на богатата класа, така и икономическата мощ на градовете.[41] Свидетелство за това дават епиграфските паметници, свързани с такива игри и гладиаторски борби, от по-големите центрове в Тракия, Македония и Малка Скития.[42]

Какви точно са били състезанията, с които е свързан Тиберий Клавдий Бакхий, не можем да кажем в настоящия момент. Дали те са свързани с култа към богиня Артемида, дали имат нещо общо с тридневния панаир, уреждан в античния град при Сандански, за който е споменато в дарителския надпис на Флавиана Филократия,[43] или с подобен, уреждан в античния град на Джонков връх, засега не можем да дадем аргументиран отговор.

Изписването на буквите, както и лигираните **ντ** в р. 2 говорят, че разглежданият надпис трябва да се датира след времето на Хадриан — около средата на II в. на н. е., когато процъфтяват игрите и гладиаторските борби — което е и период на икономически и културен разцвет на областта.[44]

Новопубликуваният списък (надпис 1) допълва донякъде картината на религиозния живот в античния град на Кожух и дава известни данни за етническия състав на неговото население в първата половина на III в., а надпис 2, издигнат от агонотета Тиберий Клавдий Бакхий във връзка с устройваните от него игри, говори за организиран градски живот и евентуално за съществувал храм (светилище) на Артемида тук.

Публикуваният наскоро от Г. Михаилов надпис на гръцки език (II—III в. на н. е.),[45] намерен високо в планината Беласица на разстояние 25—30 км от Петрич, би могъл да хвърли допълнителна светлина върху устройството и живота на античния град на възвишението Кожух. В надписа се говори за светилище (**ἱερόν**), чийто жрец е **Ἀντώνιος Γεμέλλος**, а посветителят **Βάλης Εὐάνγελος γερουσιαστὴς** се е погрижил за издигането на олтар (**τὸν βωμόν**) със собствени средства. Бихме могли да предположим като една възможност, че посветителят е произхождал от античното селище на Джонков връх, каквато издателят на паметника споменава,[46] и че този град (по-голям или по-малък) е имал герузия.

Засега нямаме по-конкретни данни за името и устройството на античния град на Джонков връх. „Дали това е един от синтийските градове, споменати от Птолемей —

Τρίστολος, дали е един от градовете на Орбелия — Ὀρθόπολις, или един от градовете, посочени от античните автори в долината на Струмешница“[47] — не можем все още да дадем отговор.

Надяваме се, че бъдещите проучвания и по-богатите епиграфски, археологически и нумизматични данни ще помогнат за решаването на въпроса и ще обогатят знанията ни за този античен град.

[1] Пирин, I, 1930, 6, с. 7; II, 1930, 1, с. 5; III, 1931, 1, с. 7; III, 1931, 4—5, с. 13.
[2] L i v. LX, 12.
[3] Д. Дечев. Антични паметници. — ИАИ, XII, 1938, с. 282 и сл.
[4] Д. Дечев, Г. Кацаров. Извори за старата история и география на Тракия и Македония. С., 1949, с. 157, бел. 73.
[5] Вж. бел. 2.
[6] А т. Милчев. Археологически разкопки и проучвания в долината на Средна Струма. — ГСУ ФИФ, LIII, 1, 1959, с. 362 и цит. лит.
[7] Б. Геров. Проучвания върху западнотракийските земи през римско време. — ГСУ ФФ, LIV, 3, 1959/1960, с. 207.
[8] Организирана от Археологическия институт и музей при БАН, Института по тракология при БАН, Окръжен исторически музей, Благоевград, и Археологическия институт при Ягелонския университет в Краков. M. D o m a r a d z k i. Ogražden and Strumešnica valley in the second half of the First Millenium B. C. — In: The Lower Strumešnica valley in prehistoric, ancient and early medieval times. Kraków, 1983, p. 48, n. 31.
[9] А т. Милчев. Цит. съч., с. 358—463.
[10] M. D o m a r a d z k i. Op. cit., p. 48.
[11] Б. Геров. Цит. съч., с. 208 и бел. 2.
[12] I G B u l g, IV, 1966, No 2326.
[13] I G B u l g, IV, 1966, № 2328.
[14] А т. Милчев. Цит. съч., с. 370; Към култа на тракийския конник в долината на Средна Струма. — Археология, 1959, 1—2, с. 67—73.
[15] Авторката е признателна на проф. д-р Г. Михаилов и проф. В. Велков за консултациите върху двата нови надписа; I G B u l g, IV, 1966, No 2323—2329.
[16] Я. Островски. Сондажни разкопки на обект 1 край с. Митино, м. Айдарица. — В: Материали за археологията на Средна Струма. С. (под печат).
[17] F. B e c h t e l. Die historischen Personennamen des Griechischen. Halle, 1917, p. 360.
[18] В. Велков. Един античен град в долината на Средна Струма. — ИАИ, XXVI, 1963, с. 149, бел. 7; IGBulg, IV, 1966, № 2236, 2240, 2255, 2311.
[19] F. B e c h t e l. Op. cit., p. 33, 137; G. M i h a i l o v. La langue des inscriptions grecques en Bulgarie. Sofia, 1943, p. 106, 30 — за собствени имена от м. р. на -ᾶς, -ᾶ.
[20] F. B e c h t e l. Op. cit., p. 145.
[21] Ibidem, p. 145, 185.
[22] I G B u l g, IV, 1966, No 2336, 2337.
[23] Б. Геров. Цит. съч., с. 222.
[24] I G B u l g, I, 1970, No 7, 7 bis, 46, 47, 47 bis, 48—51, 51 bis, 51 ter, 318, 319, 401; II, 1958, No 661—663, 751, 790, 798, 867; III, 2, 1964, No 1583, 1584, 1626; В. Герасимова-Томова. Списък на почитатели на Дионис. — Векове, II, 1973, 4, с. 59—64.
[25] E. D o r u ţ i u - B o i l a. Inscriptiones Scythiae Minoris. V. Bucuresti, 1980, No 87 (Ulmetum), No 139 (Troesmis).
[26] Б. Геров. Цит. съч., с. 202.
[27] G. M i h a i l o v. Op. cit., p. 107, 7.
[28] W. P a p e. Wörterbuch der griechischen Eigennamen. Braunschweig, 1884, p. 194.
[29] Д. Попов. Тракийската богиня Бендида. С., 1981, с. 79 и сл.
[30] А т. Милчев. Цит. съч., с. 370.
[31] За подобни случаи вж.: I G B u l g, I, 1970, No 42, 46; III, 1, 1961, No 1231, 1404; III, 2, 1964, No 1724, 1774, 1858; IV, 1966, No 1964, 2220.
[32] Д. Попов. Цит. съч., с. 104 и сл; И в. Георгиева. Един старинен култ в Родопите, Странджа и междуречието на Струма и Места. — В: Родопски сборник. III. С., 1972, с. 159—174, особ. с. 172.
[33] За други лица с име Тиберий Клавдий вж.: I G B u l g, II, 1958, No 561, 665; III, 1, 1961, No 885.
[34] I G B u l g, I, 1970, No 104— от IV в. пр. н. е. според К. Шкорпил.
[35] L. R o b e r t. Les gladiateurs dans l'Orient Grec. Paris, 1940, p. 298, n. 5.
[36] I b i d e m, p. 214.
[37] I b i d e m, № 286.
[38] Т. Герасимов. Бележки върху Питийските, Александрийските и Кендризийските игри във Филипопол. — В: Изследвания в чест на акад. Дечев. С., 1958, с. 288.
[39] B. S c h r ö d e r. Der Sport im Altertum. Berlin, 1925, p. 152; Т. Герасимов. Цит.съч.
[40] L. R o b e r t. Op. cit., p. 243 sqq.
[41] Ibidem, p. 247 sqq.
[42] I G B u l g, I, 1970, No 322 (Mesambria); II, 1958, No 641, 642, 646, 660; III, 1, 1961, No 1019, 1018; III, 2, 1964, No 1571, 1572, 1574, 1582, 1798; IV, 1966, No 1917—1921 (Serdica); L. R o b e r t, Op. cit., No 11—24, 26—30, 31—39, 41—47, 48—55. Вж. също: Zl. G o č e v a. Gladiatorenkämpfe in Thrakien. — Klio, LXIII, 1981, 2, p. 493—501; A. B a l k a n s k a. Die Gladiatorenspiele in Thrakien im Lichte der archäologischen Denkmäler. — In: Spartacus. Symposium rebus Spartaci gestis dedicatum 2050 a., Blagoevgrad 1977. Sofia, 1981, p. 167—173 и цит. лит.
[43] I G B u l g, IV, 1966, No 2265.
[44] Б. Геров. Цит. съч., с. 210.
[45] G. M i h a i l o v. Deux inscriptions de la province Romaine de Macédoine. — In: Ancient Macedonian Studies in honor of Charles F. Edson. Thessaloniki, 1981, p. 262—263, 382.
[46] Ibidem, p. 263.
[47] M. D o m a r a d z k i. Op. cit., p. 49, n. 39—40.

Deux inscriptions de la ville antique près du village Muletarovo, département de Blagoevgrad

L. ZAREVA

(Résumé)

Au cours des dernières années furent découvertes deux monuments épigraphiques dans les environs de la ville antique, située sur l'élévation Kožuh près du village Muletarovo, département de Blagoevgrad (fig. 1).

1. Stèle de marbre (fig. 2), cassée en deux, découverte au lieu-dit Ajdarica (fig. 1), près du village voisin Mitino, département de Blagoevgrad, en juillet 1980. Le monument représente une liste (*catalogus*) de société religieuse (liée peut-être au culte de Asclépius) ou association de médecins. Il est daté en 261 d'après l'ère d'Actium, c'est-à-dire 229/230 de n. ère. A la ligne 7 l'auteur préfère la lecture **Φιλίππου** à d'autres lectures possibles (**Δαΐππου**, **Λαΐππου**, **Ὀδΐππου**), car devant la lettre formée de hastes inclinées en angle (**Α, Δ, Λ**) on voit une partie d'haste perpendiculaire (vraisemblablement I) et parce que le nom **Φίλιππος** est largement répandu dans cette région. A la ligne 9 est écrit **Διοδόρου** au lieu de **Διοδώρου**. L'inscription fournit des données sur la composition ethnique de la population dans la ville antique sur l'élévation Kožuh à cette époque et témoigne de la présence de familles hellénisées là-bas.

2. Bloc de marbre (architrave) (fig. 3) brisé en deux parties, découvertes au lieu-dit Cărkva (dans le cimetière actuel du village Mitino) dans les ruines d'une église de la période ottomane. Alentour il y a encore six blocs de marbre façonnés ce qui nous porte à croire que le monument est découvert dans son milieu primitif. A la ligne 2 **ντ** sont en ligature. Après **θεοῦ** et **χρημάτων** à la ligne 1 et **ἀγωνοθετοῦντος** et **Τι** à la ligne 2 sont gravés des signes séparatifs triangulaires, et à la fin du texte — une feuille de lierre.

Vraisemblablement dans la ville antique, qui a été située sur l'élévation Kožuh ont été organisées certaines compétitions (jeux publics) — phénomène caractéristique de la vie développée et animée de la vie urbaine pendant les IIe—IIIe s. — dont l'organisateur vers le milieu du IIe s. de n. ère a été l'agonothète Tiberius Claude Bacchius. L'architrave sur laquelle est gravée l'inscription est probablement d'un temple, d'un sanctuaire, destinés au culte largement répandu dans cette région envers la divinité thrace Bendis, identifiée avec Artémis et Diane. D'après l'écriture des lettres et l'emploi de la ligature, le monument est daté après l'empereur Hadrien et plutôt vers le milieu du IIe s. de n. ère.

Nous ne savons pas toujours encore quelque chose de plus concret au sujet du nom et de la structure de la ville antique sur l'élévation Kožuh. Les études effectuées jusqu'à présent ont établi qu'elle a été fondée pendant le dernier quart du IVe s. av. n. ère, a existé pendant l'époque romaine (avec une période d'épanouissement pendant les IIe—IIIe ss. de laquelle sont datés d'ailleurs les monuments épigraphiques connus) jusque vers le VIe s. de n. ère.

Nous espérons que les données épigraphiques, archéologiques et numismatiques futures enrichiront nos connaissances sur cette ville antique.

Ефективност на геолого-геофизичните методи при проучване на надгробни могили

ПЕТЪР ДОНЧЕВ, НЕНО НЕНОВ, ДИМИТЪР ИВАНОВ

Цел да се експериментират някои геолого-геофизични методи, които биха позволили предварително откриване и локализиране на археологически находки, беше избрана[1] една от най-големите и добре запазени надгробни могили в Русенски окръг, разположена на 0,5 км източно от с. Бабово (вис. 7 м, диам. при основата 41 м) (обр. 1).

Геолого-геофизичните проучвания бяха проведени през лятото на 1981 г. Използувани бяха електрически правотокови методи, приложени по няколко схеми и модификации. За намаляване влиянието на релефа

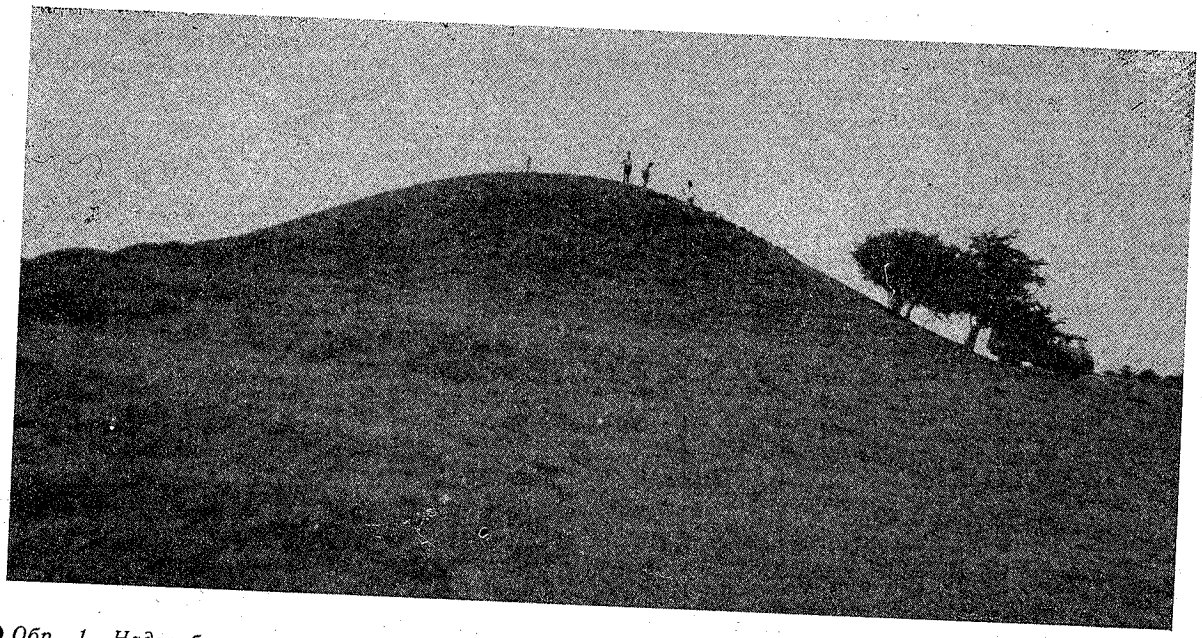

● *Обр. 1. Надгробната могила при с. Бабово, Русенски окръг, поглед от североизток. Fig. 1. Le tumulus près du village Babovo, département de Ruse, vue du Nord-Est*

върху получените резултати и за по-добро тълкуване на данните използувахме схема, която позволява достатъчно прецизна интерпретация на резултатите от измерванията. Тези първи проучвания бяха докладвани на Националния симпозиум по физични методи за откриване, изследване и опазване на паметниците на културата, проведен в София през ноември 1981 г.[2]

Независимо от сравнително ранния етап на търсене, без да са използувани възможностите и на други подходящи геофизични методи, бе прогнозирано наличието на археологически находки в могилата. В доклада пред симпозиума бе отбелязано, че анализът на резултатите от измерванията, показани графично на профилите, диаграмите и картите, дава основание да се очертае зона с повишено привидно съпротивление. Предположихме, че причината за тази аномалия може да бъде търсен археологически обект, чийто най-близък край до повърхността е в североизточната окрайнина на могилния насип (между полигонови точки 54 и 61). От картите и профилите, на които е нанесено привидното съпротивление, бе установявано, че обектът има продълговата форма и е с ориентация североизток—югозапад. На фона на голямата аномалия се установяваха и две по-малки, предизвикани по всяка вероятност от по-сложната форма на находката.

На основание на резултатите от тези насочващи геофизични изследвания бе извършено археологическото проучване на могилата през лятото на 1982 г. В северната половина на могилния насип (между полигоновите точки 56 и 59) беше заложен основен сондаж с ширина 5 м. На третия работен ден вече попаднахме на покрива на входната част на гробното съоръжение (обр. 2, 3). За около 20 работни дни затрупаното входно помещение и дромосът бяха изчистени от запълващата ги земна маса. Беше открита значителна по размерите си римска гробница-мавзолей от IV в. Разположеният в северната периферия на могилния насип вход осигурявал достъп до вътрешността и използуването ѝ за по-продължителен период от време (обр. 4).

Новооткритата гробница се състои от четири последователно свързани помещения: входна част, коридор (дромос), преддверие и гробна камера с обща дължина 22,5 м (обр. 3). Зидана е от камъни и тухли в смесена зидария в основата, като полуцилиндричните сводове на дромоса и двете преддверия са изцяло тухлени.

Покривната конструкция на входната част е установена на 0,6—0,8 м дълбочина в могилния насип. Входната врата е построена на нивото на съвременния терен, като подът на първото помещение е вкопан на 1,08 м. През дромоса (вис. 1,80 м) се дости-

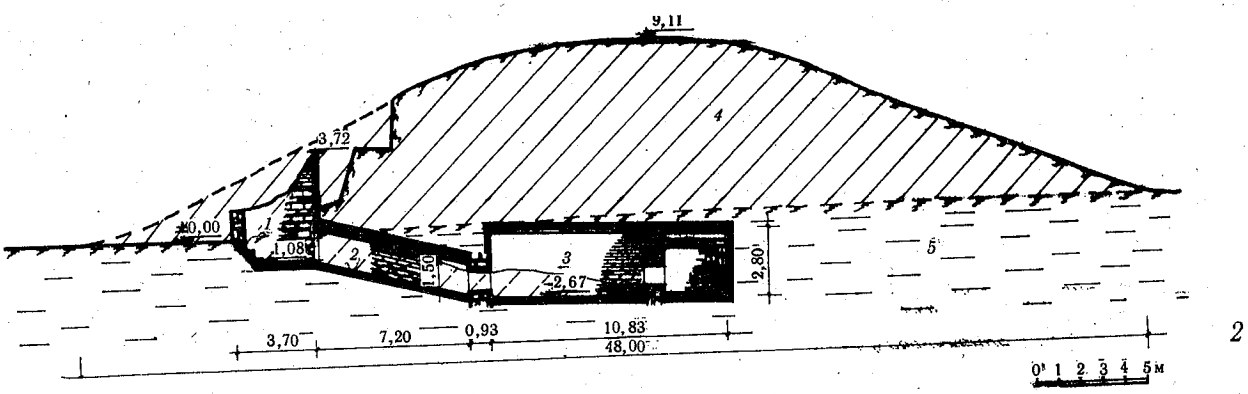

2

● *Обр. 2. Ситуация на насипа на могилата при с. Бабово, Русенски окръг, с карта на изоомите и гробното съоръжение: 1) входно помещение, 2) дромос, 3) преддверие и гробна камера, 4) изооми, 5) неправилни късове варовик и трошляк, 6) огнище. Fig. 2. Situation du remblai du tumulus près du village Babovo, département de Ruse, avec carte des isoohms et de l'aménagement sépulcral: 1) pièce d'entrée, 2) dromos, 3) vestibule et chambre sépulcrale, 4) isoohms, 5) morceaux irréguliers de calcaire et de pierres cassées, 6) âtre*

га до обширното преддверие, което има правоъгълна форма и размери дълж. 7,20 м, шир. 2,80 м, вис. 2,80 м. Построено е под нивото на съществуващия терен (—2,67 м) в масива на естествения льос, като подът му е на дълбочина 11,78 м от повърхността на могилата в нейната централна част. Гробната камера е зидана изцяло от масивни варовикови блокове.

Могилният насип е изпълнен след изграждането на гробницата. Открит е останал само нейният вход от север. Използуван е льосов материал от непосредствените подстъпи на могилата, който тук е в изобилие. Именно поради това насипът е в значителната степен хомогенен, което в крайна сметка допринася и за по-добрите резултати от инструменталното проучване.

Впоследствие гробницата е била ограбена. Част от северната фасада и покривът на входното помещение били разрушени. През тези разрушени места започнала да нахлува пръст от могилния насип, която постепенно запълнила входното помещение, дромоса и отчасти преддверието (обр. 3). Многовековната ерозия и оголване е довела до оформяне на съвременния облик на могилата. Очевидно в сегашния си вид тя е по-ниска и с по-полегати откоси, отколкото при нейното изграждане (обр. 1).

Проучваната могила край с. Бабово, която представлява внушителна по размерите си гробница-мавзолей и дебел земен насип над нея (до 8 м), е твърде интересен, но същевременно и много труден за геофизични изследвания обект. Трудността произтича както от сложната конфигурация на подземната част, така и от значителния и променлив по мощност насипен пласт върху нея. Различните размери на четирите помещения и запълването на по-голямата част от тях с пръст в значителна степен усложняват интерпретацията на резултатите от проведените електрически проучвания. И ако приемем, че влиянието на релефа (т. е. дебелината на могилния насип) в определена степен бе преодоляно в резултат на използуваната методика за разположението на профилите, то размерът и обемът на помещенията (повече или по-малко запълнени с пръст), както и дебелината на насипния слой са дали своето отражение върху стойностите на привидното съпротивление (обр. 2). Там, където под земята се намират по-големи и незапълнени с пръст обеми от подземното съоръжение, стойностите на привидното съпротивление чувствително нарастват независимо и от голямата дебелина на могилния насип. Затъващият в дълбочина тесен дромос, запълнен изцяло с пръст, е предизвикал относително по-малка аномалия в стойностите на привидното съпротивление. Естествено в местата, където подземното съоръжение е било съвсем близо до повърхността, аномалията е особено силно изразена, макар че при по-голяма гъстота на точките за измерване резултатите биха били по-изразителни.

При археологическите разкопки в периферията на могилния насип северноо т входа

на гробното съоръжение бе установен тънък пласт от варовикови отпадъци, останали от обработката на каменните блокове, използувани при строителството. Той съвпада с нивото на входа и допълнително спомага за определяне нивото на естествения терен, откъдето е започнало натрупването на могилния насип. Близостта до повърхността на този пласт, както и на останали неизползувани при строителството варовикови блокове, е причина за измерените по-високи стойности на привидното съпротивление северно от входа на гробницата (обр. 2, 4). Тук бе открито и едно сравнително ново огнище, изградено с парчета керемиди под замазката му.

● *Обр. 3. Надлъжен разрез на гробното съоръжение на могилата при с. Бабово, Русенски окръг: 1) входно помещение, 2) дромос, 3) преддверие и гробна камера, 4) могилен насип, 5) естествен терен преди изграждането на гробното съоръжение.*
Fig. 3. Coupe longitudinale de l'aménagement sépulcral du tumulus près du village Babovo, département de Ruse: 1) pièce d'entrée, 2) dromos, 3) vestibule et chambre sépulcrale, 4) remblai du tumulus, 5) terrain naturel avant l'édification de l'aménagement sépulcral

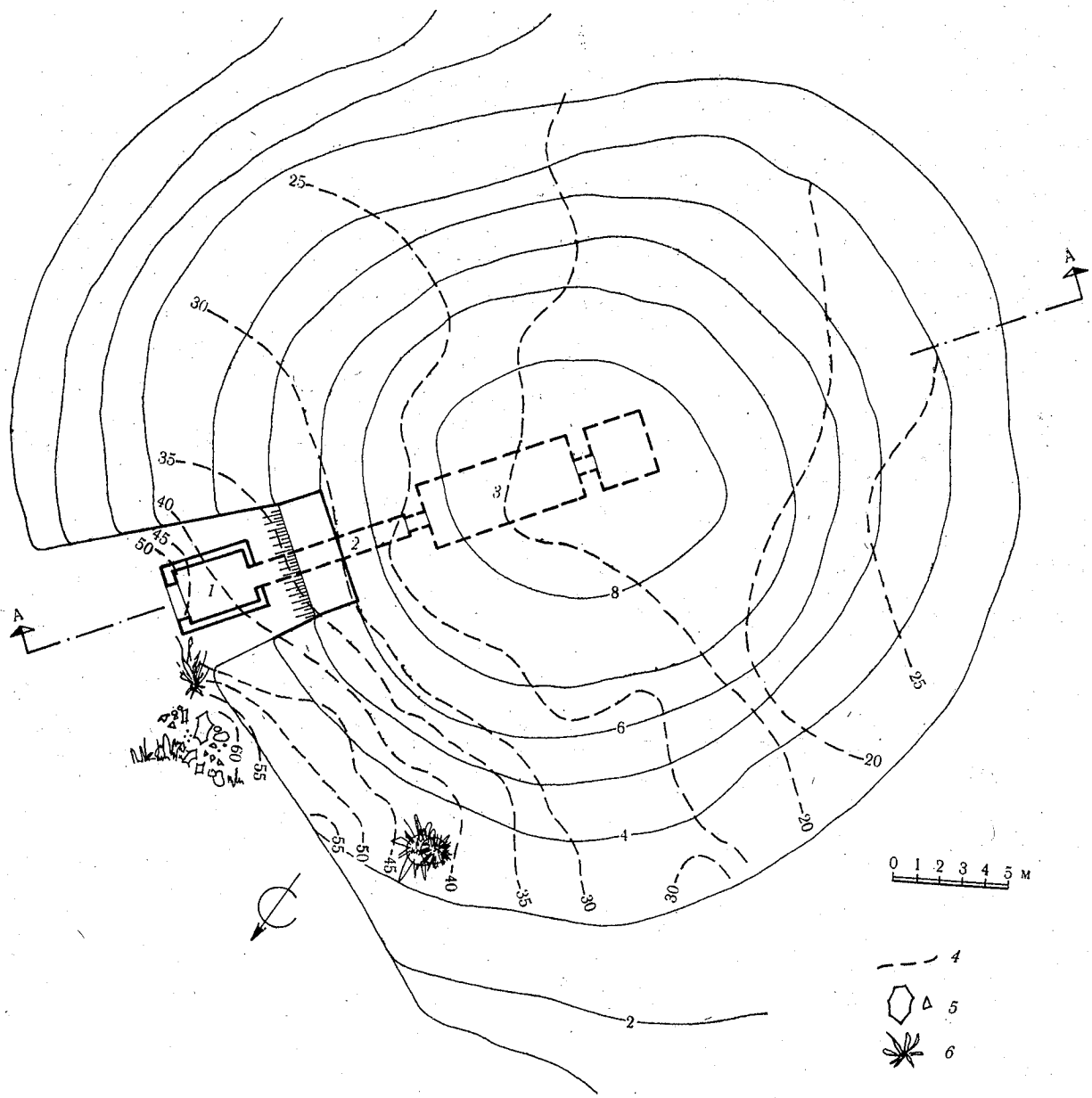

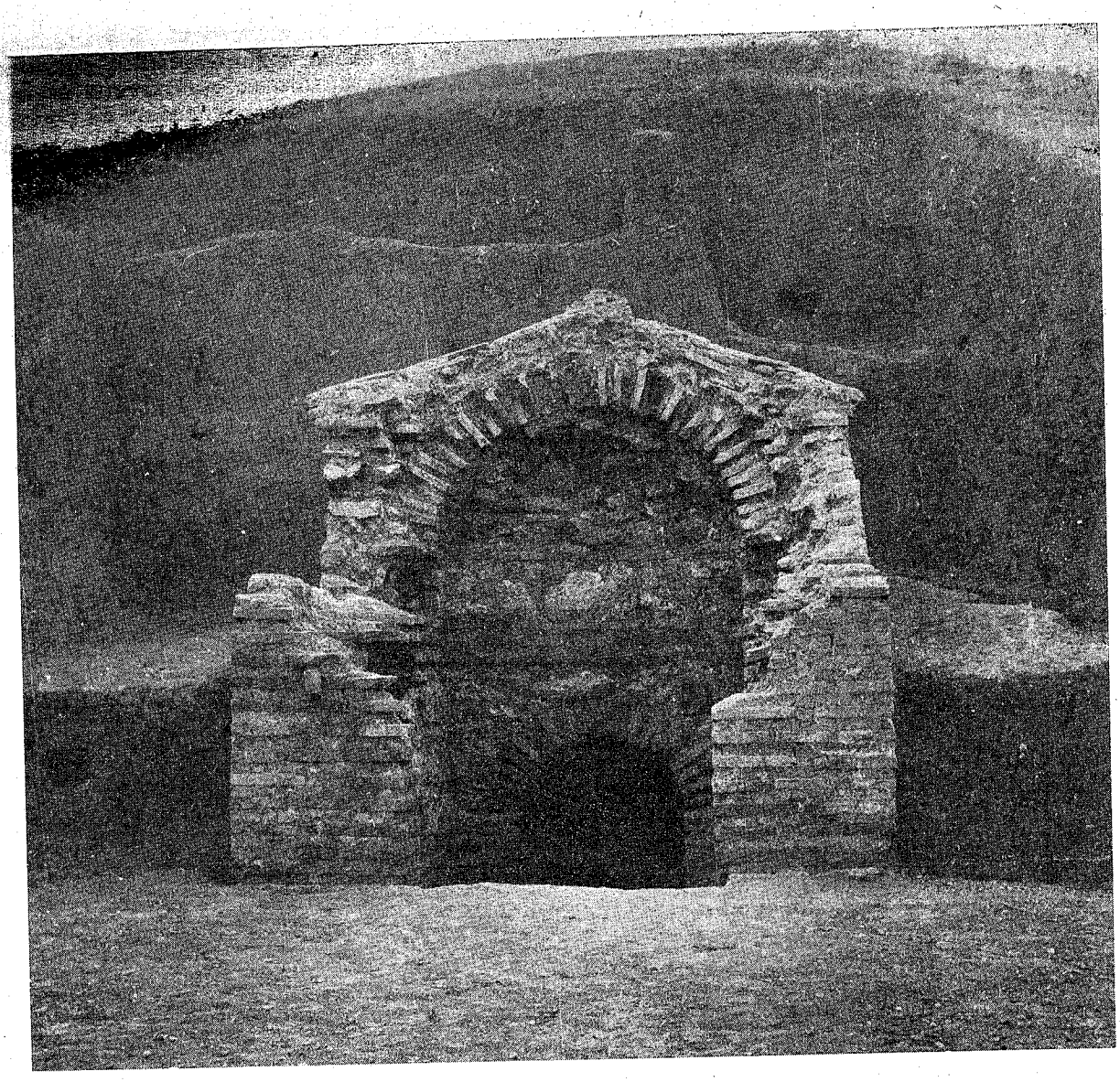

● *Обр. 4. Входната част на гробницата с началото на дромоса в могилата при с. Бабово, Русенски окръг. Fig. 4. La partie d'entrée du sépulcre avec le commencement du dromos dans le tumulus près du village Babovo, département de Ruse*

Прогнозираната сложна форма на находката в значителна степен бе потвърдена, особено що се касае до вида и характера на гробното съоръжение в план и профил. Резултатите от извършените предварително геолого-геофизични проучвания за търсене, както и осъществените на тяхната основа археологически разкопки на надгробната могила край с. Бабово, дават основание да направим следните изводи.

1. Предварителните геолого-геофизични проучвания на надгробната могила край с. Бабово, Русенски окръг, позволиха да прогнозираме наличието на подземно гробно съоръжение, както и да определим неговата форма и местоположение. Основаното на тези насочващи изследвания археологическо проучване потвърди напълно изводите. Освен това резултатите от геофизичните проучвания създадоха оптимални условия за бързо и ефективно извършване на археологическите разкопки при максимално съхраняване на могилния насип, което има изключително важно значение за за-

пазването, консервирането и експонирането на гробното съоръжение с минимални разходи. Тази безспорна резултатност прави вида проучване целесъобразен при изследването на подобни обекти.

2. Максималното запазване на целостта на могилния насип позволява да се проведат сериозни изследвания за оценка на възможностите на комплекс от геофизични методи за търсене и проучване на археологически находки с оглед създаването на оптимална методика. При наличието на сбор от геономични методи ще се създадат условия за целенасоченото им и ефективно използуване като неразделна част от археологическите проучвания.

[1] От П. Дончев и Н. Ненов — Лаборатория по геотехника на БАН и Д. Иванов — Окръжен исторически музей, Русе.

[2] П. Дончев, Н. Ненов. Търсене на археологически обекти в куполна могила по геолого-геофизични признаци. — В: Национален симпозиум „Физични методи за откриване, изследване и опазване на паметниците на културата", посветен на 1300-годишнината на Българската държава. София 19—21 ноември 1981 година. Резюмета. С., 1981, с. 17.

Efficacité des méthodes géologo-géophysiques lors de l'étude de tumuli

P. DONČEV, N. NENOV, D. IVANOV

(Résumé)

L'utilisation des méthodes géologo-géophysiques lors de la recherche et l'étude des monuments archéologiques dans notre pratique archéologique est toujours dans un stade expérimental. En ce sens les données de chaque étude surtout dans les cas où elle est effective, présenteraient de l'intéret pour le large cercle de spécialistes participant aux recherches archéologiques.

Dans le présent ouvrage nous proposons à l'attention des spécialistes les résultats d'une étude géophysique, suivie de fouilles archéologiques d'un tumulus près du village Babovo, département de Ruse (fig. 1, 2). On y a découvert un sépulcre-mausolée romain imposant par ses dimensions, composé de quatre pièces liées consécutivement: pièce d'entrée, corridor (dromos), vestibule et caméra sépulcrale d'une longueur totale de 22,5 m. Il est daté de la première moitié du IVe s. (fig. 3, 4).

Les fouilles archéologiques sont effectuées sur la base d'une étude géophysique préalable par l'utilisation de méthodes de courants électriques directs. L'analyse des résultats des mesurages et des fouilles archéologiques montre que la forme et la situation du sépulcre sont exactement et précisément pronostiquées (fig. 2). Grâce à cela ont été créées des conditions optimales pour une étude archéologique prompte et effective en garantissant la conservation maximale du remblai tumulaire artificiel, ce qui est d'une grande importance pour la conservation et l'exposition du sépulcre. Les résultats présentés confirment la thèse de la nécessité d'utiliser des méthodes géonomiques lors des recherches archéologiques de tumuli.

Средновековно езическо светилище в развалините на Монтана

СТАНИСЛАВ СТАНИЛОВ, ГЕОРГИ АЛЕКСАНДРОВ

Античната крепост Монтана се намира до съвременния ~~окръжен~~ център Михайловград в Северозападна България. Разположена е върху висок хълм над плодородна равнина. В подножието му блика буен карстов извор, при който през римската епоха е имало култов център.[1] Крепостта е звено от римската и ранновизантийската укрепителна система в Мизия, която е защитавала и близкия златодобивен район.[2] Ако се съди по една колективна находка от златни монети,[3] укрити навярно при някои от славянските нашествия на Балканския полуостров, тя престава да функционира през първата половина на VI в.[4]

Към северозападния край на укрепеното пространство, долепена до североизточната крепостна стена била изградена от ломен камък, споен с бял хоросан, голяма гражданска постройка (вероятно казарма) (обр. 1). Сградата е разделена на четири различни по размери помещения, съединени чрез входове, намиращи се по средата на дългите стени. Крайното западно помещение е най-голямо (обр. 2, 3). Ширината му е 7,90 м, а дължината не може точно да се определи, тъй като на това място крепостната стена е разрушена, но тя навярно е била около 18,50 м. Стените са дебели до 0,60 м и са запазени на височина до 1,20 м. В това по-

● *Обр. 1. План на разкопаната площ в северозападния край на крепостта Монтана. Fig. 1. Plan du terrain fouillé dans l'extrémité nord -ouest de la forteresse Montana*

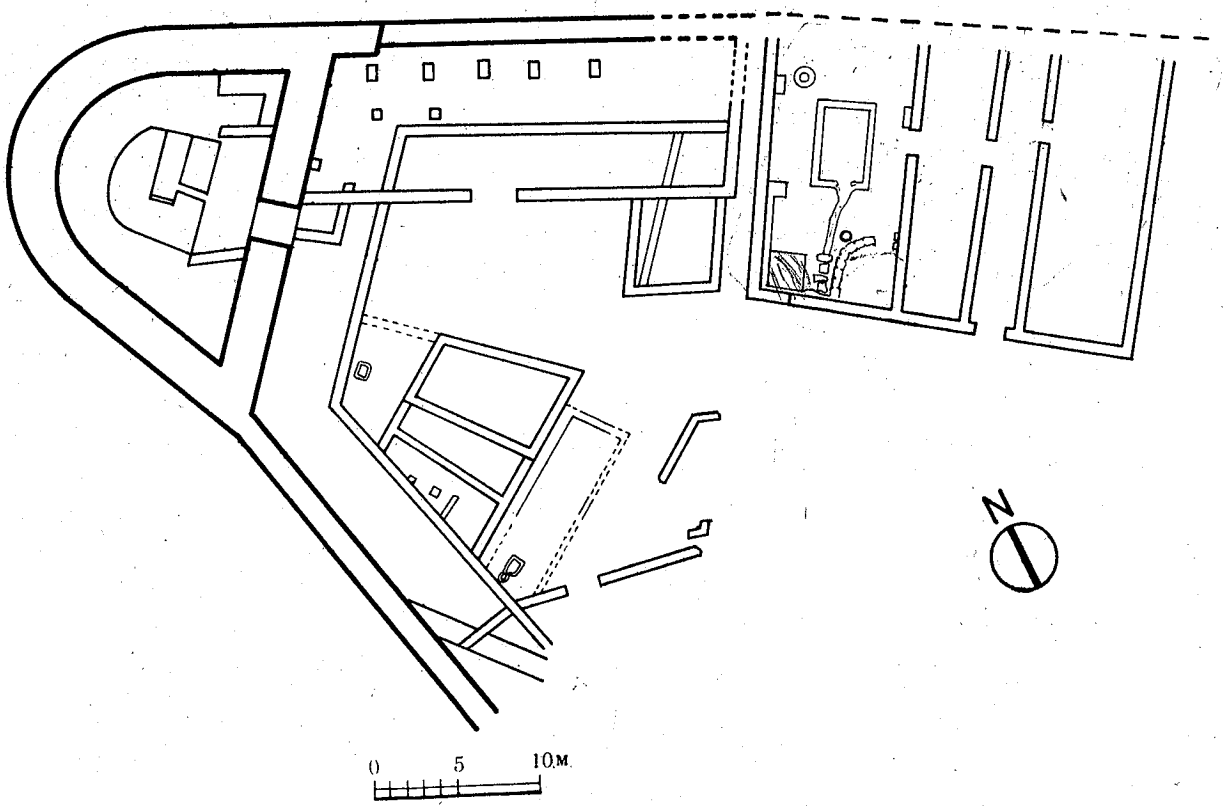

1

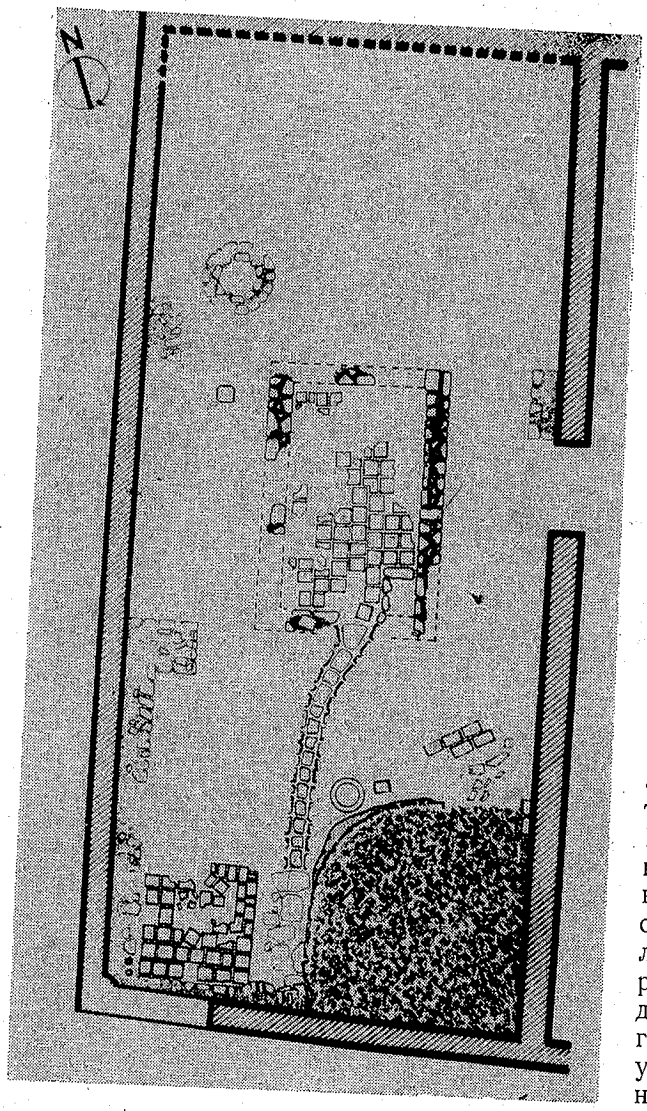

2

● *Обр. 2. План на ранновизантийското помещение в крепостта Монтана с преустройствата от ранното средновековие. Fig. 2. Plan de la pièce de la Haute époque byzantine dans la forteresse Montana avec les transformations du Haut moyen âge*

мещение през 1980—1981 г. бяха открити и проучени следи от допълнителни преустройства, предмет на настоящото изследване.[5]

Почти в средата на ранновизантийското помещение има останки от правоъгълна постройка (обр. 4) с размери 3,50/5,10 м и дебелина на зидовете 0,45—0,60 м, изградена от ломени камъни на бял хоросан. Тя е ориентирана по дължина в посока север—юг, така че се вписва симетрично в плана на помещението. Градежът е без основи, не е използуван като фундамент даже хоросановият под на ранновизантийското помещение, а зидарията лежи върху тънък насип от черна пръст, смесена с хоросанов трошляк и въгленчета. Подът на постройката, леко наклонен на юг, е бил настлан с преупотребени ранновизантийски тухли, по-голямата част от които се оказаха по местата си. Те също лежат върху насипа на пода на ранновизантийското помещение. Почти в средата на южната стена на постройката е запазен отвор, който продължава навън с канал, изграден и покрит с плочести камъни. Той отива чак до южната стена на ранновизантийското помещение, пробива я, излиза вън от него и продължава на изток. В югоизточния ъгъл има правоъгълно огнище, оформено от големи речни камъни, с отвор на юг. Тук стената на постройката липсва и въобще не е ясно дали е имало. Огнището е пълно с пепел и дребни въглени. Подът му няма тухлена настилка и стои по-ниско от тухления под.

В югозападния ъгъл на ранновизантийското помещение има сравнително добре запазена правоъгълна площадка (обр. 2, 5) (2,15/1,95 м), направена също от преупотребени тухли. Североизточната част (1,40/1,00 м) на площадката е повдигната на не повече от 0,10 м. Както се съди по високия насип (0,30—0,40 м) върху тухлите, състоящ се от плътни слоеве от пепел и дребни въглени, на това място е имало огнище. Центърът му е хлътнал, а тухлите (от тях липсват две от западния и целият южен ред) са много натрошени, вероятно от продължителна употреба. Сондажът, направен в свободното от настилка място, показва, че площадката с огнището е устроена върху напластявания от пепел, дребни въгленчета и жълта глина, на места опалена до червено. По-ясни са напластяванията в северния профил на насипа (обр. 6). Там се различават три нива. Първото лежи върху пода на ранновизантийското помещение, наклонено е на запад и завършва с тънка ивица глина, опалена до червено. Отделни бучки от същата глина, но не опалена, са пръснати и в насипа от пепел и дребни въглени. Второто ниво има същата структура, но отлаганията от въглени са по-плътни особено в западната част. Третото ниво представлява пласт от чисто жълта глина, различна (по-светла) от тази при първото ниво. Със светлата глина е изравнен наклонът на долните две нива на запад, а отгоре са наредени тухлите на настилката.

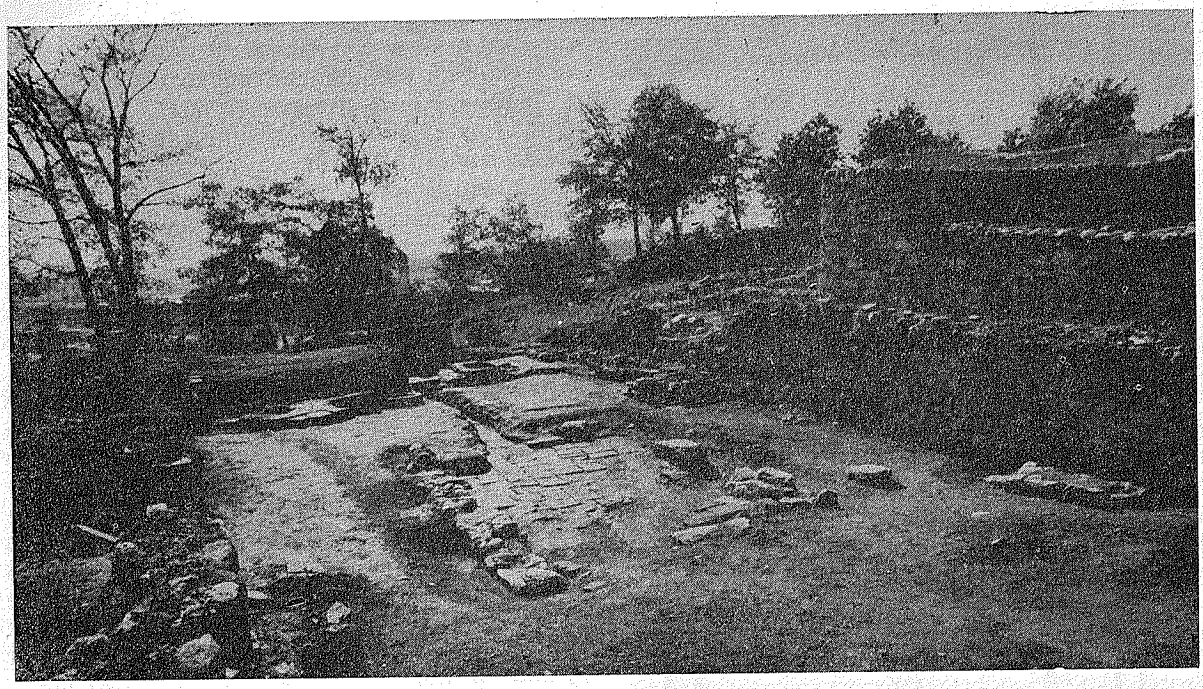

3

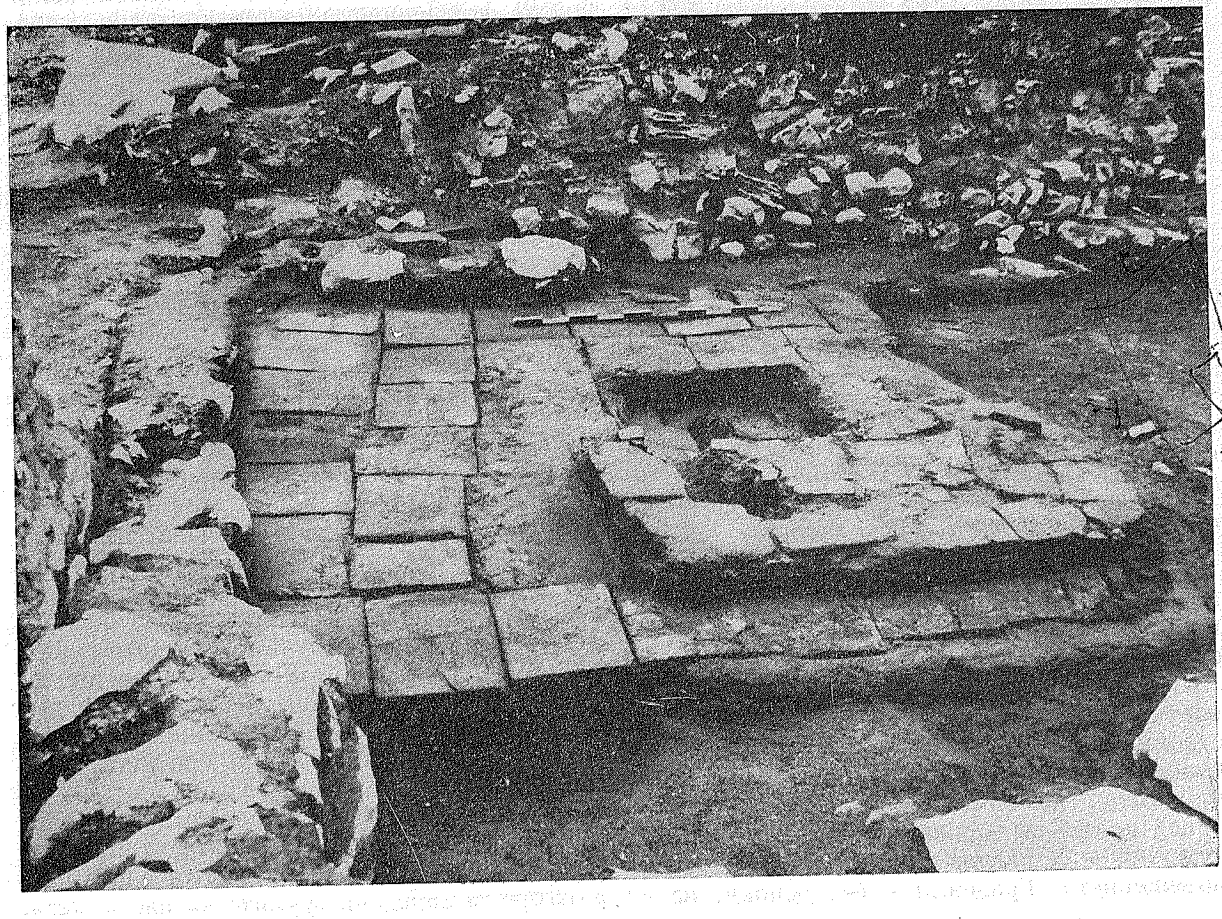

5

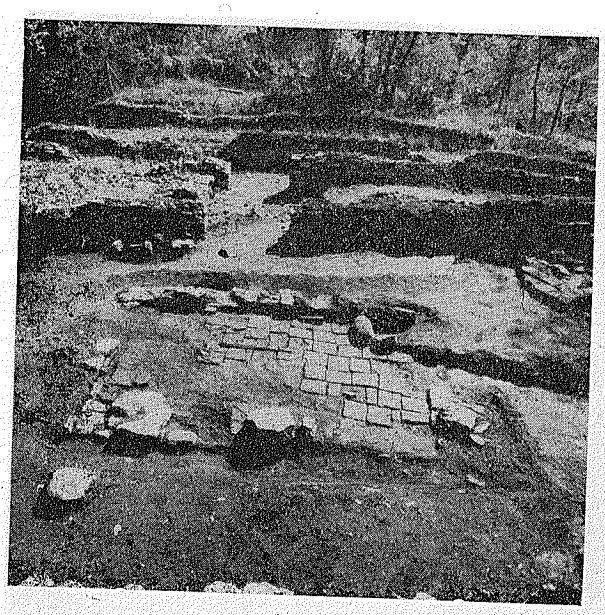

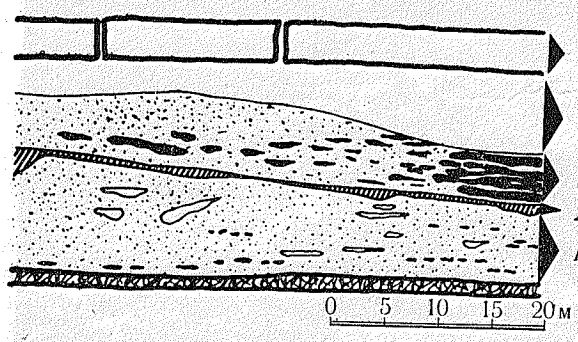

●*Обр. 3. Ранновизантийското помещение в крепостта Монтана, поглед от североизток. Fig. 3. La pièce de la Haute époque byzantine dans la forteresse Montana, vue du Nord-Est*

●*Обр. 4. Постройката с канала в ранновизантийското помещение в крепостта Монтана. Fig. 4. L'édifice avec le canal dans la pièce de la Haute époque byzantine dans la forteresse Montana*

●*Обр. 5. Площадката с огнището в ранновизантийското помещение в крепостта Монтана. Fig. 5. Le palier avec l'âtre dans la pièce de la Haute époque byzantine dans la forteresse Montana*

●*Обр. 6. Културните напластявания над огнището в ранновизантийското помещение в крепостта Монтана: 1, 3) пепел и въглени, 2) опалена до червено глина, 4) глинен насип, 5) тухла. Fig. 6. Les couches culturelles au-dessus de l'âtre dans la pièce de la Haute époque byzantine dans la forteresse Montana: 1,3) cendre et charbons, 2) argile cuite au rouge, 4) remblai d'argile, 5) brique*

Югоизточният ъгъл на ранновизантийското помещение е преграден от дъгообразен зид (обр. 2), изграден от ломени камъни и преупотребени тухли, споени с жълта глина (обр. 7). Той е издигнат направо върху трошляка от разбития под на ранновизантийската сграда, отвътре няма лице, а заграденото от него пространство е запълнено с трамбован строителен трошляк и ломени камъни. Радиусът му е 4 м, а височината достига 0,80 м. Долната част на зида е обложена с дебело 0,15 м глинено валче, запазено най-добре по средата на дъгата. На пръв поглед цветът и съставът на глината тук съвпадат с тези на глината от най-ранното ниво на насипите под площадката с огнището. Вън от зида пред средата на дъгата му е вкопан монолитен каменен съд, който има диаметър 0,77 м и е без отвор на дъното. Дълбок е 0,43 м. До него от изток стои голям камък, чиято горна повърхност се издига с 0,10 м над устието му, а по-нататък има настилка, от която са запазени пет тухли в два реда, и която като че води с наклон към площадката, опасана с дъгообразния зид. Върху зида в източния му край са запазени две преупотребени късноантични тухли над тънка подложка от бял хоросан, почти еднакъв с този на разглежданата правоъгълна постройка. Вероятно това са останки от настилка на площадката.

Описаното дотук не изчерпва всички преустройства в ранновизантийското помещение. Налице са останки от градежи, които пряко допълват неговата архитектура. Отвътре на западната му стена в южната ѝ половина е долепен зид от ломени камъни на кал (шир. 0,50—0,60 м, запазен неравномерно на вис. 0,20—0,60 м). Започва на 7 м от югозападния ъгъл на помещението с пиластър, дълъг 1,35 и широк 1 м, върви до южната стена, завива на изток и завършва при полукръглата площадка. Над канала този зид има извивка, която би могла да бъде пиластър или да служи за пета на дървена подпора. При допира си до трамбованата площадка е силно уширен, неравен и прекъсва с тясна и също неравна фуга. Тук зидарията е изпълнена много небрежно и не може да се установи съвсем сигурно каква е връзката между двата зида.

До западната стена на ранновизантийското помещение срещу североизточния ъгъл на правоъгълната постройка с канала е пристроен пиластър от ломени камъни на кал с размери 1,20/0,65 в. Лицето от юг и север е нарушено. Между него и правоъгълната постройка има сравнително голям паралелепипеден камък, който би могъл да бъде пета за дървена подпора. Останки от друг пила-

стър с размери 1,30/0,60 м има до източната стена на ранновизантийското помещение, северно от пода му. Двата пиластъра не са в ос един спрямо друг, но прокараната напречна на ранновизантийското помещение права линия засича южната страна на единия и северната страна на другия, а това предлага известни конструктивни решения. Цялата северна част на ранновизантийската сграда е разрушена и останки от преустройства не се забелязват. Само близо до западния пиластър има неясно съоръжение, от което са запазени два вписани кръга, изградени от едри речни волутъци, споени с жълто-кафява глина. В средата на кръговете има следи от горене — не е изключено тук да е имало огнище.

Културният пласт, чиито материали определят датировката на описаните дотук пре-

● *Обр. 7. Дъговиден зид и каменен съд в югоизточния ъгъл на ранновизантийското помещение в крепостта Монтана. Fig. 7. Mur arqué et récipient en pierre à l'angle sud-est de la pièce de la Haute époque byzantine dans la forteresse Montana*

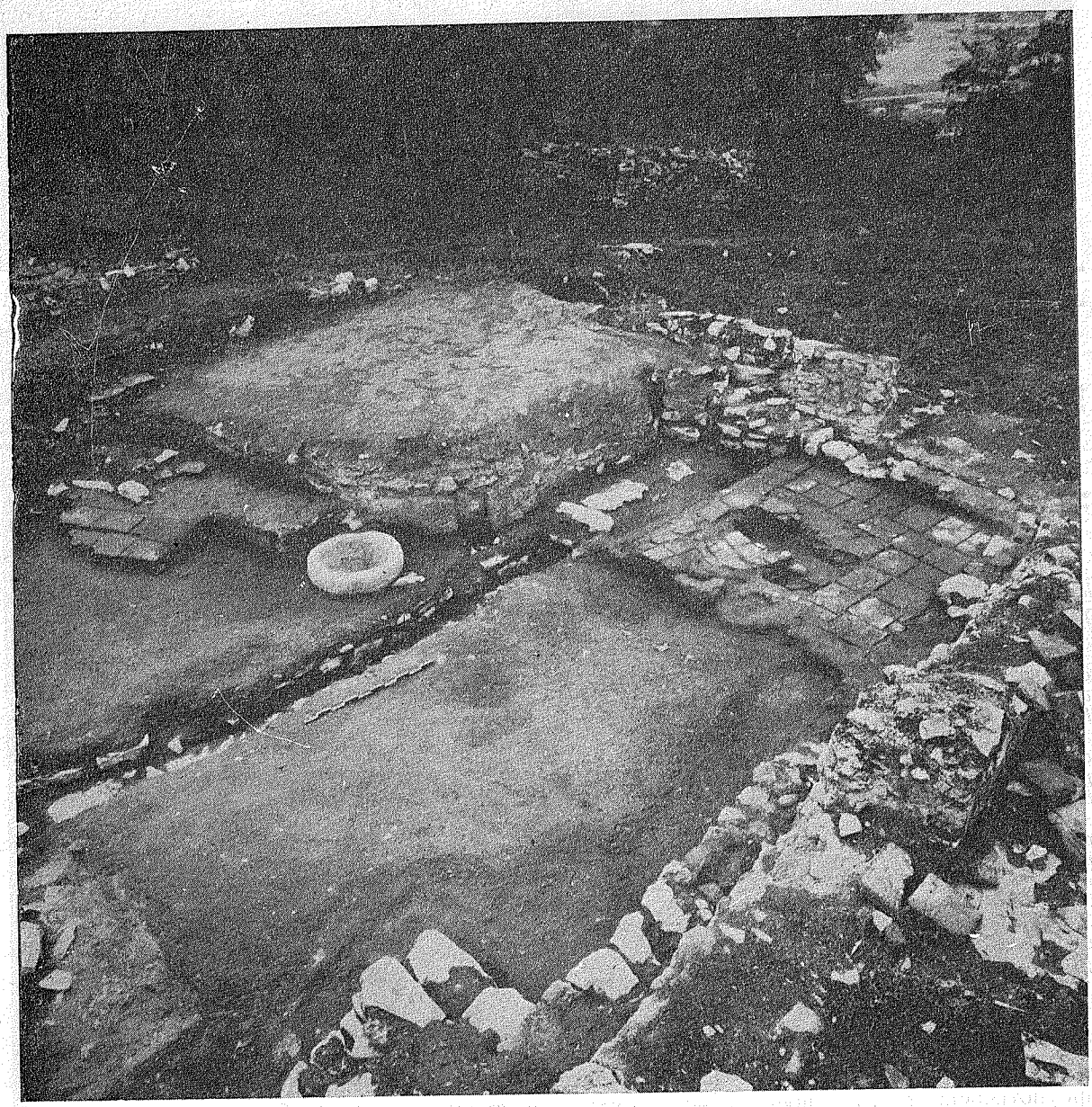

7

8

Обр. 8. Ранносредновековната крепостна стена в Монтана. Fig. 8. Le mur d'enceinte du Haut moyen âge à Montana

устройства на ранновизантийското помещение, е твърде тънък — 0,10—0,20 м. Той съдържа фрагменти от типичната старобългарска керамика от песъчлива глина с украса от врязани линии, която датира паметника в широките хронологически граници от VIII до XI в. Наблюденията ни при разкопките и употребените материали сочат, че преустройствата не са правени изведнъж. Несъмнено е, че огнището е функционирало дълго време преди да се появи тухлената площадка. Наблюденията на профила (обр. 6) показват три етапа на използуване. Известно време огънят е горял направо на насипа върху пода на ранновизантийското помещение, после без да се почистят новите насипи, било направено измазване с глина и отново бил пален огън. Върху новите напластявания пак е насипана глина, този път сравнително дебел слой, и отгоре наредена тухлена настилка, върху която също са останали плътни отлагания от пепел и въглени. Ако съдим по цвета на глината, първото обмазване на насипа е направено заедно с изграждането на дъговидния зид в югоизточния ъгъл на помещението, т. е. тухлената настилка и тухленото покритие на огнището са устроени по-късно от зида. По-късно от тези две съоръжения е изградена постройката в центъра на ранновизантийското помещение. Това заключение има две опорни точки — първо, градежът ѝ е на хоросанова спойка, а техният е на глина; второ, каналът, който излиза от нея, се отклонява, за да мине между дъговидния зид и тухлената площадка, т. е. той е по-късен от тях, а заедно с него е изградена и постройката. Освен това той като че ли срязва споменатото глинено валче. Ако съдим пак по използувания хоросан, трябва да приемем, че заедно с постройката е направена настилка върху насипа на заграденото с дъговидния зид пространство. Не може ясно да се определи относителното преустройство на самото ранновизантийско помещение — пристроеният зид до западната стена и двата пиластъра в северната част. От небрежния градеж при съединяването на зида с повдигнатото съоръжение не могат да се получат опорни точки за сигурно заключение. На две места зидът отчасти заляга тухлената настилка на огнището, но това вероятно е резултат от подхлъзване при неустойчивата калова спойка. По-сигурно е, че каналът е съществувал, когато е издигната тази зидария. На основата на това съображение трябва да се приеме, че конструктивните преустройства на ранновизантийското помещение са най-късни в относителната хро-

нология на паметника. Дали обаче всички тези особености сочат етапи от преустройството на ранновизантийското помещение в ранното българско средновековие, или се касае просто за последователност в строителството, не може със сигурност да се каже.

Трудно е да се определи какво е представлявало в завършен вид преустроеното ранновизантийско помещение. На първо място, не може да се установи на каква височина са били запазени първоначално стените му. Най-вероятно е да са били обрушени повече в югозападната четвърт и затова да е пристроен допълнителният зид там. Освен това той е преградил в южната стена на помещението един вход, чиято източна странйца и сега е запазена. Изглежда стените в останалата част са били запазени по-високо, че да могат да носят предполаганата дървена покривна конструкция, от каквато слабите градежи с глинена спойка

●*Обр. 9. Керамични съдове от ранносредновековния пласт над Монтана, открити: а) при подницата; б, в) в светилището. Fig. 9. Vases céramiques de la couche du Haut moyen âge au-dessus de Montana découverts: а) près du four; б, в) dans le sanctuaire*

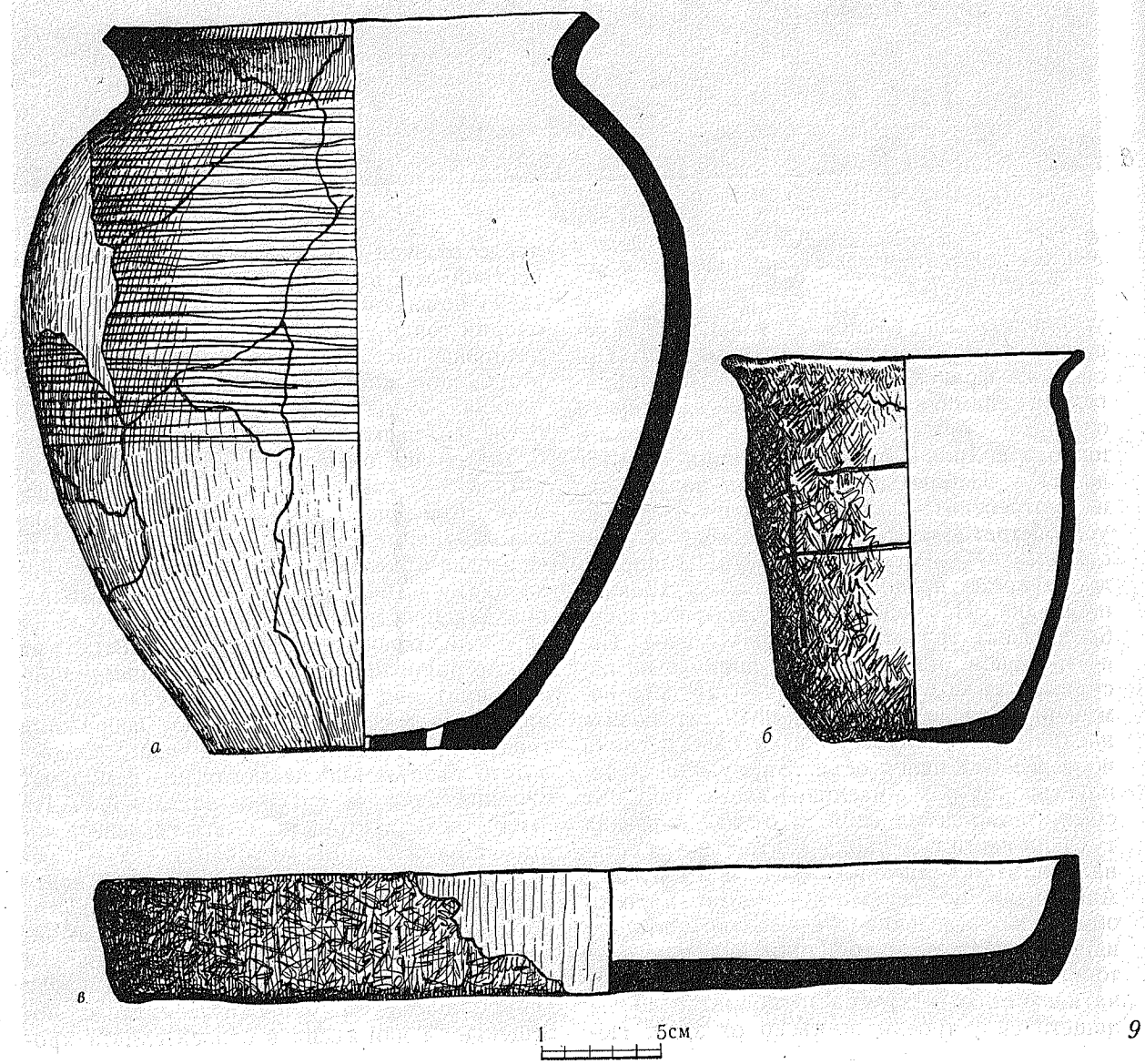

9

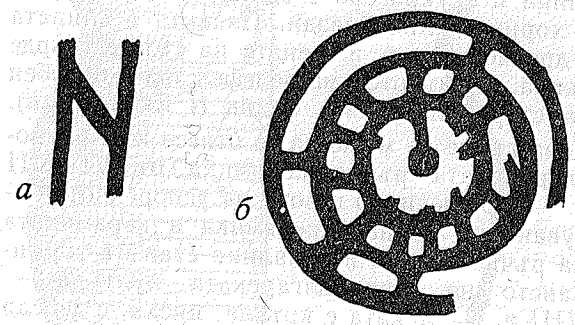

10

Обр. 10. Знаци на дъната на керамичните съдове, открити в светилището над Монтана. Fig. 10. Signes sur les fonds des vases céramiques, découverts dans le sanctuaire au-dessus de Montana

несъмнено са имали нужда. Възможно е тя да е била несиметрична, двускатна и носена от стените на помещението и допълнително изградените в него зидове.[6] Имала е вероятно и допълнителни подпори — гнезда от две такива открихме в югозападния ъгъл, а петà от трета — между правоъгълната постройка и пиластъра до западната стена.

Най-разрушена е правоъгълната постройка и затова не можем да определим височината на стените ѝ, мястото на входа, на прозорците и т. н. Сигурно е само, че каналът е бил изцяло покрит, тъй като до нас са достигнали (отчасти на място, отчасти нападали вътре) плочите на покритието. Повече може да се каже за съоръжението в югоизточния ъгъл. Явно е, че пространството, което зидът затваря, не е било оформено като помещение. Липсата на вътрешно лице на зида, трамбованият пълнеж от строителен трошляк и двете тухли върху хоросановата подложка в източния му край — вероятно останки от цялостно покритие — показват, че това е площадка, подходът към която (покрит отчасти с тухлèна настилка) е от север. Най-близко до първоначалния си вид е достигнало до нас огнището с тухлената площадка — липсва само малка част от настилката.

При всички случаи откритите в развалините на Монтана преустройства от ранното българско средновековие не могат да се тълкуват като битови и производствени съоръжения. Би могло да се допусне, че правоъгълната постройка с тухлен под и канал е била баня.[7] Но баня би могла да се направи много по-лесно в някой от ъглите на ранновизантийското помещение, не точно в центъра му. Освен това несравнимо по-удобно място за такъв строеж е подножието на безводния хълм при карстовия извор. Впрочем досега в крепостта баня не е открита нито от античния, нито от ранновизантийския период от съществуването ѝ. Огнището с тухлената площадка също не ще да е било с битово предназначение, първо, защото такива огнища от ранното средновековие засега не са известни, и, второ, защото липсват всякакви следи от подобна функция — керамични фрагменти и кости от животни. Също абсолютно необяснимо остава едно допускане за битово предназначение на повдигнатото съоръжение с вкопан пред него каменен съд, без отвор на дъното.

При тези факти можем да предположим без особени резерви, че преустроеното ранновизантийско помещение е имало култов характер. Смятаме, че се касае за езическо светилище с три обредни места.

1. В правоъгълната постройка са използувани обилни количества вода (както свидетелствува сравнително широкият канал), върху огнището в югоизточния ъгъл е горял огън.[8]

2. На огнището вън от постройката е поддържан постоянен огън и мястото му върху тухлената площадка сочи, че обслужвалите го се движели южно и западно от него — имали са поглед към правоъгълното помещение и повдигнатата площадка.

3. Ако езическото светилище е имало идол, той несъмнено е стоял на издигнато място, каквото е площадката с дъговидния зид и около него са били извършвани върховите действия от обряда. Смятаме, че големият каменен съд, вкопан пред площадката, е свързан с жертвоприношение или излияния за почитането на идола.

Следите от настилка пред площадката сочат, че извършвалият действията там е имал подход откъм правоъгълната постройка.

Изглежда, че светилището е било предназначено за култ със сложна обрядност. Данните, че е използувано продължително и монументалният характер на градежите говорят за известна устойчивост на обредните действия. Това е от съществено значение за историческата му интерпретация.

Ранносредновековен пласт е отбелязан и другаде в развалините на крепостта Монтана. На няколко места в съседство със светилището и в други околни сгради открихме фрагментарна керамика, направена на ръч-

но колело и украсена с врязани линии. В различни ранновизантийски помещения са разчистени останки от няколко жилища, чийто първоначален вид не може да се определи поради неясния характер на насипите — едър строителен трошляк с големи камъни. До югозападната стена на едно от помещенията има останки от пещ (диам. 0,85 м), направена от преупотребени тухли и ломени камъни. Пред нея е разположена правоъгълна глинена (с дървени гредички в стените) подница (размери 1,15/0,90 м). Между пещта и подницата има широк улей (за изтегляне на жарта), направен пак от преупотребени тухли. Около подницата открихме две цели (обр. 11 *в, г*) и фрагменти от три гърнета (обр. 9*а*, 11 *а, б*), изработени от песъчлива глина и украсени с врязани линии. Останки от второ жилище има на около 15 м северно от първото. При него подницата е доста повредена, но личи, че е правена по същия начин и е имала приблизително същите размери. До нея е запазена част от подова настилка от преупотребени фрагментирани тухли със сравнително многобройни късове от старобългарска кухненска керамика в насипа.

На 48 м източно от светилището са останките на силно повредена и още непроучена изцяло стена (деб. 1,80—2,00 в) (обр. 8), градена без основи, от ломени камъни на глинена спойка, която има цвета и състава на глината от описаните ранносредновековни преустройства в разгледаното помещение. По дължината на проучените 27 м липсват останки от кули и бастиони. Приблизително по средата ѝ е открит вход, широк 2,80 м. Около нея (в проучената ѝ част) няма находки, но както се съди по градежа най-вероятно е и тя да принадлежи на ранното българско средновековие. От посоката ѝ личи, че е заграждала по-добре запазената северозападна половина от късноантичната крепост, разположена върху по-високата част на хълма — където са и останките от езическото светилище.

За общата характеристика на ранносредновековния пласт над крепостта Монтана от съществено значение са находките от цели и фрагментирани керамични съдове. От керамиката, открита в светилището (предимно южно от правоъгълната постройка), която е по-груба от останалата откривана средновековна керамика, са възстановени два съда — гърне (обр. 9 *б*) и тавичка (обр. 9 *в*). Гърнето е направено на ръка от песъчлива глина и е украсено с единични вертикални и хоризонтални бразди. Пясъкът в глината е дребнозърнест, а стената на съда е твърде тънка. На дъното има релефен знак, подобен на старобългарската буква **N** (обр. 10 *а*). Това гърне не може да се отнесе към раннославянската ръчна керамика от VI—VII в.[9] — то очевидно говори за успоредното битуване на ръчната керамика и керамиката на ръчно колело в началния етап от формирането на старобългарската култура — VIII в. Тавичката е кръгла, ниска, с дебели стени. Направена е на ръчно грънчарско колело и на дъното има релефен знак (обр. 10 *б*) със сложно начертание — три концентрични окръжности, съединени радиално. По форма тавичката не се различава от изработените на ръка тавички от ранннославянския керамичен комплекс от VI—VII в.,[10] но се явява първият, намерен засега от този вид съдове, направен на колело и с релефен знак на дъното. Затова с още по-голяма сигурност от гърнето тя може да бъде датирана в VIII в. И двата знака са познати сред тези от ранното българско средновековие,[11] макар че кръглият няма другаде напълно аналогично очертание. От керамиката, открита в жилището, петте съда — два цели и три фрагментарни (обр. 11 *в, г*, 9 *а*, 11 *а, б*), както и отделните фрагменти от други съдове, намерени в същото жилище, имат всички специфични белези на старобългарската керамика, направена на ръчно колело от песъчлива глина и украсена с врязани линии. Глината на всеки съд има различен състав според пясъчните примеси. Опалването им също е различно — едни са печени при по-висока и по-равномерна температура, други обратно. По общите си белези в класификацията на Л. Дончева-Петкова тези съдове са датирани в сравнително широките граници от VIII до X в.[12] По-точна е датировката на гърнето с една дръжка — такива форми съществуват само в X — началото на XI в. Извън жилището, на 4—5 м северно от подницата в строителните насипи намерихме още два цели съда (обр. 11 *д, е*), които донякъде се различават от откритите при самата подница. Изработени са от глина с повече и по-едри примеси от пясъка. По ед-

●*Обр. 11. Керамични съдове от ранносредновековния пласт над Монтана, открити: а — г) при подницата; д, е) в рушевините. Fig. 11. Vases céramiques de la couche du Haut moyen âge au-dessus de Montana, découverts: а—г) près du four; д, е) dans les ruines*

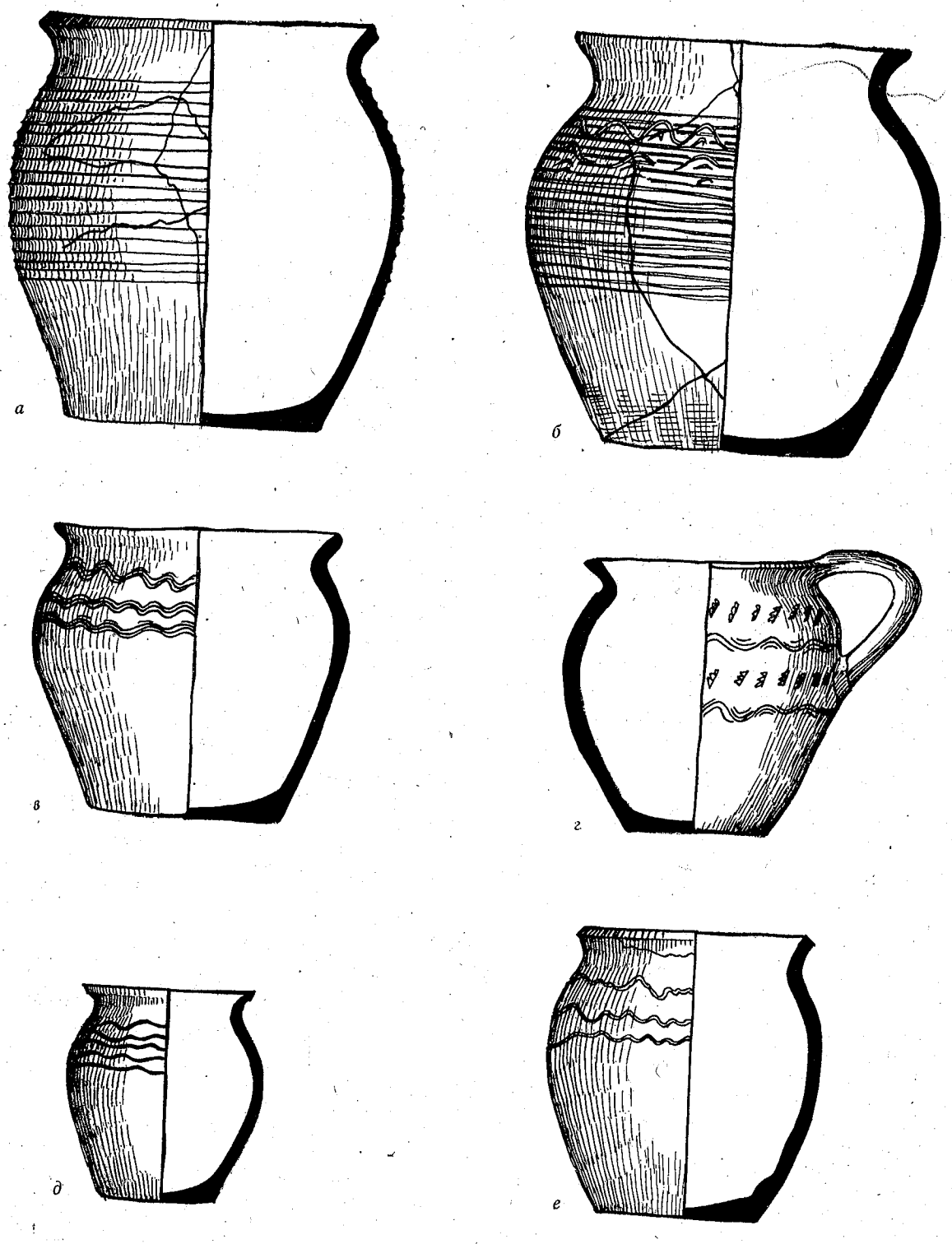

11

ното (обр. 11 *е*) има безспорни белези, че отначало е правено на ръка, а след това е доработвано на грънчарско колело. Освен това то е допълнително изтънявано, като от най-широката част надолу с остър инструмент са правени вертикални изрези. Единственото, което сближава тези два съда с откритите при подницата, са пропорциите и профилираните венчета на устията. Наблюденията върху керамиката от ранносредновековния пласт над Монтана показват, че находките от насипите, в които са останките от жилища, представляват сравнително посъвършено производство от тези, открити в светилището и на други места. Може да се допусне, че светилището и старобългарските жилища са разновременни. Някои от тях ще да са били устройвани и след изоставянето на светилището.

Езическите храмове на Първото българско царство са добре известии от Плиска, Мадара и Велики Преслав.[13] Техните планове са доста унифицирани —вписани един в друг правоъгълници — което сочи принадлежността им към една и съща религия, несъмнено прабългарската. Единствено основанието, че планът на светилището в Монтана не е идентичен с тези на светилищата от прабългарските езически центрове, го определя като славянско и оттук трябва да се тръгва за почти всички по-нататъшни изводи. Независимо че е доказано, че прабългари са присъствували в днешните северозападни български земи,[14] в района около Монтана демографски приоритет са имали славяните и това косвено се потвърждава от липсата на характерната сиволъскава керамика сред находките от крепостта.

Писмените извори за славянски езически храмове са не толкова малобройни, колкото твърде късни, за да бъдат използувани при тълкуването на описания паметник. В съчинението на Ал Масуди, писано в X в., има глава „Съобщение за градите, почитани от славяните". Сведението е твърде общо: храмовете на славяните са куполообразни постройки с идоли и гадателни черти и резки, разположени са и в планината, и край морето. Споменава се даже някакъв мъдрец-пророк, който живеел в един от тях. . .[15] За езическо светилище у „русите" на Волга през X в. пише и Ибн Фадлан, но от неговия текст не може да се разбере имало ли е сграда. На открито било изправени идолите на главното божество, а около него — тези на второстепенните.[16] Това донякъде напомня светилището на княз Владимир в Киев, където на открито били поставени дървените изображения на Перун, Хорст, Дажбог, Стрибог, Симаргл и Мокош.[17] Наистина археологическите проучвания потвърждават липсата на култови сгради у източните славяни. Перуновото светилище до Новгород представлява две кръгли площадки, заобиколени от ров.[18] Светилището при Житомир е кръстовидна площадка със стълб в средата.[19] Киевското светилище има особена форма — продълговато с кръгли издатъци в краищата — и е настлано с ломени камъни.[20] Съобщенията на немските хронисти за храмове у западните славяни са от XII в. Те описват дървени представителни сгради с украсени фасади и богат интериор, със сложни обредни действия вътре и вън от тях. Археологическите проучвания на тези храмове представят със сигурност само един от тях — Грос Раден при Мекленбург. Това е дървена представителна сграда с двойни стени, които от всички страни образуват непрекъснат коридор. Външните стени били направени от вертикално забити талпи, изрязани като човешки силуети. От интериора на храма не е открито нищо.[21]

Краткият преглед показва, че е излишно да се търсят успоредици между различните славянски светилища. Сигурно сходство между светилищата на източните славяни и светилището в развалините на Монтана е само свидетелството за употреба на огън. Принасянето на жертви, отбелязано от Прокопий Кесарийски[22] и в „Повесть временных лет",[23] също не подлежи на съмнение, но в общата схема и то не е отбелязано. Големите различия не позволяват особени разсъждения за характера на култа, обредите и хронологията. Същевременно те подсказват някаква особеност в зараждането и развитието на славянското храмово строителство.

Сведенията за езическата религия на българските славяни са много оскъдни. От периода на преселението съобщението на Прокопий Кесарийски е единствено, много общо, и в него няма каквото и да било поменаване на светилища.[24] Един от изворите за езичеството в Първото българско царство свидетелствува за светилища,[25] но е сигурно, че става дума за храмове на прабългарския култ, срещу който главно водела борба православната църква. Малко се знае за божествата на българските славяни.

Прокопий Кесарийски съобщава, че главен бог е „създателят на мълнията", „единствен господар на всичко", но допълва, че славяните имали и други божества.[26] Сведенията за езичеството у източните и западните славяни също сочат не един бог, а цял пантеон. Особено показателно в това отношение е житието на Георгий Агиорит от XI в., което описва как група славяни в Солунско(!) изкопали случайно от земята антична статуя и я обявили за свое върховно божество.[27] Явно пътят на формиране на славянския езически пантеон бил различен дори в близки териториално славянски групи.

Засега се знаят сигурно имената на три езически божества у българските славяни.[28] На дъното на намерена при разкопки на Царевец купа от сграфито керамика, датирана в XIII—XIV в., се чете „СВАРОК"[29] — името на едно от най-древните славянски божества.[30] Съществуването на култ към Сварог в България се потвърждава и от топонимията — едно възвишение край Брезник носи същото име.[31] Пак от топонимията се знае и името от споменатия от Прокопий Кесарийски „създател на мълнията". Това е Перун, известен като върховно божество на източните славяни.[32] В наименованието на вардарския град Велес[33] е запазено името и на друго божество, което българските славяни почитали и чиято първа функция била да покровителствува добитъка.[34] Дали на някое от тези три или на друго, неизвестно божество е било посветено светилището в развалините на Монтана, не може да се каже със сигурност. Несъмненно е обаче, че то се е появило след стабилизиране на определен култ в условията на трайното усядане на славяните в днешна Северозападна България и е представлявало резултат от сложен духовен процес. А липсата на единство в славянското храмово строителство е свидетелство за големи различия в конкретните прояви на култа и обредността след разселението на славяните през V—VII в.

Откритите досега следи[35] от ранното средновековие в развалините на Монтана сочат обстановката на обитаването им през този период. Преградна стена явно е защитавала по-добре запазената част от късноантичната крепост. Засега е проучена повече от половината от тази площ и ранносредновековна керамика е открита на много места в развалините, но тя в повечето случаи се отнася към християнския период. Възможно е през езическия период крепостта да не е била заселена, а крепостната стена да е била предназначена да защитава светилището, което обслужвало славяните, разселени по близките брегове на р. Огоста. Вероятно при опасност те се укривали зад стените на крепостта, без обаче да са я населявали. Подобни случаи на укрепени култови места сочи при западните славяни и Й. Херман.[36] С това трябва да заключим, че в развалините на крепостта Монтана е бил устроен славянски културен център — първият известен засега в България.

[1] Б. Филов. Светилището на Диана и Аполон при град Фердинанд. — ИАД, V, 1915, с. 216.

[2] G. Aleksandrov. Goldgewinnung im Gebiet von Montana in der Antike. — In: Actes du IIe congrès international de thracologie. Bucureşti, 1980, p. 389.

[3] Г. Александров. Златни монети от Монтана. — Нумизматика, 1980, 3, с. 22—26.

[4] Г. Александров. Резултати от разкопките на „Калето" в Михайловград. — Известия на музеите в Северозападна България, I, 1977, с. 285—286.

[5] Ст. Станилов и Г. Александров. Езическо светилище от ранното средновековие в Монтана. Предварително съобщение. — В: I конгрес по българистика. Симпозиум „Славяни и прабългари". С., 1982, с. 286—297. Тук съобщаваме данните от допълнителните проучвания и точни инструментални измервания.

[6] Според консултацията с арх. Ст. Бояджиев.

[7] П. Георгиев. Ранносредновековни български бани VIII — X в. Автореферат на канд. дисертация. С., 1982, с. 16.

[8] Не може да се изключи предположението, че то е служило за битови нужди в по-късно преустроено в правоъгълната постройка жилище — така е по-лесно обяснима непосредствената му близост до канала.

[9] Л. Дончева-Петкова. Българска битова керамика. С., 1977, с. 37—40, табл. I 2—4.

[10] Пак там. с. 64—65.

[11] Л. Дончева-Петкова. Знаци върху археологически паметници от средновековна България VII—X в. С., 1980, с. 169, табл. XXVII 67—70, XXX 67, 73—75.

[12] Л. Дончева-Петкова. Българска битова керамика, с. 106—107, обр. 33.

[13] Ст. Станилов. Езически центрове в Първата българска държава. — В: България 1300. II. Институции и държавна традиция. С., 1982, с. 225—234; Д. Овчаров. Прабългарските капища — произход и предназначение. Векове, XII, 1983, 2, с. 56—62.

[14] Сигурно основание за това твърдение са землените преградни валове и материалите от ранносредновековните паметници в този район, вж. : Б. Николов. Раннобългарски находки край Островския окоп. — Археология, IV, 1962, 2, с. 33—37; Г. Александров. Принос към средновековното минало на Северозападна България. — В: Българско средновековие. С., 1980, с. 201—206. Особено показателни в това отношение са характер-

ните за прабългарите колании апликации, открити при разкопките на земленото укрепление при с. Якимово, Михайловградски окръг: А т. М и л ч е в. Ранносредновековни накити и кръстове-енколпиони от Северозападна България. — Археология, V, 1963, 3, с. 33, обр. 12.

[15] А. П. К о в а л е в с к и й. Аль Масуди о славянских языческих храмах. — В: Вопросы историографии и источниковедения славяно-германских отношений. М., 1973, с. 80—86.

[16] А. Я. Г а р к а в и. Сказания мусульманских писателей о славянах и руссах. СПб., 1870, с. 95—96.

[17] П о в е с т ь временных лет. I. М.—Л., 1950, с. 56.

[18] В. В. С е д о в. Древнерусское языческое святилище в Перыни. — КСИИМК, L, 1953, с. 92 и сл.; Новые данные о языческом святилище в Перуна. — КСИИМК, 53, 1954, с. 105—108.

[19] И. П. Р у с а н о в а. Языческое святилище на р. Гнилопять под Житомиром. — В: Культура древней Руси. М., 1966, с. 233—236.

[20] П. П. Т о л о ч к о, Я. Е. Б о р о в с к и й. Язичницьке капище в „Броді" Володемира. — В: Сборник Археологія Київа. Досліджения і матеріали. Київ, 1979, с. 3—10.

[21] J. H e r r m a n n. Zu den kulturgeschichtlichen Wurzeln und zur historischen Rolle nordwestslawischen Tempel des frühen Mittelalters. — Slovenska archeologia, XXVI, 1978, 1, p. 19—27. — обнародвани са и данните от разкопките, проведени от Й. Херман на н. Аркона, където през тридесетте години К. Шухард е проучвал славянското светилище, описано от Саксо Граматик. Според Й. Херман К. Шухард е открил част от укреплението на светилището, а самото то се е свлякло в морето много преди неговите разкопки.

[22] П р о к о п и й К е с а р и й с к и. История на войните. — В: Гръцки извори за българската история. II. С., 1958, с. 126.

[23] П о в е с т ь временных лет, с. 56.

[24] П р о к о п и й К е с а р и й с к и. Цит. съч., с. 126.

[25] М и т р о п о л и т С и м е о н. Писмата на Теофилакт Охридски. — СбБАН, XXVII, 15, 1931, с. 259.

[26] П р о к о п и й К е с а р и й с к и. Цит. съч.

[27] Т. Г е р а с и м о в. Сведение за един мраморен идол у българските славяни в Солунско. — В: Езиковедско-етнографски изследвания в памет на акад. Ст. Романски. С., 1960, с. 557.

[28] Въпросите на славянското езичество в България въобще не са разработени, като изключим работата на Й. Иванов за култа към Перун: Й. И в а н о в. Культ Перуна у южных славян. — Известия отделения русского языка и словесности, VIII, 1904, 4, с. 140—174. Не са използувани възможностите на фолклора, етнографията, езикознанието. В настоящата работа, чиято цел е публикуване на откритото в развалините на Монтана светилище, се ограничаваме с кратки бележки по известното за славянските божества в България.

[29] С. Г е о р г и е в а. Керамиката от Двореца на Царевец. — В: Царевград Търнов. II. С., 1974, с. 53, обр. 41 2.

[30] R. J a k o b s o n. Selected writings. V. 2. The Hague — Paris, 1971, p. 640—641.

[31] Т. Г е р а с и м о в. Цит. съч.

[32] Й. И в а н о в. Цит. съч.

[33] Сега в СРМакедония с наименование Титов Велес.

[34] В. В. И в а н о в, В. Н. Т о п о р о в. Исследования в области славянских древностей. Лексические и фразеологические вопросы реконструкции текстов. М., 1974, с. 45 и сл.

[35] Публикуваме резултатите от разкопките до 1981 г. включително.

[36] J. H e r r m a n n. Op. cit.

Sanctuaire païen médiéval dans les ruines de Montana

ST. STANILOV G. ALEKSANDROV

(R é s u m é)

Dans les ruines de la forteresse de la Basse antiquité de Montana (fig. 1) près de Mihajlovgrad furent découvertes des traces de vie pendant le Haut moyen âge (VIIIe—XIe s.). Elles sont les plus évidentes dans une des pièces de la caserne de la Haute époque byzantine: en son centre il y a une construction rectangulaire, édifiée de pierres concassées enduites de mortier blanc sans une substruction (fig. 2—4). De son mur méridional sort un canal couvert qui atteint jusqu'au mur méridional de la pièce de la Haute époque byzantine, le transperce et continue à l'Est. Dans l'angle sud-ouest est aménagée de briques employées une plateforme rectangulaire (fig. 5) avec un foyer à l'un des bouts. Sur lui il y a des couches épaisses, pures, de cendre et de menus charbons (fig. 6). L'angle sud-ouest de la pièce de la Haute époque byzantine est barré d'un mur en arc de pierres concassées et de briques fragmentaires enduites d'argile. L'espace clôturé est damé avec de pierres concassées de construction (fig. 7). Ainsi a été formé un palier sur l'extrémité est duquel il y a deux briques conservées sur un taquet de mortier — vraisemblablement des restes d'un revêtement entier. Devant le milieu du coude est enfoui un récipient massif en pierre sans orifice au fond.

Ces réorganisations de la pièce de la Haute époque byzantine sont datées d'après des matériaux céramiques du VIIIe—IXe s. (fig. 9—10) et sont considérées comme des restes d'un sanctuaire païen des Slaves dans une des régions occidentales du Premier royaume bulgare.

Знаци върху тухли от църквата „Св. Димитър Солунски“ във Велико Търново

МИРКО РОБОВ

Знаци върху строителни материали, по каменни колони, скали, глинени съдове и др. са широко известни от центровете на Първото българско царство. Доскоро се смяташе, че практиката да се поставят знаци прекъсва с установяването на византийското владичество по нашите земи, едно схващане, което вече се променя, тъй като се откриват паметници със знаци и от времето на Второто българско царство. Техният брой е значително по-малък, но все пак те показват, че традицията се е запазила и през XII—XIV в. Продължава поставянето на знаци главно върху тухли и каменни блокове, използувани в градежа и архитектурното оформление на някои църкви, манастири, крепостни стени и върху глинени съдове.

Интересът към знаците досега е бил съсредоточен главно върху археологическите паметници от времето на Първото царство в Плиска, Преслав , Мадара и др. С техния смисъл и значение вече десетки години са се занимавали много наши историци, археолози, езиковеди, етнографи и др.[1] Все още въпросът за точната им интерпретация не е решен. В своя труд Л. Дончева изследва всички известни знаци от времето на Първото българско царство. Като обобщава изказаните досега мнения за различните знаци, и тя посочва, че „нито едно от тях не може да предложи едно цялостно обяснение на произхода и значението им“[2]. Изследванията върху знаците по паметници от по-късно време са твърде ограничени.[3]

За пръв път във Велико Търново и околността му тухли и каменни блокове със знаци са открити при разкопките на църквата „Св. Димитър Солунски“ и в Килифаревския манастир. Намерените в другите средновековни обекти археологически паметници със знаци представляват части от глинени съдове.

Предмет на настоящата работа са знаците върху тухли, намерени при разкопките на църквата „Св. Димитър Солунски“ във Велико Търново. За характера и предназначението на някои от тухлите със знаци, открити през 1971 и 1972 г., Л. Квинто вече изказа своето мнение.[4] Намерените след това, включително и през 1983 г., нови материали, направените допълнителни наблюдения и особено откритите in situ тухли със знаци във втората църква, построена покъсно южно от „Св. Димитър Солунски“, поставят редица нови въпроси.

Знаците, запазени по паметниците от времето на Второто българско царство, както и тези от Първото, са врязани и релефни. Врязани знаци са открити по дъна и дръжки на глинени съдове, строителна керамика и каменни блокове, а релефни най-често по архитектурни детайли. Последните са предимно кръстове.

Кръстни знаци върху дръжки и дъна на глинени съдове са намерени в много средновековни обекти: двореца на Царевец, патриаршията, църквата „Св. Димитър Солунски“, Килифаревския манастир, Червен и др. Врязани кръстове върху строителни каменни блокове са известни досега само от външните страници на източния и на западния вход на Килифаревския манастир. Те са от типа латински кръст с триъгълни разширения в края на раменете.[5]

Релефни знаци са запазени върху един мраморен капител[6] и на отвестната страна на похлупака на саркофага на цар Иван Александър,[7] намерен в царския дворец.

Така че, докато запазените знаци от Второто българско царство са главно върху глина и камък, паметниците със знаци от VII—X в. са от по-разнообразни материали — камък, глина, метал, рог, кост и др. — върху които са прилагани и различни техники: врязване, релеф, рисуване, изливане и пр.[8] Освен това те са и по-разнообразни: буквени, геометрични, символични, човешки, животински, растителни и неопределени.[9]

Знаците, които се срещат по тухлите от **църквата „Св.** Димитър Солунски", са само **врязани и** представляват кръстове и старо**българските** букви А, Б и Г, т. е. те са много **по-еднообразни** в сравнение със знаците от **предходната** епоха.

Тухлите със знаци от църквата „Св. Димитър Солунски" са правоъгълни с ширина средно 0,014 м. Напълно е запазен само един екземпляр, който има дължина 0,268 м. По форма, а и по технология те не се отличават съществено от тухлите без знаци, използувани в строежа на църквата. Част от тухлите със знаци са попаднали в насипите от разрушенията на църквата, разнесени около нея, а останалите са запазени in situ в пода на новооткритата от юг църква, и поточно в отделни сектори на наоса ѝ (обр. 1). При някои от тухлите в подовата настилка знаците са от видимата страна, а други са обърнати. Общият брой на откритите досега тухли със знаци е около 90.

●*Обр. 1. Тухленият под на по-късно построената църква южно от „Св. Димитър Солунски" във Велико Търново. Fig. 1. Le plancher en briques de l'église construite plus tard au Sud de „St Dimităr Solunski" à Veliko Tărnovo*

Знаците върху тухлите са врязани дълбоко на 0,006—0,009 м с предварително направени щемпели, които са нанесени върху горната широка плоскост, чиито околовръстни ръбове са остри и леко издадени нагоре. Ръбчетата по края на плоскостта, върху която се намира знакът, са се получили от уляганото на глината към дъното при престоя̀ването на тухлата в калъпа. Фактът, че при някои буквени и кръстни знаци част от клеймото е останало извън повърхността, показва, че щемпелът е бил нанасян след изваждането на тухлата от калъпа, като тя не е била обръщана. Това ни дава основание да считаме, че формуването на тухлите е ставало само в рамкови калъпи, след освобождаването на които те са оставали върху пясъчна подложка и по-късно са били изпичани.

Знаците върху тухлите от времето на Първото българско царство са поставяни най-често в средата или в единия край на широката лицева страна, докато при всички тухли от църквата „Св. Димитър Солунски" знаците се намират на едно и също място. Ориентирани са по надлъжната ос на тухлите и са до ръба почти в средата на предния

1

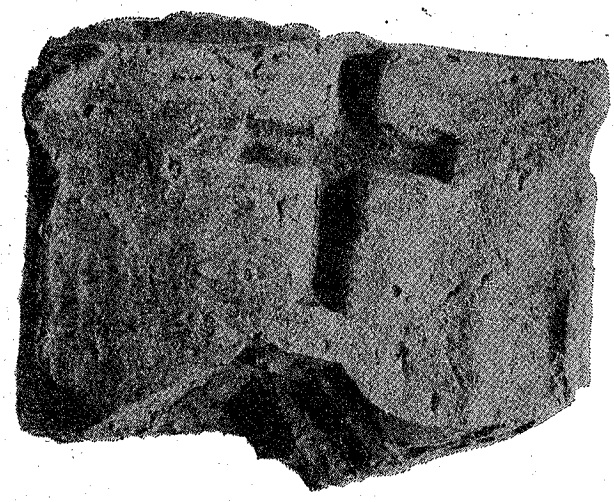

2

3

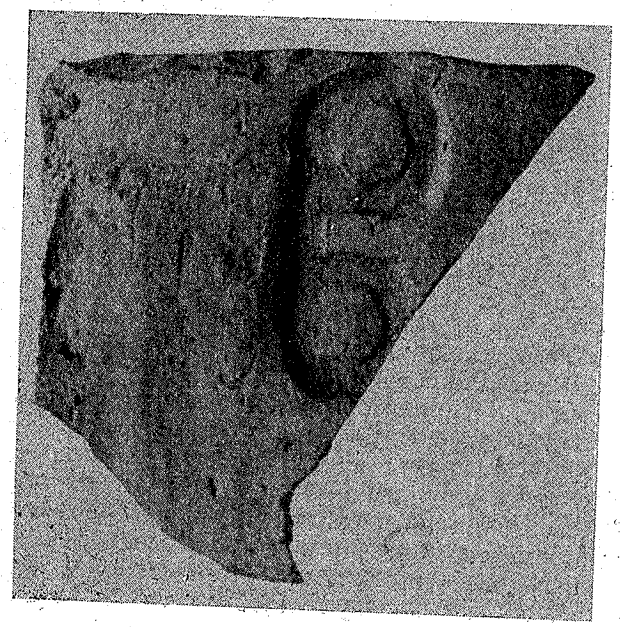

4

тесен край на едната широка плоскост. Освен това по всички намерени тухли знаците са единични, докато по тухлите от времето на Първото българско царство се срещат и по два еднакви или различни знаци, а в някои случаи и по няколко.[10]

Л. Квинто е посочила четири буквени знака Λ, Ε, Γ и Δ.[11] При внимателно оглеждане на всички открити досега тухли се установява, че буквата Δ липсва, за което и авторката е изказала съмнение. Двете тухли с предполагаемия знак Δ са фрагментирани, като отчупването е засегнало и самия знак. Според нас и тук се касае за буквата Λ, от която е запазена само триъгълната петлица, а двата края на отвесната хаста към нея липсват. Така че знаците са общо три.

Изобразеният кръст върху определен брой тухли е от типа „латински". Той е врязан дълбоко (обр. 2) с добре оформени рамене с четириъгълно сечение, леко разширени в края. Дължината на отвесното му рамо е 0,068—0,08 м, а на хоризонталното — средно 0,056 м.

Буквата Λ има триъгълна петлица. Тя е изписана като малка ръкописна буква (обр. 3). Отвесната ѝ хаста е наклонена отляво надясно. Петлицата с форма на остър ъгъл е заловена в средата на хастата, като започва под горния ѝ край и завършва над долния. В някои екземпляри едното рамо на петлицата е право, а другото — извито. При други и двете рамена са леко извити навън. Буквата е била моделирана в щемпела в позитив и затова в тухлите знакът Λ е огледален, т. е. отвесната хаста е отляво на петлицата. Този факт свидетелствува за недоглеждане или слаба грамотност на производителя. Дължината на отвесната хаста е около 0,085 м, а на петлицата — 0,043 м.

По този начин, като малка ръкописна буква с триъгълна петлица и леко наклонена надясно отвесна хаста, буквата Λ е

●*Обр. 2. Тухла с щемпелуван кръст от църквата „Св. Димитър Солунски" във Велико Търново.*
Fig. 2. Brique avec une croix estampillée de l'église „St Dimităr Solunski" à Veliko Tărnovo

●*Обр. 3. Тухли с щемпелуван знак Λ от църквата „Св. Димитър Солунски" във Велико Търново.*
Fig. 3. Briques au signe estampillé Λ de l'église „St Dimităr Solunski" à Veliko Tărnovo

●*Обр. 4. Тухла с щемпелуван знак Ε от църквата „Св. Димитър Солунски" във Велико Търново.*
Fig. 4. Brique au signe estampillé Ε de l'église „St Dimităr Solunski" à Veliko Tărnovo

изписана в оловния печат на цар Асен I,[12] оловния печат на търновския патриарх Висарион, надписи върху тухли[13] и варовиков блок от царския дворец,[14] върху строителна керамика от патриаршията,[15] в надписа върху паметната колона на цар Иван Асен II, надписи по стенописи от църквата „Св. Четиридесет мъченици“[16] и др.

Буквата Ѣ е изписана във всички екземпляри по един и същ начин — с две раздалечени заоблени петлици, очертани чрез непрекъснато продължение на двата срещуположни края на отвесната хаста, към която са опрени плътно (обр. 4). В някои екземпляри горната петлица е по-голяма от долната. Това показва, че не всички букви са отпечатани от един щемпел. В някои екземпляри Ѣ е с огледално изображение, т. е. при отпечатването производителят е обърнал щемпела. Вис. на буквата средно 0,08 м, шир. 0,032—0,039 м, дълб. 0,013—0,015 м.

Аналогично е изписването на Ѣ в златния пръстен-печат на цар Калоян, намерен в църквата „Св. Четиридесет мъченици“,[17] в надписа на Иван-Асеновата колона и стенописите от същата църква,[18] златния печат на цар Константин Тих-Асен, надписа на цар Иван Владислав от Битоля,[19] върху трапезни съдове от царския дворец,[20] в надписа над входа на Боянската църква, както и в повечето от запазените надписи към стенописите ѝ,[21] надписа върху мраморен фриз от дворцовата църква,[22] в част от друг надпис върху мраморна плоча също от двореца[23] и др.

Буквата Г на всички тухли е отпечатана по един начин — с пресичащи се под прав ъгъл отвесна и хоризонтална хаста, както се среща в много други писмени паметници (обр. 5). На повечето тухли Г е в негатив, а при някои е обърната на 90°, т. е. дългата хаста е поставена хоризонтално, а късата — вертикално. Отвесната хаста е дълга средно 0,047 м, а хоризонталната — 0,04 м.

Прави впечатление, че най-много паралели на буквите А и Ѣ, които по времето на Второто българско царство претърпяват промени в начина на изписване,[24] се срещат в паметниците от XI до средата на XIV в. Това дава основание да твърдим, че намерените при разкопките тухли със знаци и запазените в подовата настилка на по-късната църква принадлежат към църквата „Св. Димитър Солунски“ и в по-късната те са използувани вторично. Археологическите проучвания на втората църква установиха, че в градежа ѝ са били преизползувани строителни материали и архитектурни детайли от разрушената вече църква „Св. Димитър Солунски“, като ломени камъни с полепнал по тях бял хоросан, каменни корнизи със силно изпъкнали торуси и др.

Тухлите със знаци, открити в насипите от разрушенията на църквата „Св. Димитър Солунски“, а и запазените in situ в подовата настилка на по-късната църква (с изключение на отделни петна по някои от тях) нямат полепнал хоросан нито по широките плоскости, нито по околовръстните тесни страни. И което е особено важно, липсват запълвания с хоросан в самите врязани знаци. Това показва, че намерените тухли със знаци, не са били използувани първоначално в градежа на църквата „Св. Димитър Солунски“, както приема Л. Квинто,[25] а са имали друго предназначение.

При внимателното оглеждане на тухлите със знаци се установи също, че някои от тях имат покритие с червена боя по едната или двете от тесните страни, а в два случая и върху горната широка повърхност.

В запазените на място тухли от оригиналния градеж в източната фасада на църквата „Св. Димитър Солунски“ има следи от червена боя (ангоба), с която е била покрита видимата им тясна страна. Тук оцветяването е ставало на място чрез очертаване на еднакво широки 0,035 м ивици от декоративната фуга и тухлите. И тъй като декоративната фуга е била по-широка, при оцветяването на видимата страна на тухлата е покривана с с червена боя и част от фугата от двете страни на тухлата.

Като се има предвид, че оцветяването с червена боя е ставало на място при декоративния градеж, където само едната тясна страна на тухлата е оставала видима, наличието на червена боя и по широките плоскости на някои екземпляри можем да обясним единствено с това, че последните не произхождат от градежа на фасадните стени. До такъв извод ни довежда и обстоятелството, което вече посочихме, че във врязаните знаци и по широките плоскости и тесните страни липсва хоросан.

Изложените факти дават основание да търсим приложението на откритите тухли със знаци не в градежа, а в интериора на църквата „Св. Димитър Солунски“, т. е. в подовата ѝ настилка. По-късно след нейното разрушаване, те са били вторично упо-

5

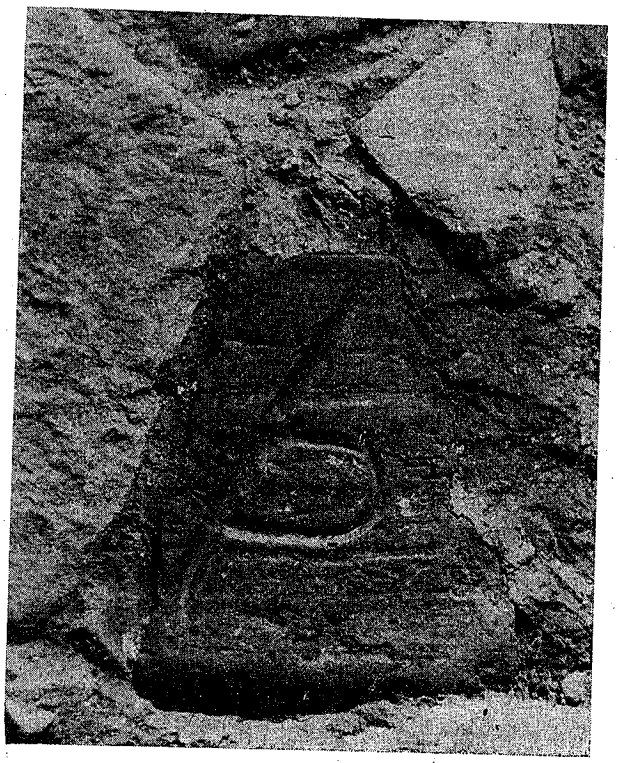

6

●*Обр. 5. Тухла с щемпелуван знак* Γ *от църквата „Св. Димитър Солунски" във Велико Търново. Fig. 5. Brique au signe stampillé* Γ *de l'église „St Dimităr Solunski" à Veliko Tărnovo*

●*Обр. 6. Тухла с врязан знак* Λ *от църквата „Св. Димитър Солунски" във Велико Търново. Fig. 6. Brique au signe gravé* Λ *de l'église „St Dimităr Solunski" à Veliko Tărnovo*

требени в пода на новопостроената църква. Така че тухлите са били пренесени от едния върху другия под, т. е. употребени са били съобразно първоначалното предназначение.

Оцветяването с червена боя на тухлите със знаци, както и на тухлите в запазената оригинална източна фасада на църквата „Св. Димитър Солунски", също недвусмислено показва, че те са били използувани по едно и също време и в една и съща църква — в нейния екстериор и интериор.

Обстоятелството, че за части от пода на по-късната църква, за които тухлите не са достигнали, са били употребени каменни плочи с правоъгълна форма, а не тухли, показва, че са били използувани само тухли, запазили се в пода на църквата „Св. Димитър Солунски". Ако тези тухли са били взети от смесения градеж на зидовете на разрушената вече църква, то такива е имало в достатъчно количество както в запазените останки от зидовете, така и в насипите около нея. В случая е било от значение обстоятелството, че тухлите от градежа на зидовете са били обилно покрити с хоросан и използуването им в подовата настилка дори и след старателно почистване е било трудно и неудачно.

По запазените in situ в пода на по-късната църква тухли със знаци не само че няма полепнал хоросан, но няма и следи от почистване на такъв. Наличните петна само по отделни тухли могат да се обяснят като случайно попаднали при допълнителни работи по вътрешните стени на църквата, измазване на стените, някои преправки в интериора и пр., при които е бил използуван хоросан.

Открити са и няколко фрагмента от тухли, знаците върху които са направени не чрез щемпел, а чрез врязване с остър предмет (обр. 6). Това вероятно са допълнително изработени тухли за подмяна на повредени екземпляри в подовата настилка.

Буквите по тухлите от църквата „Св. Димитър Солунски" означават числата 1, 2 и 3 — липсва буквата Б, която през тази епоха няма цифров еквивалент.

Е. Георгиев приема, че единичните знаци от времето на Първото българско царство са предимно числа или условни знаци.[26] Л. Дончева също отбелязва, че още прабългарските знаци от условни постепенно са преминали в букви и числа.[27]

Ние не считаме за убедително изказаното от Л. Квинто мнение за връзката меж-

ту изобразената буква със съответствуващата ѝ цифрова стойност и качеството на глината, от която съответно са били изработени тухлите,[28] защото не се наблюдава такава закономерност. Тухлите с различни буквени знаци са направени от почти еднакво глинено тесто. Общо всички тухли със знаци са от „предимно чиста, ситнозърнеста, но не утаявана предварително глина“[29] с примес на по-дребна и по-едра слама, не особено добре смесена в глината.

Въпросът за различното качество на тухлите и неговото означаване звучи твърде съвременно и неубедително за онази епоха. Разлика в качеството на произвежданата продукция безспорно е имало, но няма данни тя да е била отчитана и маркирана. Ако изобразеният знак е в пропорционална връзка с качеството на тухлата, едва ли можем да приемем, че иначе състоятелните боляри Петър и Асен като ктитори на църквата биха допуснали да се използува второкачествен и третокачествен строителен материал във великолепния църковен храм. Така че не може да се търси зависимост между буквения знак и качеството на глината, върху която той е изобразен. Липсва връзка и между знаците и размерите на тухлите — те са приблизително еднакви.

Не бихме могли да приемем твърдението, че посредством знаците е отразена върху строителната керамика изпълнена феодална повинност или издължен натурален данък.[30] В този смисъл свързва знаците върху строителната керамика с организацията и характера на производството и Ст. Ангелова.[31]

В предложените от посочените по-горе автори съображения за смисъла и ролята на изобразените върху тухлите знаци кръстът не може да бъде определен като знак нито за качество, нито за изпълнена феодална повинност. Неговото наличие показва, че тухлите са били поръчани специално за оформлението на тази църква. Като имаме предвид, че църквата „Св. Димитър Солунски“ е единственият паметник от времето на Второто българско царство, където са били употребени тухли със знаци, обясняването на знаците като белег за качество и изпълнена феодална повинност остава изолирано и според нас неприемливо. Ако знаците са били сигнатура за качество на произведената строителна керамика, за отбита феодална повинност или изплатен натурален данък, следваше такива тухли да са използувани и при другите паметници на културата и представителната светска архитектура в престолния Търновград и неговия район. Не е възможно да се приеме също, че е имало само трима или четирима производители на тухли и че техните феодални повинности са се изчерпали с построяването на църквата „Св. Димитър Солунски“, защото както вече многократно посочихме, откритите сигнирани тухли тук засега са изолиран случай. Този факт ни дава пълно основание да търсим друго обяснение на смисъла на употребените знаци и предназначението на тухлите, върху които те са поставени.

Въз основа на всичко изложено приемаме две най-вероятни обяснения за употребата на тухлите със знаци. Първото е, че са свързани с означаване на отделни сектори от пода на църквата, който е бил тухлен — при разкопките не са открити нито мраморни, нито каменни плочи. Според нас тухли със съответен знак съставлявали настилката на солеума, а с друг — тази покрай вътрешните стени на наоса, където били дървените седалки на по-видните граждани. Основание за подобно предположение ни дават следите от допир до варова мазилка по страниците на някои тухли, а и от червена боя. Както е известно, солеумът и основата, върху която се разполагат страничните дървени седалки, са издигнати с едно стъпало от подовото ниво, поради което предполагаме, че е оставала видима едната тясна страна на тухлите от настилката. Това се потвърждава и от сравнително добрата запазеност на повечето от тухлите тук. При разрушаването на църквата със събарянето на тежкия свод и купола огромни маси със силен удар са се стоварили върху централната част на наоса, докато по периферията на пода съобразно ъгъла на падането тухлите от настилката са останали сравнително незасегнати.

Тухли със съответен знак върху тях били използувани за застилане и на другите сектори от наоса и притвора на църквата „Св. Димитър Солунски“.

Подобно оформяне на пода е отбелязано и в църква № 8 в Плиска западно от Голямата базилика.[32] Материалът на подовата ѝ настилка е не само тухли, но и мраморни плочи. По-голям интерес в случая представлява фактът, че различните части от вътрешността на църквата са различно настлани. Например подът на наоса (а вероятно и на

страничните кораби) е бил покрит с квадратни тухли, свързани с малки мраморни плочки. По-голямата част от притвора е застлана само с тухли. Една тясна ивица в солеума пред протезиса, бемата и диаконикона е покрита с мраморни плочи, наредени тук в диагонални редове. Самият олтар е бил постлан също само с мраморни плочи, но наредени шахматообразно. По същия начин са наредени мраморните плочи и в притвора. Така че олтарът, наосът и притворът на тази църква са били различно настлани.

В допълнение на изказаното предположение е и обстоятелството, че при абсолютно всички тухли знаците са поставени в предната им част. При това положение е бил осъществим по-голям порядък в подреждането на знаците и предположението, че тухлите са били употребени в подовата настилка става още по-приемливо — знакът, поставен в предната тясна част на лицевата плоскост бил ясно видим за влизащите в наоса граждани.

Изказаните мнения за произхода на тухлите от смесения градеж не предполагат необходимостта знаците да са поставени на точно определено място.

Л. Дончева също приема, че в повечето случаи врязаните знаци били поставяни на лично място, за да имат добра видимост — „по лицевите страни на блоковете в постройките, до входовете на култовите сгради и пещери, по пътна и подова настилка, по крайпътни скали, зъбери на крепостни стени и др“[33]. На видно място са били врязани кръстовете и в каменните блокове на стария Килифаревски манастир.

Фиксирано изобразеният върху тухлата знак е носел конкретното й предназначение за означаване на съответния сектор от вътрешността на църквата, където и била поставяна. При точното положение на знака освен поставянето на тухлите на място бил постиган и ритъм в реда на знаците.

Като второ обяснение, което също ни изглежда приемливо, е приложението им като абецедар в пода на църквата „Св. Димитър Солунски“. Известно е, че още през VIII в. в Западна Европа възникнал обичаят при освещаване на храма да се изписва по пода латинската или гръцката азбука. Този обичай отначало се появил като местен (галикански), но постепенно се разпространил в целия католически свят.[34] Ст. Смядовски приема, че поставянето на абецедарни изображения по нашите земи е дошло „чрез литургичната практика с подчертано архаични елементи, стоящи най-близко до галиканската“[35].

Повечето изследователи приемат, че у нас обичаят да се изписва азбука в новоосветен храм или храмово помещение е бил донесен от учениците на Кирил и Методий, работили като църковни дейци в област, където галиканските обичаи са били добре познати. В ритуала била изписвана цялата азбука, но епископът имал право да изпише и само началните букви.[36] Подобни случаи у нас са абецедарът върху плоча от Националния археологически музей, София, и абецедарът в баптистерия на Кръглата църква в Преслав.[37]

Известно е, че много балкански църкви възприели по-късно цариградската обредност, но дали римският сакраментар е бил в употреба по нашите земи и по времето на Второто българско царство, е трудно да се каже с категоричност, още повече че засега ние откриваме явлението само в търновската църква „Св. Димитър Солунски“. В случая можем да приемем, че е било изобразено началото на азбуката на няколко места от пода на църквата в посока от изток към запад. За кръстния знак предполагаме, че е стоял пред буквата Ⱑ. Основание за това ни дава и приблизително еднаквият брой на кръстния и буквените знаци, взети по групи. Различното и интересното тук е неколкократното повтаряне на абецедера, което също има своето символично значение.

Използуването на тухли в подовите настилки на гражданските и църковните сгради по време на Второто българско царство било широко разпространено. Те са били предпочитан материал поради това, че в сравнение с мраморните плочи бил много по-евтин и задържал топлината. Тухлена подова настилка е открита в южната галерия на дворцовата църква,[38] по някои църкви на хълма Трапезица, в Червен и др., но по тях липсват знаци — има само диагонално разположени ивици, прокарани с пръсти в неизпечените още тухли.

Подови настилки с тухли се срещат и от Първото българско царство, например в Омуртаговия аул при с. Цар Крум.[39]

Тухлите със знаци от подовата настилка на църквата „Св. Димитър Солунски“ ние отнасяме към края на XII в., когато била построена и самата църква. Тази датировка се потвърждава и от начина на изписването на буквите Ⱑ и Ⱃ, сходни, както посочихме,

с тези букви в много писмени паметници от това време.

Не само тухлите от църквата „Св. Димитър Солунски", но и запазените врязани и релефни знаци по архитектурни детайли от Червен,[40] Велико Търново, по крепостната стена на Килифаревския манастир и по дръжките и дъната на глинените съдове показват, че знаци продължават да се използуват и в края на XII до края на XIV в. Л. Дончева смята, че в началото на византийското владичество (терминус анте квем) знаци вече не били поставяни.[41] Ясно е сега, че границата трябва да се измести в XIV в.

Имаме основание да се надяваме, че при бъдещите археологически проучвания ще се открият нови паметници със знаци, които ще допринесат за по-точното изясняване на тяхното значение, и в този смисъл считаме настоящата работа за начало.

[1] Л. Дончева-Петкова. Знаци върху археологически паметници от средновековна България VII—X век. С., 1980 с цит. лит.
[2] Пак там, с. 18.
[3] Л. Квинто. Средновековни тухли с клейма и знаци от църквата „Св. Димитър" във Велико Търново. — Археология, XX, 1978, кн. 2, с. 40—57 и цит. лит.
[4] Пак там, с. 54 и сл.
[5] Я. Николова. Разкопки на Килифаревския манастир (1974—1975). — Археология, XX, 1978, кн. 1, с. 25 и 26, обр. 9.
[6] Н. Ангелов. Надписи от двореца на Царевец. — В: Царевград Търнов. I. С., 1973, с. 172.
[7] С. Георгиева, Я. Николова и Н. Ангелов. Архитектурата на двореца. — В: Царевград Търнов. I. С., 1973, с. 126, обр. 69 б.
[8] Л. Дончева-Петкова. Цит. съч., с. 35.
[9] Пак там, с. 28.
[10] Пак там, с. 43.
[11] Л. Квинто. Цит. съч., с. 44.
[12] В. Герасимова-Томова. Кръстът на севаст Берислав. — ИОМВТ, V, 1972, с. 132, обр. 6.
[13] Н. Ангелов. Цит. съч., с. 179, обр. 12, с. 181, обр. 14.
[14] Пак там, с. 175, обр. 8.
[15] Н. Ангелов. Патриаршеският комплекс на Царевец през XII—XIV век. — В: Царевград Търнов. III. С., 1980, с. 120 и сл.
[16] Л. Мавродинова. Стенописите на църквата „Св. Четиридесет мъченици" във Велико Търново. С., 1974, с. 11—21, обр. 4, 8, 10, 12, 13, 16 и др.
[17] В. Вълов. Новите разкопки на църквата „Св. Четиридесет мъченици" във Велико Търново. — Археология, XVI, 1974, кн. 2, с. 47—50; В. Инкова. Калояновото погребение. С., 1979, с. 78—82, обр. 62—68.
[18] Л. Мавродинова. Цит. съч., обр. 12, 13, 15, 29, 30, 36 и др.
[19] Й. Заимов, В. Тъпкова-Заимова. Битолски надпис на Иван Владислав самодържец Български. С., 1970.
[20] С. Георгиева. Керамиката от двореца на Царевец. — В: Царевград Търнов. II. С., 1974, с. 56, обр. 44.
[21] А. Грабар. Боянската църква. С., 1978, с. 22, обр. 1, табл. IV, V, XIV, XXV и др.; Ив. Гълъбов. Надписите към Боянските стенописи. С., 1963, с. 23—64.
[22] Н. Ангелов. Надписи от двореца, с. 169, обр. 2.
[23] Пак там, с. 173, обр. 6.
[24] Е. Ф. Карский. Славянская кирилловская палеография. М., 1979, с. 181—183.
[25] Л. Квинто. Цит. съч., с. 44, 45.
[26] Е. Георгиев. Разцвет на българската литература в IX и X в. С., 1962, с. 14 и сл.
[27] Л. Дончева-Петкова. Цит. съч., с. 18.
[28] Л. Квинто. Цит. съч., с. 43.
[29] Пак там, с. 43.
[30] Пак там, с. 55.
[31] С. Ангелова. За производството на строителна керамика в Североизточна България през ранното средновековие. — Археология, XIII, 1971, кн. 3, с. 9, 10.
[32] Ст. Михайлов. Разкопки в Плиска през 1945—1947 година. — РП, III, 1949, с. 192, обр. 20.
[33] Л. Дончева-Петкова. Цит. съч., с. 36.
[34] Ив. Гошев. Старобългарски глаголически и кирилски надписи. С., 1961, с. 65, 66.
[35] Ст. Смядовски. За символичните знаци и абецедара върху плоча от Софийския археологически музей. — БЕ, 1982, кн. 1, с. 56 и цит. лит.
[36] Пак там, с. 56, 57.
[37] С. Георгиева, Я. Николова и Н. Ангелов. Цит. съч., с. 122, обр. 65.
[38] Пак там, с. 122, обр. 65.
[39] Л. Дончева-Петкова. Цит. съч., с. 14—15, бел. 56.
[40] С. Георгиева, В. Димова. Средновековният град Червен. Проблеми и проучвания. — ИАИ, XXXIII, 1972, с. 313.
[41] Л. Дончева-Петкова. Цит. съч., с. 25.

Signes sur des briques de l'église „St Dimităr Solunski" à Veliko Tărnovo

M. ROBOV

(Résumé)

La tradition de mettre des signes sur des matériaux de construction — briques et blocs de pierre — continue également pendant le Deuxième royaume bulgare.

Lors des fouilles archéologiques de l'église "St Dimităr Solunski" à Veliko Tărnovo furent découvertes un nombre important de briques à croix ou aux lettres А, Б et Г profondément gravées, faites au moyen d'une estampille ou d'un instrument aigu. Tous les signes sont placés à un seul et même endroit exactement déterminé — sur la partie étroite de devant de la surface supérieure (fig. 2—5).

En admettant que les signes de lettres possèdent des valeurs numériques, nous estimons que les briques marquées d'eux ainsi que des signes de croix sont utilisées lors de la formation de l'intérieur de l'église pour le revêtement des différents secteurs du naos et du narthex. Il n'est pas exclu d'interpréter les signes aussi comme marquant un abécédaire représenté lors de la construction du temple.

Les signes de lettres conservés sur les briques А, Б, Г ont au point de vue paléographique des parallèles les plus proches avec ces lettres dans des monuments écrits connus de la fin du XIIe jusqu'au milieu du XIIIe s.

Des monuments avec des signes du temps du Deuxième royaume bulgare sont découverts pour la première fois en Bulgarie.

Средновековна църква в кв. Чатала в Мелник

ВИОЛЕТА НЕШЕВА, ГЕОРГИ СТОЯНОВ

От писмените и археологическите данни е известно, че Мелник е бил епископски и митрополитски център, играл важна роля в културния и духовния живот на населението в областта на Средна Струма през средновековието и Възраждането.[1] Към края на XIX — началото на XX в. според описания на учени и пътешественици градът притежавал над 70 църкви и няколко манастира, по-голямата част от които били запазени изцяло, а останалите — в руини или в спомените на местните жители.[2] В изследването на това голямо богатство най-съществен принос имат П. Пердризе и Н. Мавродинов. Пердризе посетил Мелник като представител на Френската археологическа школа в Атина в края на миналия век, когато старинната му архитектура била запазена значително по-добре, отколкото през 1930 г., когато Н. Мавродинов извършил своите проучвания там. Вследствие на Балканската и Междусъюзническата война по това време градът бил вече силно разрушен и запустял. Но и двамата учени, чиито публикации взаимно се допълват фактологически, са ни оставили ценни данни за несъществуващи в наши дни цели обеми или руини и украсяванията ги стенописи.[3]

Археологическите проучвания през последните 13 години значително обогатяват представите за характера и историческия развой на многовековното културно строителство в Мелник. Досега са разчистени руините на 11 църкви, 3 от които принадлежат на Славовия манастир „Св. Богородица Спилеотиса". Някои от тях са идентифицирани с описаните от Пердризе, Мавродинов и други автори, като са уточнени и допълнени плановите им схеми, хронологията и връзките им с околната архитектурна среда. Установи се, че изграждането и обновяването на тези паметници се свързва предимно с периодите на най-голям стопански и културен разцвет на града, констатирани въз

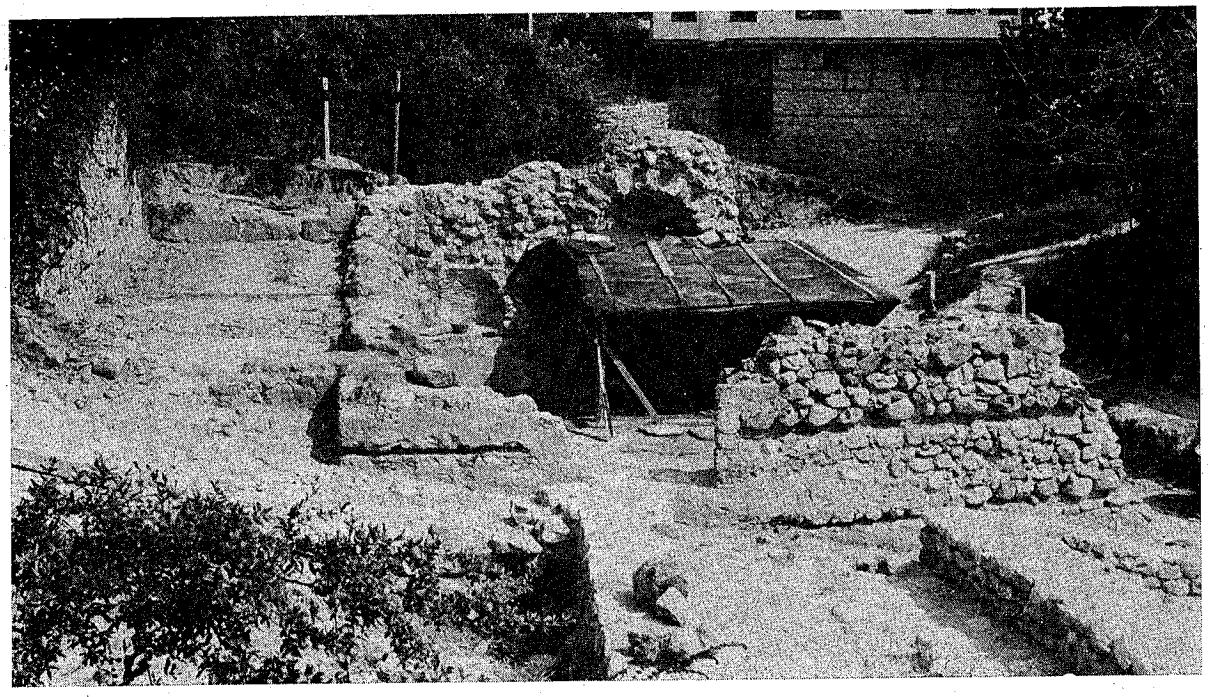

1

●*Обр. 1. Разкопаната църква в кв. Чатала в Мелник преди реставрацията, поглед от запад. Fig. 1. L'église excavée dans le quartier Catala à Melnik avant la restauration, vue de l'Ouest*

основа на комплексните историко-археологически данни: XIII в., втората половина на XVI — началото на XVII в. и средата на XVIII — първата половина на XIX в.[4]

Една църква беше разкрита по време на консервационно-реставрационните работи през 1982 г. на южния склон на възвишението Чатала, обитавано като централен квартал на долната част на Мелник през средните векове и Възраждането предимно от богатото население. Тя е разположена на около 100 м североизточно от известните Менчеви къщи и е разрушена, но зидовете ѝ са запазени в значителна височина — до 4,50 м. Отличава се от останалите, проучени досега църкви с интересното обемно-пространствено решение, наложено от конфигурацията на стръмния терен, в който е „вградена" живописно. Освен това стените ѝ са били богато украсени със стенописи, част от които са запазени на място.[5]

По план църквата (обр. 1, 2) е еднокорабна, с полукръгла отвътре апсида, без притвор, с успоредна на надлъжната ѝ ос галерия от север. Вътрешни размери на наоса: дълж. 10,40 м, шир. 5,65 м, на галерията: дълж. 8,75 м, шир. 2,60 м при средна дебелина на стените 0,65 м. Източната стена на наоса отвън е доста обрушена, но позволява да се предположи тристенно оформление на апсидата със скосяване на страничните ѝ стени към ъглите на фасадата. За преодоляване на денивелацията на терена и за стабилизиране тази стена е по-масивна. По същите причини по-масивни са и запазените основи на източната стена на галерията, а западната стена на наоса прави малка чупка при южната странйца на намиращия се тук главен вход на църквата.[6] Денивелацията определя и композиционните похвати при общото градивно решение на постройката — тя е разположена на няколко нива, най-ниско от които е нивото на наоса (обр. 3). Всички стени с изключение на източната и западната на галерията играят роля и на подпорни за ската.

Олтарното пространство е добре изявено. Апсидната конха е запазена в цялата си височина — 3,50 м спрямо пода. Сводът ѝ е оформен с бигорови камъни. В нея е разположена олтарната трапеза, разширението на която през последния период от съществуването на църквата е закрило стенописите по цокъла на апсидата, представящи фриз от геометрични мотиви (обр. 4). За проскомидията е изграден нисък масив в североизточния ъгъл на наоса (обр. 5), използуван за протезисна маса, в ъгъла с мивка. Над

него в източната стена е оформена протезисна ниша. Между нея и апсидата в стената има още една малка по размери ниша за църковна утвар.[7] На 1,80 м западно от апсидата се е издигала дървена олтарна преграда, леглото на която е добре очертано в пода, а следи от нея се забелязват и в мазилката на северната стена. Цялото олтарно пространство е отделено от останалата част на наоса и чрез леко повдигане на подовото му ниво.

Входът в западната стена, увенчан с каменна арка, има малък стъпаловиден праг, образуващ площадка (обр. 6). Вратата се е отваряла навътре и се е подпирала на две малки пиластърчета от бигор и тухли (обр. 7). Поради това, че наосът е на по-ниско ниво от входа, в него е въвеждала стълба с четири полукръгли стъпала от каменни блокове, долепени до стената и разширяващи се амфитеатрално надолу. До нея от юг има седалка, изградена от камък и лошокачествен хоросан, а в северозападния ъгъл на наоса — втора зидана мивка със запазена на място отводна глинена тръба. Тесен г-образен вход със стълба е свързвал наоса с галерията, която има и самостоятелен вход откъм улицата на запад.[8]

Подът на наоса е пренастилан многократно, доказателсво за което е разнообразието в настилката, запазена на отделни места — от мраморни и каменни плочи до специално изработени за целта керамични плочки и обикновени тухли. Най-добре е съхранена настилката в олтарното пространство.[9]

●*Обр. 2. Общ план на средновековната църква в кв. Чатала в Мелник. Fig. 2. Plan général de l'église médiévale dans le quartier Čatala ă Melnik*

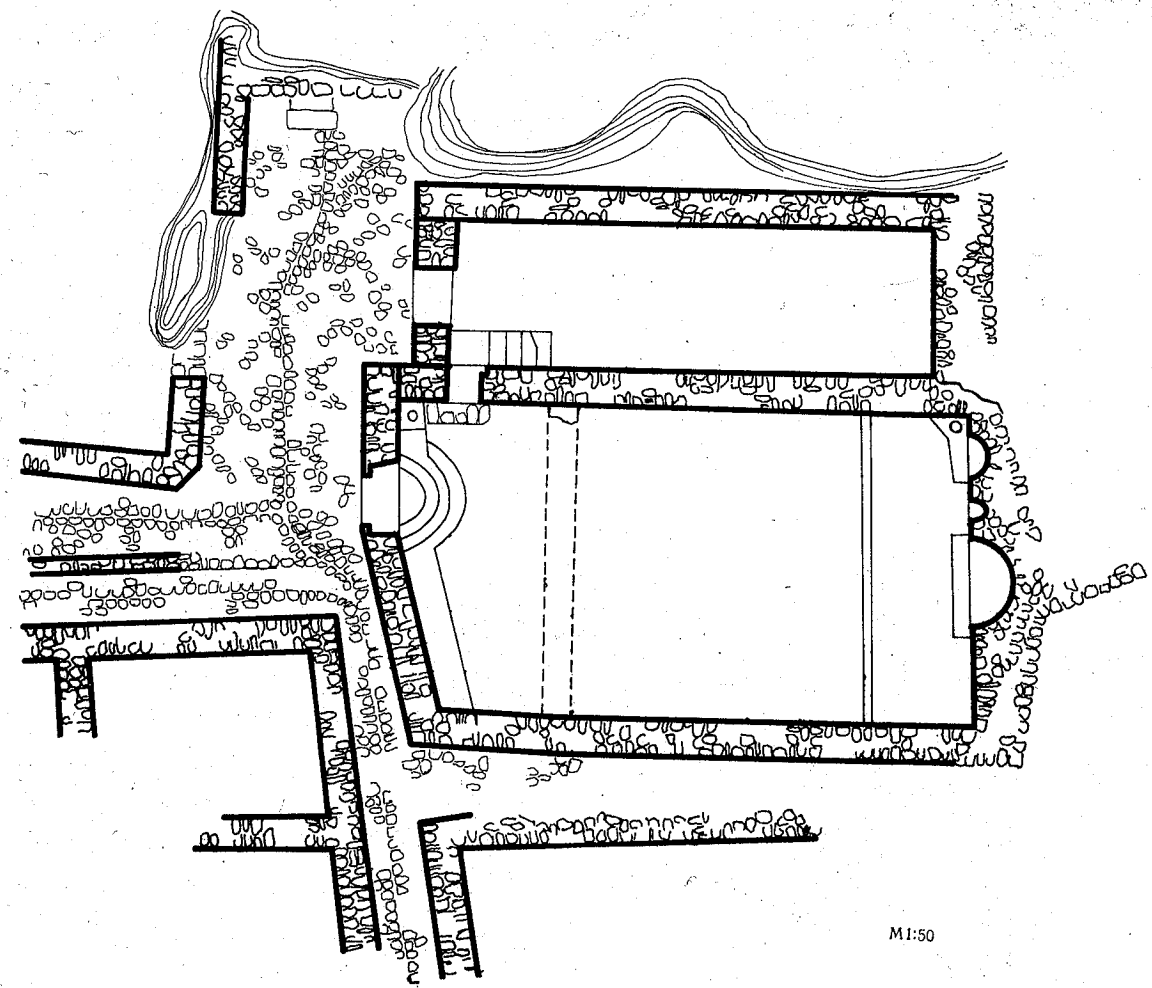

2

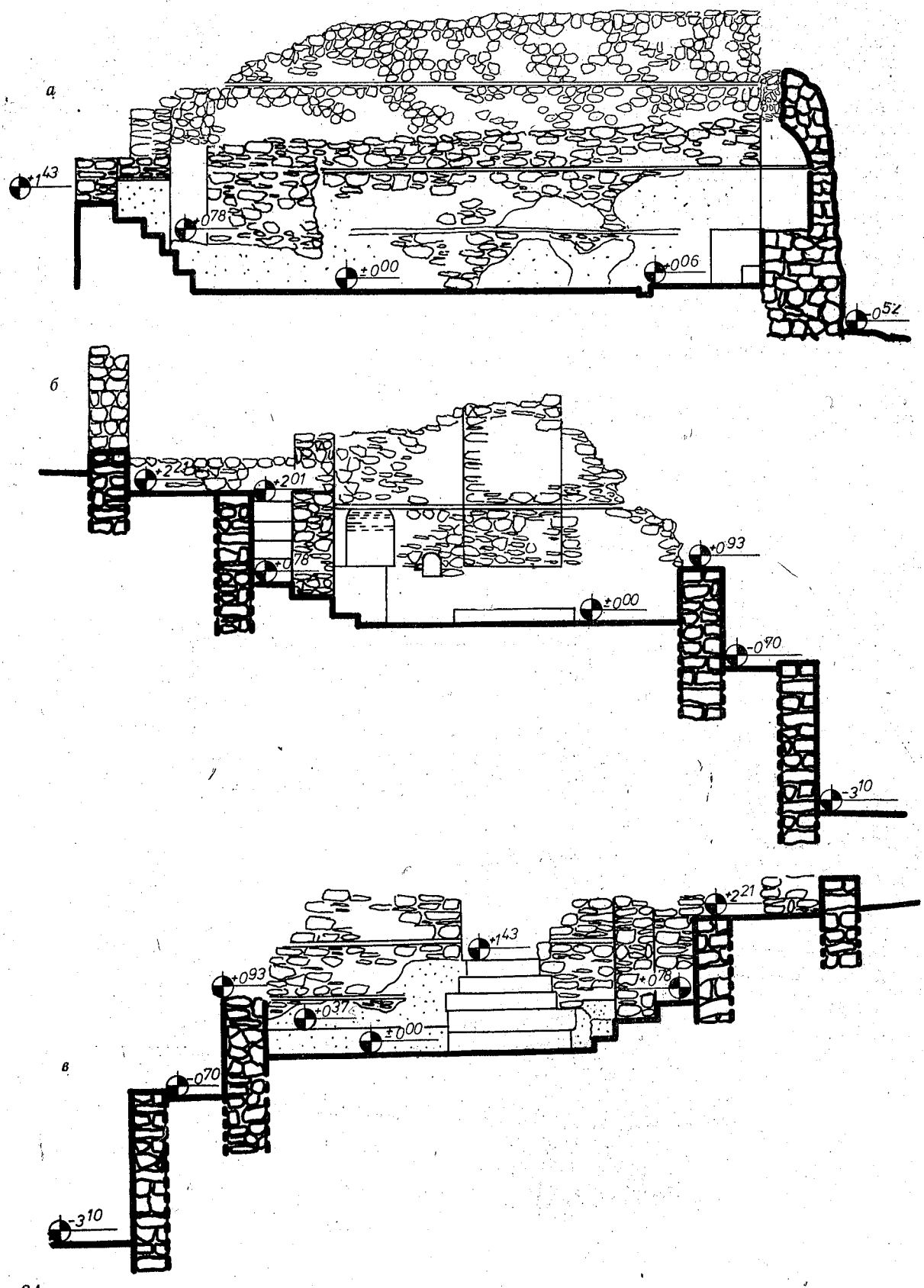
а
+1,43
+0,78
±0,00
+0,06
-0,52
б
+2,21
+2,01
+0,78
+0,93
±0,00
-0,70
-3,10
в
+2,21
+1,43
+0,93
+0,78
+0,37
±0,00
-0,70
-3,10

3

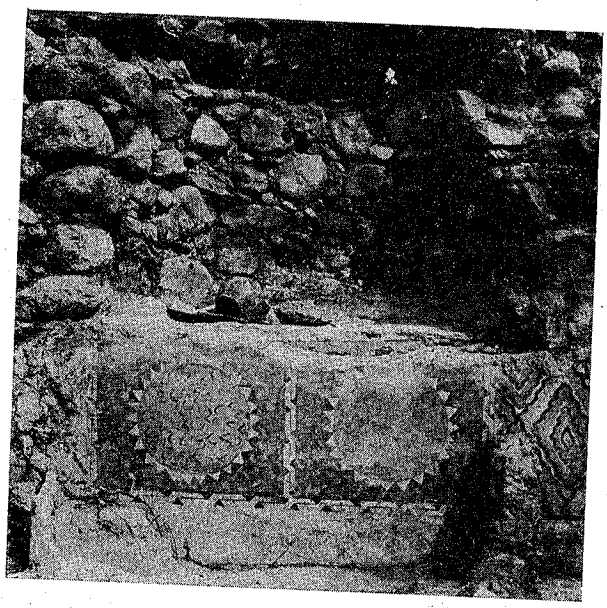

4

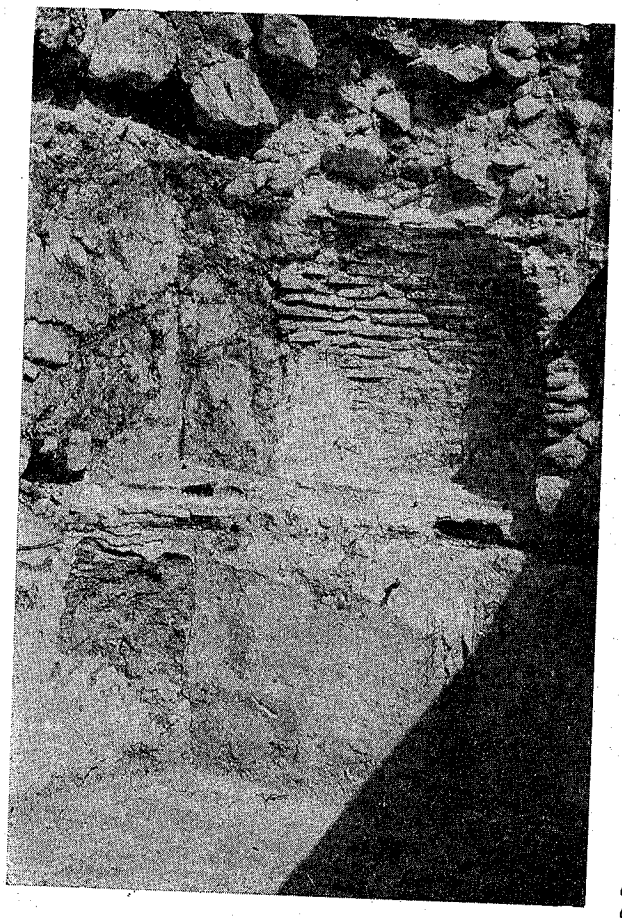

5

Сградата е била едноетажна. Независимо от разликата в нивата двете основни помещения — наосът и галерията — са били под един покрив с дървена конструкция и дървена обшивка, характерна за мелнишките църкви. От една обща снимка на града от края на миналия век, на която тя се вижда в далечен план, личи, че светлината е проникнала през малки прозорчета, разположени високо в стените под самия покрив — също типична особеност за архитектурното оформление на култовите паметници в Мелник и околностите му.

Църквата (без галерията) е била украсена със стенописи и отвътре, и отвън, но в последния ѝ период стените са били измазани с вар, която ги е заличила. Множество обезличени фрагменти са открити в насипа на наоса. По-изразителен е стенописният фриз с растителни мотиви по арката на главния вход (обр. 8). Най-добре запазен на място е стенописният фриз с геометрични мотиви по цокъла на апсидата и южно от нея по източната стена (обр. 4, 9). Живописта, изпълнена във фрескова техника, е двуслойна и от два различни периода. По-ранен слой (имитация на тухлена зидария) със следи от пожар се открива под паната с кръгове на цокъла на апсидата.[10]

Строителни периоди, техника на градеж, датировка

Тъй като архитектурният тип на църквата е разпространен в широк териториален и хронологически обхват,[11] той не би могъл да бъде определящ елемент за нейната датировка. За целта съществено значение придобиват архитектурните детайли и градежът в тяхната последователност и исторически развой, археологическите находки и оскъд-

●*Обр. 3. Графични разрези на църквата в кв. Чатала в Мелник: а) по надлъжната ос на наоса; б) напречен на източната част, гледана от запад; в) напречен на западната част, гледана от изток. Fig. 3. Coupes graphiques de l'église dans le quartier Čatala à Melnik: a) sur l'axe longitudinal du naos; б) transversale de la partie est, vue de l'Ouest; в) transversale de la partie occidentale, vue de l'Est*

●*Обр. 4. Апсидната конха с олтарната трапеза на църквата в кв. Чатала в Мелник. Fig. 4. La conque absidale avec la table d'autel de l'église dans le quartier Čatala à Melnik*

●*Обр. 5. Протезисната маса с мивка и ниша в църквата в кв. Чатала в Мелник. Fig. 5. La table de la prothésis avec un lavabo et une niche dans l'église du quartier Čatala à Melnik*

ните стратиграфски данни, а също и установените връзки с околната архитектурна среда.

Изменение в архитектурния тип не се констатира. В първоначалния си вид църквата е била без галерия. Липсвали са и някои детайли, изградени по-късно (протезисна маса, мивка и ниша, седалка и мивка до западната стена). Помещенията тогава са били две — наос и притвор. Незначителен фрагмент[12] от разделителната стена между тях е открит при основата на северната стена отвътре. Не е ясно естеството на олтарната преграда от това време, но намерените два гранитни архитектурни детайли, използувани като сполии при изграждането на галерията, позволяват да се допусне, че е била каменна. Стените са били иззидани от ломен камък и твърд бял хоросан, в който по лицевите им части са полагани фрагменти от тухли и керемиди. Приложена е сантрачна система от хоризонтални надлъжни и напречни дървени греди. Този начален градеж е запазен на недостатъчна височина в долните части на стените, което не дава възможност да се изясни напълно положението на надлъжните сантрачи. Има основание да се приеме, че те не са били изявени по лицата им — на две места личат легла на греди, отстоящи на по около 0,05 м от тях.[13]

Строежът на църквата в описания вид може да се отнесе към първата половина на XIII в. Материалът и техниката на градеж са характерни за архитектурата на Мелник от XIII—XIV в.[14] Тази датировка се доуточнява от керамичните фрагменти, най-вече сграфито, открити в заравнения насип след по-късното й разрушаване, сред които преобладават характерните за първата половина на XIII в. Към тях се прибавят три монети — две латински имитации от III—IV десетилетие на този век и един фрагмент от неопределима монета от същото време.[15] Намерени са в основите на северната стена на наоса отвън и са попаднали тук вероятно при строежа й. На тази датировка не противоречи и архитектурният тип (имащ многобройни аналогии у нас и на Балканите[16]) и особено полукръглата отвътре апсида, образуваща отвън тристен, която според изследванията на Н. Мавродинов и нашите наблюдения при проучване на други църкви е характерна особеност на мелнишката културна архитектура от този период. Още един факт, насочващ към XIII в., е фрагментът от първата стенна живопис в цокъла на апсидата.[17]

През османската епоха църквата е поправена след разрушаване поради пожар.

● *Обр. 6. Западната част на наоса на църквата в кв. Чатала в Мелник. Fig. 6. La partie occidentale du naos de l'église dans le quartier Catala à Melnik*

6

7

● *Обр. 7. Южната странйца на главния вход на църквата в кв. Чатала в Мелник. / Fig. 7. La cloison latérale sud de l'entrée principale de l'église dans le quartier Catala à Melnik*

Следи от такъв са открити както в околния насип, така и по стените отвътре — опушени камъни и горелият слой стенописи. Това разрушение, констатирано и на много други места в Мелник при разкопки, по общите досегашни данни и конкретно в случая се отнася към края на XVI — началото на XVII в. Изглежда, че тогава се е случило някакво голямо природно бедствие, възможно и земетресение (градът е в сеизмична зона), довело до значителни опустошения. Големият стопански и културен подем по това време обаче позволил на жителите му бързо да го превъзмогнат. Сградите били възстановявани почти веднага, а на мястото на унищожените били издигани нови.

При възстановяването на църквата не е изменена основната планова схема. Тя пак се е състояла от две помещения — наос и притвор. Преизползувана е част от стария градивен материал, като към ломения камък е прибавен и нов — с обработено лице. Хоросанът е по-тъмен и ронлив, а по лицевите части на стените в него има и стари, и нови парчета от тухли и керемиди, характерни за XVI—XVII в. в Мелник. Обогатен е интериорът на църквата — изградени са протезисната ниша, маса и мивка в североизточния му ъгъл. Големите хоросанови фуги на нишата са типични също за този период. А мивките в олтара са широко разпространени в българските църкви, новостроени или преустроявани през XVII в. В Мелник за това време те са често явление.[18] В околния насип са намерени и археологически материали, които определят датировката на този втори строителен период на църквата в XVI—XVII в.: керамика и няколко турски неуточняеми монети от XV—XVI и от XVI—XVII в. А вторият слой живопис (арката на главния вход, цокълът на източната стена отвътре и др.) според стиловите си белези и аналогии се свързва с границата на XVI и XVII в., което конкретизира датировката.[19]

Третият строителен период е свързан с нови промени във вътрешното пространство и с разширението на църквата, станало, както се съди по градивния и археологическия материал, към средата на XIX в. Небрежността, която личи в останалите от това време части на стените, както и измазването им с вар вместо подновяване на стенописите в секторите, в които те са били вече разрушени (на много места варта е положена направо върху камъка), показват изява на общия икономически упадък на града, за който има и писмени сведения. През този период е преграден проходът (уличката) между църквата и сградата северно от нея, като по този начин е оформена галерията. Премахнат е притворът, а за връзка между наоса и галерията е отворен вход в северната стена, обща за тези две помещения. Изградени са седалката и втората мивка, свързани с подновеното последно стъпало на стълбата, въвеждаща от главния вход. Разширена е олтарната трапеза. В този си вид църквата е просъществувала вероятно до войните през 20-те години на нашето столетие, след което е изоставена и порутена. Последната, най-късна монета е на Абдул Хамид II (1876—1909).

Наоколо са били разположени къщи, сега в руини. Наблюденията ни и случайните

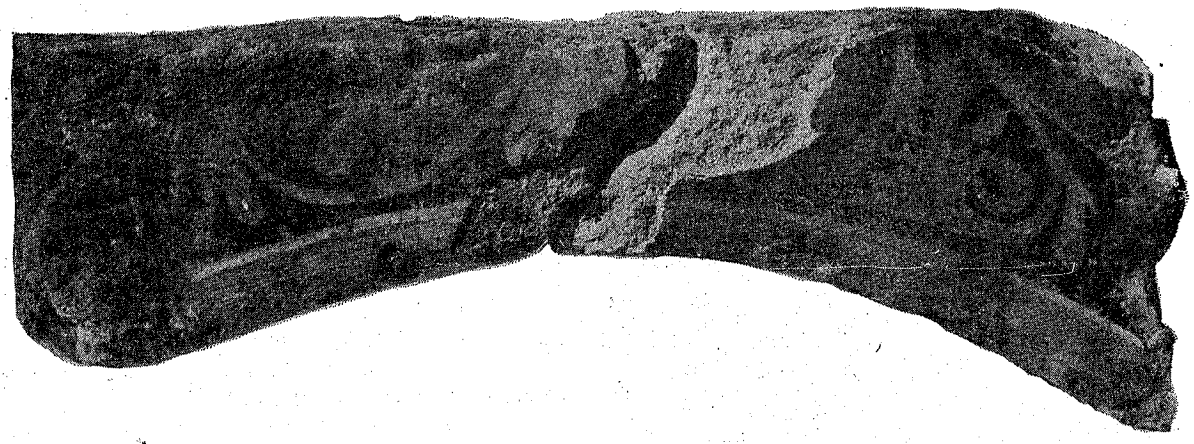

археологически находки, открити по време на консервационно-реставрационните работи, показват единството им с църквата по отношение на техниката на градеж и хронологията (особено на тези от север и запад). Това изяснява до известна степен и нейното предназначение — задоволявала е духовните потребности на жителите на околните къщи, които може би са били свързани фамилно.

За патрона на църквата може да се съди по няколко съображения. Близостта ѝ с Кордопуловата къща ни позволява да я свържем до известна степен с описаната от Н. Мавродинов църква „Св. Димитър". Данните, които той сочи за нея, и схемата на източната ѝ част, която е направил, като се има предвид и покривалият наоса по негово време насип, изпод който е било невъзможно да се видят някои детайли, твърде много се доближават дорезултатите от разкопките на описаната от нас църква.[20] В паметта на старите местни жители е останал спомен за посветена на св. Димитър църква на това място, където донеотдавна на празника на този светец се палели свещи. Напоследък върху астрономическата ориентация на църквите в Мелник работи инж. П. Вълев, търсейки връзка с наименованията им. Разглежданата църква е била според него ориентирана към изгрева на слънцето в деня на патрона св. Димитър,[21] което е добре аргументирано научно доказателство, позволяващо ни да приемем такова наименование. В посочения от П. Пердризе списък на мелнишките църкви, които са били запазени в края на миналия век, посветените на св. Димитър, са три.[22]

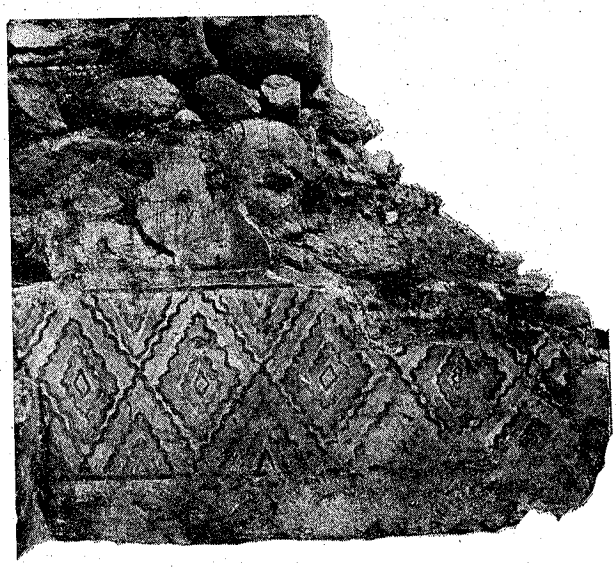

9

●*Обр. 8. Стенописен фриз с растителни мотиви по арката на главния вход на църквата в кв. Чатала в Мелник. Fig. 8. Frise peinte avec des motifs végétaux sur l'arc de l'entrée principale de l'église dans le quartier Čatala à Melnik*

●*Обр. 9. Стенописният фриз с геометрични мотиви по цокъла на източната стена на църквата в кв. Чатала в Мелник. Fig. 9. La frise peinte avec des motifs géométriques sur le socle du mur oriental de l'église dans le quartier Čatala à Melnik*

С тази църква, вече частично реставрирана и експонирана, Мелник обогатява архитектурния си ареал с още един паметник от миналото, който има значителна художествена стойност и въздействие. Неговото проучване е принос към общото и пълно изследване на огромното църковно-архитектурно богатство на града.

[1] Ив. Дуйчев. Мелник през средновековието. — В: Българско средновековие. С., 1972, с. 391 и сл., с. 411—412; Очерк за средновековната история на Мелник. — В: Мелник. I. С., 1984 (под печат) и др. За пръв път Мелник се споменава като епископско седалище в списък от 1170—1179 г., вж.: А. Препис. Към проблема за датировката на средновековната катедрала „Св. Никола" в крепостта на Мелник. — В: Българската култура и взаимодействието ѝ със световната култура. I. Доклади на Първи международен конгрес по българистика. С., 1983, с. 177 и цит. лит. в бел. 10 (с. 184). До наши дни е запазен епископският трон в църквата „Св. Никола", който според археологическите проучвания се датира в началото на XIII в., вж.: С. Георгиева. Археологически проучвания на късносредновековната църква „Св. Никола". — Археология, XV, 1974, 2, с. 28—37.

[2] Л. Койнова-Арнаудова. Икони от Мелнишкия край. С., 1980, с. 5, бел. 3 (с. 124).

[3] P. Perdrizet. Melnic et Rossno. — BCH, XXXI, 1907, p. 20—37; Н. Мавродинов. Църкви и манастири в Мелник и Рожен. — ГНМ, V, 1926—1931, 1933, с. 285—305.

[4] Резултатите от археологическите проучвания на 5 от църквите — 3 в кв. Чатала, „Св. Марина" и „Св. Николай Чудотворец" — са публикувани в: Мелник. I. С., 1984 (под печат). За проучванията на църквата „Св. Никола" (продължаващи и в настоящия момент) в етапа 1971—1973 г. вж.: С. Георгиева. Цит. съч. Непубликувани са резултатите от разкопките на манастира „Св. Богородица Спилеотиса" с трите му църкви и на църквата „Въведение Богородично" (ръководител В. Нешева).

[5] За резултатите от разкопките в кв. Чатала до 1980 г. вж.: В. Нешева, Д. Серафимова и Г. Стоянов. Квартал „Чатала". — В: Мелник. I. С., 1984 (под печат). Консервационно-реставрационните работи по южния склон, където е разположена църквата, са извършени във връзка със строежа на нов трафопост и оформянето на терена около него под ръководството на арх. Зл. Кирова от НИПК, по чийто проект е консервирана и частично реставрирана след разкопките и църковната постройка. Автори на графичната документация са арх. М. Живкова и П. Димитров от НИПК. Планът и разрезите — обр. 2 и 3 — са изработени от П. Димитров. Стенописите, открити по цокъла на източната стена, са свалени и са в процес на художествена реставрация заедно с по-характерните фрагменти от насипа от Ал. Пенев и Р. Пенева от НИПК. Ще бъдат публикувани отделно след укрепването и възстановяването им.

[6] Макс. деб. на източната стена на наоса 1,25 м, деб. на основите на източната стена на галерията 1,15 м. Те са долепени на фуга до северната стена на наоса, а в градежа им са употребени архитектурни детайли като сполии.

[7] Олтарната трапеза в апсидата е на вис. 0,90 м от подовото ниво и има диам. 1,60 м и дълб. 0,75 м. Протезисната маса е на височината на олтарната трапеза, дълж. 1,20 м, шир. 0,40—0,70 м. Протезисната ниша е оформена с тухли (0,29/0,29/0,06 м) и има вис. 1 м, диам. 0,75 м, дълб. 0,40 м. Размери на нишата за църковна утвар: 0,40/0,30 м.

[8] Каменната арка на входа, разтрошена на две части (обр. 8), бе намерена в насипа в северозападния ъгъл на наоса. Размери на входа: шир. отвън 0,85 м, шир. отвътре 1,25 м, странйци — 0,70 м, вис. на прага отвън 0,10 м. Входната площадка е с трапецовидна форма. Размери на пиластърчетата: 0,20/0,20 м. Размери на седалката: дълж. 3 м, шир. 0,58 м, вис. 0,45 м. Вход между наоса и галерията — шир. 0,50 м (откъм наоса), обща дължина на стълбата 2,55 м. Западен вход на галерията — шир. 1 м.

[9] Освен каменни плочи в настилката на олтарното пространство са използувани пет вида тухли и керамични плочки. Тухлите са: квадратни (0,29/0,29/0,06 м, 0,14/0,14/0,25 м и 0,22/0,22/0,03 м) и правоъгълни (0,235/0,13/0,025 м). Специално изработените за подово покритие плочки са шестоъгълни (страна 0,13 м, деб. 0,025 м).

[10] Сведението дължим на художника-реставратор Ал. Пенев, на когото изказваме благодарност.

[11] Кр. Миятев. Архитектурата в средновековна България. С., 1965, с. 196 и сл. и др.

[12] Деб. 0,52 м, макс. дълж. 0,30 м.

[13] Въпросът за скритата сантрачна система в мелнишката архитектура и нейната хронология все още не е напълно изяснен. Някои местни особености в строителството и най-вече твърде рядката употреба на тухлите по фасадите ни карат да предположим (въз основа на комплексните археологически данни) изява на дървените сантрачи по лицата на стените още през XIII в., макар че в научната литература засега е прието схващането, че те се явяват едва през XIV в.

[14] Резултатите от археологическите наблюдения върху строителните материали от Мелник вж. у: В. Нешева. Строителна керамика. — В: Мелник. I. С., 1984 (под печат).

[15] Монетите са определени от Вл. Пенчев, нумизмат в НИМ и участник в колектива, проучващ Мелник.

[16] Д. Овчаров. Църквата в крепостта „Урвич" при с. Кокаляне, Софийски окръг. — Археология, XXIII, 1981, 4, с. 50—60 и цит. аналогии; Д. Василева. Шест средновековни църкви в района на София. — МПК, 1972, 4, с. 17—25; В. М. Полевой. Искусство Греции. Средние века. М., 1973, с. 269—270 и др.

[17] Датировката на стенописите от двата слоя е определена от ст. н. с. Л. Мавродинова и н. с. Л. Койнова-Арнаудова, на които изказваме сърдечна благодарност.

[18] Ст. Бояджиев. По въпроса за датировката на двете църкви в Бачковския манастир. — В: Родопски сборник. III. С., 1972, с. 94. В Мелник мивки има в църквите „Св. Георги", „Св. Марина", „Св. Никола", „Св. Богородица Спилеотиса" и др.

[19] Подобни стенописни орнаменти са характерни не само за Мелник, но и за други райони на Югозападна България, вж.: З. Димитров. Стенописни орнаменти от архитектурни паметници в поречията на Струма, Места и Марица. С., 1970.

[20] Н. Мавродинов. Цит. съч., с. 287—288, обр. 163.

[21] Непубликувани изследвания. Изказваме благодарност на инж. П. Вълев за предоставените ниданни.

[22] P. Perdrizet. Op. cit., p. 21.

Église médiévale dans le quartier Čatala à Melnik

V. NEŠEVA, G. STOJANOV

(R é s u m é)

Vers la fin du XIXe — début du XXe s. Melnik, d'après les descriptions de savants et de voyageurs, possédait plus de 70 églises et monastères, dont la plupart étaient entièrement conservés, tandis que d'autres — en ruines et dans les souvenirs de la population locale. A cause des vicissitudes du sort de la ville par suite des guerres pendant les années 20 de notre siècle, un grand nombre de ces monuments sont détruits. Lors des recherches archéologiques pendant la dernière décennie furent découvertes 12 églises. L'une d'elles au sujet de laquelle on est en droit d'admettre qu'elle a été consacrée à St. Démétrius fut découverte lors de travaux de conservations et de restauration dans le quartier Čatala. Elle est à une nef et à une abside avec une galerie au Nord parallèle à son axe longitudinal. Dans le remblai qui la recouvrait et *in situ* — sur le socle du mur oriental et septentrional — furent découverts des fragments de peinture murale. Les particularités de la présentation architecturale, les trouvailles archéologiques et le milieu environnant dévoilent trois périodes fondamentales dans la chronologie du monument — la première moitié du XIIIe s., la fin du XVIe — le début du XVIIe s. et le milieu du XIXe s. A l'appui de la datation exacte des deux premières périodes est également la datation des deux couches de peinture murale. Jusqu'au XIXe s. l'église avait deux pièces — naos et narthex. Lors de la dernière reconstruction des changements ont été effectués dans l'intérieur ainsi qu'un élargissement vers le Nord — une galerie est construite—par suite desquels le narthex était devenu inutile et était supprimé. Alors les murs de l'édifice de dedans et de dehors furent badigeonnés avec de la chaux qui a couvert les peintures murales.

L'église présente de l'intérêt non seulement en tant qu'un des nombreux monuments culturels dans la ville mais aussi par sa solution volumétrique-spatiale, imposée par la grande dénivellation du versant sur lequel elle est édifiée et par ses peintures murales relativement bien conservées.

SIEDLUNGEN DER KULTUR MIT LINEARKERAMIK IN EUROPA. Nitra, 1982. 324 p., 145 fig.

През 1982 г. Археологическият институт на Словашката академия на науките публикува докладите от международния колоквиум „Селища от културата с линеарна керамика в Европа", състоял се от 17 до 20 ноември 1981 г. в Нове Возокани (ЧССР). Сборникът съдържа докладите на 27 автори от Австрия, ГДР, ФРГ, Полша, Унгария, Франция, Холандия, Чехословакия и Югославия, които отразяват съвременното равнище на изследване на обширната проблематика, свързана с най-ранната неолитна култура в Средна и Западна Европа.

Рецензираният сборник запознава читателите не само с резултатите от изследването на културата с линеарна керамика, но и с широкото приложение на най-съвременните интердисциплинарни методи в праисторическите проучвания. Застъпените в сборника доклади могат да се обединят тематично в 6 групи.

1. Проучвания върху поселищните системи на културата с линеарна керамика

Колектив в състав: А. Кудар, Ж.-Пол Демул, К. Константин и М. Ийет разглежда хронологията и организацията на селищата по течението на р. Азин във Франция. Регистрирали са десет обекта. Подробно са разгледани резултатите от разкопките при Кюри льо Шодар. Селището се отнася към финалния етап на културата с линеарна керамика и дава интересни данни за архитектурата от този период.

М. Годловска анализира поселищната система в района на Краков — Нова Хута, като достига до важни изводи относно демографското развитие в този район по времето на етапите Нотенкопф и Железовце. В статията са приведени 61 радиокарбонни (C_{14}) дати, които без калибрация обхващат периода 4400—3900 г. пр. н. е. и по време биха отговаряли на късния неолит и ранния енеолит в България.

А. Кулчицка-Лецийевич разглежда къснонеолитната поселищна система в Горносилезийската област, а Е. Леннайс прави преглед на състоянието на проучванията на съответната селищна система в Австрия.

От тази тематична група особен интерес представлява обширната статия на Й. Люнинг. Авторът разглежда поселищната система от времето на културата с линеарна керамика в рамките на Алденховенското плато в Рейнската област. Става дума за спасителни проучвания на голям район, в който са изследвани чрез археологически разкопки всички селища, разположени върху споменатото плато. Широкото приложение на интердисциплинарните методи, статистическата и математическата обработка са дали възможност на автора да достигне до ценни заключения, свързани с начина на строеж, вътрешното хронологическо развитие на отделните селища и разпространението им върху самото плато. Получената богата информация е добър пример за аналитико-синтетично изследване, изпълнено на съвременно научно равнище. Подобно обширно изследване представлява и статията на И. Павлу, засягаща проучването на селището Билани I в Чехия.

К. Райнеке разглежда поселищната система в Долна Бавария, а М. Запотоцка — въпросите, свързани с топографията на селищата от фазата с набодена керамика, като ограничава изследванията си само в района на Чехия. Въз основа на тези проучвания авторката достига до заключенията, че носителите на културата с линеарна керамика са предпочитали льосовата почва. Надморската височина на селищата се движи около 200 м и разположението им е на около 100 м от източниците на вода.

2. Доклади, посветени на хронологическите проблеми

П. Й. Р. Моддерман разглежда проблемите на абсолютната хронология на културата с линеарна керамика, и то от нейния най-ранен етап, представен в Айцум (6500±200 BP) до енеолитната култура Михелсберг (5450±100—5250±50 BP). Въпреки познатите отклонения публикуваните данни дават ясна картина на хронологическото развитие в края на петото и началото на четвъртото хил. пр. н. е.

Особен интерес в тази насока представлява статията на П. Стехли „Към метода за периодизация на културата с линеарна керамика от селището Лангвайлер 8". Авторът е разработил оригинален математически метод на анализ, с помощта на който определя хронологическата позиция на проучените 107 жилища и ями, и то една спрямо друга. За обекти с хоризонтална стратиграфия, каквито са откритите селища у нас, разработеният от П. Стехли метод дава възможност за реконструкция на вътрешната хронология на тяхното развитие.

О. Трогмайер разглежда относителната хронология на най-ранната линеарна керамика в Унгария, като датира групата Алфьолди към периода преди появяването на културата Винча, а групите Тисадоб и Сакалхат синхронизира с Винча А.

Със същия проблем се занимава и Я. Маккай, който публикува богат комплекс с керамика от типа Алфьолди от землянките в селищата Гийома и Сарваш. Той синхронизира материалите с културата Кьорьош-Старчево.

В. Войчйеховски разглежда хронологията на селището с линеарна керамика при Скрозовице. При хронологическото разпределение той се опира преди всичко на разпространението на различните орнаментални мотиви и тяхното процентно съотно-

шение в отделните ями. Това му дава възможност да проследи развитието на селището от фазата Нотенкопф към фазата с набодена керамика. Публикуваните калибрирани радиокарбонни (C_{14}) дати обхващат времето от 4260±80 до 3970±80 г. пр. н. е.

3. Публикации на резултати от проучвания на отделни селища — от Б. Новотин — за селището Попрад-Матейовце, Й. Павук — за селището при Щурово, И. Рада — за селището Лесковски Крек и Д. Кауфман — за селището при Айлслебен в долината на р. Сале

4. Няколко проучвания на екологически проблеми

Я. Рулф разглежда географската среда на Чехия в края на шестото и началото на петото хил. пр. н. е. Особено интересни са резултатите на К. Василикова, получени от поленовите диаграми от района на Краков, които показват силно намаление на горите, обратно пропорционално на интензификацията на земеделието между 4125±40 и 2800±35 г. пр. н. е. (в некалибрирани стойности).

Е. Хайналова от своя страна анализира палеоботаническите находки от Щурово, където констатира присъствието и отглеждането на еднозърнест и двузърнест лимец.

5. Доклади, посветени на спецификата на архитектурата

Особен интерес представлява докладът на У. Бьолику, който реконструира строителния процес и въз основа на картиране на оръдията на труда и другите находки успява да установи зоните, в които са били развивани различните видове стопанска дейност вътре и около една голяма неолитна постройка.

6. Доклади по проблемите на каменната индустрия

М. Качановска изследва каменната индустрия на културата с линеарна керамика и публикува две дендрограми на нейното развитие.

А. Цимерман се занимава с проблема на организацията на производството на каменните оръдия но се ограничава в рамките на селищата Лангвайлер 8 и 9. Анализирайки резултатите от изследването, той установява преобладаващо местно производство, и то само в рамките на селището Лангвайлер 8.

В заключение можем да кажем, че рецензираното издание представлява значителен принос за европейската праистория. От методологическа гледна точка е показателно и за възможностите на археологическата наука да разкрива историческите процеси и взаимоотношения, анализирайки интердисциплинарно получената от терена информация.

ИВАН ВАЙСОВ

J. JURUKOVA. DIE MÜNZPRÄGUNG VON BIZYE. Berlin, Akademie Verlag, 1981. Textband 90 p., Tafelband mit 29 Tafeln (=Schriften zur Geschichte und Kultur der Antike, 18).

Систематизирането и издаването в корпуси на монетите от градовете в римската провинция Тракия има важно значение за проучването на историята на тези градове. Монетите са изключително сериозен източник по много проблеми на историческото и културното развитие на градовете, когато правилно се тълкуват. Липсата доскоро на такива корпуси затрудняваше пълноценното разкриване на тяхната история. Започналото системно издаване на монетите съвместно с Германската академия на науките вече даде сериозни резултати чрез публикациите на български и немски нумизмати. Й. Юрукова, организаторът на тези корпуси от страна на Археологическия институт и музей при БАН, вече представи монетите на два града: на римската колония Деултум (дн. с. Девелт, Бургаски окръг) и на Бизия (дн. Виза в Турция), предмет на настоящата рецензия.

Издаването на монетите на Бизия е сериозно постижение на нумизматиката на Тракия изобщо и на изследването на градския живот в частност. Липсата на достатъчно писмени известия у античните автори, малкото епиграфски паметници, липсата на системни археологически разкопки, голямата разпръснатост на монетите на Бизия в различни музеи извън границите на НР България, недостатъчната им проученост вече сами по себе си очертават голямото научно значение и принос на корпуса за монетите на Бизия. Авторката ст. н. с. Й. Юрукова е положила усилия да издири монетите и да посети самия обект. За него тя е представила и много оригинална и важна документация на видимите антични останки.

Съобразно съвременната методика при разработване на подобни корпуси томът има следната структура: основните данни за историята на Бизия — изчерпателно систематизиране и интерпретиране на писмените, епиграфските и други сведения за града, преглед на проведените досега ограничени археологически проучвания. Авторката умело използува своите собствени наблюдения от разработването на нумизматичния материал и прави допълнително нови изводи по отделни периоди от историята и културата на Бизия.

Монетосеченето е разгледано съобразно характера му в един град от една римска провинция: автономно, провинциално, псевдоавтономно, т. нар. съюзно монетосечене (между Бизия и Византион). Монетата от съюзно монетосечене е от времето на император Филип Арабин (244—249) и предлага възможности за заключение относно ролята на Бизия през тези години. По-нататък са разгледани медалионите, монетните тежести и номинали, легендите по монетите, монетните типове. Направен е преглед на обръщението на монетите от Бизия според колективните монетни находки от България. Следва много прецизно изработен каталог с всички необходими данни и приложения на обичайните съкращения и показалци.

Авторката е успяла да разработи монетите на Бизия по всички показатели и да извлече максималната информация от тях. Установено е монетосе-

чението на последните тракийски владетели, чиято резиденция е била Бизия, и вярно е потърсена монетарницата в самия царски двор. Монетосеченето на Бизия (провинциалното) започва при император Хадриан (след 117 г.) — време на започналия разцвет на градски живот в провинция Тракия, от което не е правела изключение и Бизия. Обърнато е внимание върху имената на малко известни провинциални управители, някои срещащи се засега само върху монети на Бизия. Монетите от времето на Антониите, сечени в Бизия, показват високи художествени качества. Първият период от това монетосечене обхваща 44 години (от 117 до 161 г.). Установено е прекъсване на монетосеченето на този град по времето на император Марк Аврелий и император Комод, което засега все още няма обяснение. Може би ще трябва да се помисли за последствията от нашествието на костобоките, засегнало този район, както сполучливо бе посочено в едно изследване на Б. Геров. С монетите на император Септимий Север започва вторият период от монетосеченето на града, който трае около 20 години и показва особена интензивност. Отново е установен един период, когато градът не сече монети — от 217 до 244 г. И за кратко време, по точните наблюдения на Й. Юрукова — времето на император Филип Арабин, монетосеченето на Бизия достига най-голям разцвет и интензивност. Авторката вярно е обяснила този факт в смисъл, че след опустошаването на редица поселищни райони в Тракия, където е имало монетарници, по времето на първите варварски нашествия през 40-те години на III в. Бизия, която лежала настрана от пътищата, по които са се движели нашествениците, е оцеляла и запазила своите икономически възможности. Към това трябва да се прибави по наше мнение и дейността на богатите рудни центрове в района на Малко Търново, намиращ се в градската територия на Бизия, които именно през първата половина на III в. са били и най-интензивно експлоатирани. Очевидно те не са били засегнати от първите споменати нашествия. Авторката за пръв път свързва изработването на редица медалиони по времето на Филип Арабин с пребиваването на самия император в района на Бизия. Това е период, когато даже Византион и Перинт не секат монети.

От подробната интерпретация на монетите, сечени в Бизия, са извлечени много данни за материалната и духовната култура на града през II—III в., които заслужават особено внимание. За развитието на поселищния живот в този район на Тракия и по-конкретно за Бизия в науката се знаеше сравнително малко, районът беше бяло петно в нашите познания, а литературата бедна. Публикацията и интерпретацията на нумизматичния материал на Бизия е сериозен принос в проучването на поселищния живот на римска Тракия, много слабо проучван археологически. В този смисъл и подготвяната от Й. Юрукова предстояща публикация на монетите на Хадрианопол ще допълни нейните изводи и още по-подробно ще разкрие историята и културата на градовете от Югоизточна Тракия през II—IV в.

ВЕЛИЗАР ВЕЛКОВ

В. И. КАДЕЕВ. ХЕРСОНЕС ТАВРИЧЕСКИЙ В ПЕРВЫХ ВЕКАХ НАШЕЙ ЭРЫ. Харьков, 1981. 144 с. с илл.

Книгата е посветена на един от най-интересните периоди от историята на античния град Таврически Херсонес, който има пряка връзка със събитията в Мизия и Тракия по това време.

Завеждащият Катедрата по стара и средновековна история при Харковския университет проф. В. И. Кадеев е познат у нас с няколко публикации из историята на Херсонес и особено с книгата си „Очерки истории экономики Херсонеса в I—IV веках н. э." (Харков, 1970).

Рецензираната книга се състои от 144 номерирани страници и по осем неномерирани в началото и края, заети с илюстрации. Самото изложение се състои от въведение, четири глави и заключение. Накрая е даден списък на използуваната литература по азбучен ред на авторите.

Главната задача на своя труд В. Кадеев е формулирал на с. 5: изследване на вътрешната история на Таврически Херсонес — неговия социално-политически строй, етническия състав на населението, а също и политическия статут в условията на римската окупация на Таврика, който досега е предмет на дискусии. Задачите на изследването са изложени още по-конкретно на с. 9.

Както личи от въведението и самото изложение, проф. Кадеев се е ограничил само върху политическата, социалната и демографската област от историята на града. Той не е счел за нужно да се връща към икономиката, разгледана в по-ранната му книга. Не е разгледал и културния живот, на който вероятно ще посвети някоя бъдеща работа.

Във въведението авторът е направил пълен преглед на изследванията върху интересуващия ни период от историята на Херсонес. Още тук той е подложил на критика несъстоятелните схващания на някои от по-старите и съвременни автори.

В първа глава — Херсонес в I в. пр. н. е. — III в. на н. е. — авторът е направил общ преглед на историческите събития в Северното Черноморие главно въз основа на античните извори, проверени чрез епиграфски и нумизматични материали. Тук особено важни за нас са взаимоотношенията на Херсонес с Рим и с провинция Долна Мизия, към която той принадлежал. Авторът убедително изяснява различните перипетии от историята на Херсонес през първите векове на нашата ера и зависимостта му ту от Боспорското царство, ту направо от Рим. Аргументирано той е защитил своето схващане за въвеждането на „новата ера" в Херсонес във връзка с потвърждаването на „елевтерията" му през 25 г. на н. е. Напълно приемливи са доводите му за похода на Т. Плавций Силван и неговата

роля в Долна Мизия и Понта. С нови аргументи той е подкрепил становището, че Силван е изпратил в Рим жито от Долна Мизия, а не от Херсонес и неговата околност. С много нови данни той пояснява състава на римския гарнизон в Херсонес, броя и видовете военни части, както и ролята им в историята на града. Много важен е установеният от него факт, че римският гарнизон е бил разположен само в града и неговата близка околност и че не е била окупирана цяла Таврика. Правилно е определен и статутът на града и относителната му свобода в условията на римското владичество. Неубедително е обаче твърдението, че началникът на гарнизона (трибунът) бил непосредствен управител на града. На това противоречи правото на херсонесци да се отнасят пряко до управителя на Долна Мизия, какъвто е случаят с тяхното обръщение по повод данъка върху проституцията. Не е приемливо и твърдението, че зависимостта на града от Рим се доказвала от присъствието на римски граждани в него. Както сам отбелязва Кадеев, много от тези лица с римско гражданско право не са имали политически права в града. Подобен е случаят и с либертините.

Логично е обяснен и краят на квазиавтономията на Херсонес по времето на Диоклетиан във връзка с неговите реформи.

Втората глава е „Структура на обществото и социални отношения". Тази глава би спечелила, ако я предхождаше едно изложение върху икономиката и икономическите отношения в града, независимо от специалното изследване на същия автор. Така изводите за социалните отношения щяха да бъдат по-обосновани. Още по-логично щеше да бъде, ако тази глава се предхождаше от четвъртата, на която ще се спрем по-нататък. Според нас едва след като се изясни икономическата и демографската структура на обществото в Херсонес, биха могли да се определят основните и второстепенните социални категории и техните отношения. Ще изразим тук несъгласие с Кадеев и с авторите, които той използува при определяне на икономическите отрасли в града. Според тях основното занимание на херсонеските граждани било земеделието и някои занаяти. Игнориран е обаче основният поминък, който би могъл да съществува в едно пристанище, а именно морският транспорт и занаятите, свързани с него — строителство и ремонт на кораби, изработка на платна, мачти, въжета, весла и др., приготовляване на катран и консервирани храни. Немалък е бил броят и на пристанищните работници. Ако Кадеев се бе постарал да изчисли броя на населението (за това може да помогне общата площ на града), може би щеше да стане ясно, че преобладаващата част от населението на Херсонес е била ангажирана в морската търговия и транспорта и че социалните отношения се развиват на тази плоскост. Различните социални категории и техните политически права в града се определят от имуществения ценз и от участието им в икономическия живот на града. Според нас опитът на В. Кадеев да умножи броя на социалните категории в Херсонес не е сполучлив. Смятаме, че всички посочени от него категории се вместват в основните: граждани, чужденци и роби. Смятаме, че той преувеличава ролята на освободените (либертините). Както сам отбелязва, либертините не са приемани обикновено в състава на гражданите. Това е ставало с някои от техните наследници, както става и в цялата Империя. Либертините безспорно са играли активна роля в икономиката на града, но са имали статут на чужденци.

Иначе социалните категории и прослойки в Херсонес са посочени аргументирано на базата на конкретен материал и безупречна логика. Заслужава специално внимание параграфът за филите. Доколкото този въпрос не е решен задоволително и за други градове специално в Мизия и Тракия, той има важно значение и за нас. Независимо от това, че не съществува документален материал, Кадеев предполага, че в Херсонес е имало три фили по подобие на метрополията му и на други дорийски градове. Интересно е неговото наблюдение, че броят на членовете на магистратските колегии винаги е кратен на три. Това затвърждава убеждението за броя на филите, тъй като всяка фила е представена с еднакъв брой членове. Кадеев не се спира на въпроса за функциите на филите, но неговите наблюдения водят до извода, че те представляват най-широката обществена организация, в която са водени регистрите на гражданското състояние — раждания, женитби и смърт. Във всеки случай той решително отхвърля изказаното преди това предположение, че филите са институции на родовия строй.

Третата глава е посветена на държавните институции на града. Опирайки се на декрета, посветен на Агасикъл в III в. пр. н. е., В. Кадеев счита, че първоначално Херсонес е бил демократически полис, гражданите на който били равни и са получили по жребий равни участъци земя (т. нар. клери). След това постепенно сред тях е настъпила имуществена диференциация, която е водела до замирането на демократическите институции и преминаването към олигархическо управление. Тази политическа организация се затвърждава под влиянието на Рим. Според нас приведените доказателства за такъв извод не са достатъчни. Селското стопанство никога не е играло особена роля в икономиката на Херсонес. Клерите били само помощни стопанства за градските семейства и никога не са могли да дадат количествата зърнени храни, които са минавали през пристанищата на гръцките колонии. Според нас основните различия и противоречия в средите на пълноправните граждани били между търговците и корабопритежателите, от една страна, и моряците, от друга. Тези взаимоотношения се отразяват на политическите институции и на социалните борби в града.

Въз основа на епиграфски паметници В. Кадеев сполучливо е разграничил политоко-административните институции в Херсонес и е определил техните функции. Специален интерес представлява неговото изследване върху въпроса за „царуването на богинята Дева". Много аргументирано той доказва, че тук се касае за един фигуративен епоним, а не за реална политическа институция.

Последната глава разглежда етническия състав на жителите на Херсонес. Тази глава представлява оригинално изследване и според нас то е най-ценната част от книгата. Както посочихме и по-горе, тя обаче би трябвало да предхожда главите за социалните отношения и държавния строй. Изводите, направени в тази глава, биха послужили за по-убедителни аргументи при разглеждане на въпросите в предходните глави. Четвъртата глава е написана въз основа на самостоятелно изследване на прозопографията на Херсонес и на обобщените наблюдения от разкопките в некропола на града. Великолепният анализ на тези факти е довел автора до извода, че населението на Херсонес и през този период, както в предходните, е предимно гръцко. С пределна яснота той доказва, че схващанията за

наличие на скитски и таврически елементи в града са несъстоятелни. Всички опорни точки на тези мнения (погребения чрез изгаряне, хокерни погребения, схематични скулптурни изображения и др.) той отхвърля, като доказва, че тези обичаи са чисто гръцки. Кадеев обръща сериозно внимание и на предметите, намерени в погребенията — в болшинството си от гръцки (при това вносен) произход. Малкото местна керамика той правилно определя като закупена от пазара. Смятаме, че тези наблюдения и изводи са много важни, защото се отнасят до всички черноморски гръцки колонии. Въздържаме се по отношение на извода, че монументалните гробници, появили се през II в., са доказателства за задълбочилата се имуществена диференциация. Такава съществува и преди това. Смятаме, че те са по-скоро израз на нова мода. Смущава ни и изводът, че в края на II в. в града започва да прониква сарматско население. Той противоречи на извода, че до това време градът се е запазил изцяло гръцки. Не е ясно по какви причини той е бил принуден да приме едно чуждестранно население, каквото дотогава не е приемал. От друга страна, не е обяснимо какво препитание е намирало сарматското население в града. Известно е, че сарматите не са морски народ. Както е известно, Зосим (I, 31) съобщава, че варварите (скити, борани) са прехвърлени в Азия с кораби на Боспорското царство. Присъствието на сармати в Херсонес може да се обясни според нас, само ако са наети като охрана на града.

В заключението авторът обобщава своите изследвания и резултатите от тях.

От изложеното дотук се вижда, че книгата на В. И. Кадеев представлява интерес за всички, които се занимават с историята на Черноморието през римския период, а също и на римските провинции Мизия и Тракия.

ДИМИТЪР НИКОЛОВ

IOAN MITREA. REGIUNEA CENTRALA A MOLDOVEI DINTRE CARPAȚI ȘI SIRET ÎN SECOLELE VI—IX E. N. — Carpica, XII, 1980, p. 55—191, 50 tab.

Студията на Йоан Митря представлява опит въз основа на данните от археологическите проучвания, проведени в централните прикарпатски райони на Молдава, да бъде очертан етнокултурният облик на тези земи през ранното средновековие. Според бележките на автора за историята на проучванията досега са регистрирани 25 селища от VI—IX в., като системни разкопки са извършени в Бакъу-Куртя Домняскъ, Брашъуц, Давиден (проучено 70%), Извоаре Бахна (50—60%) и Костиша.

Представени са данните за топографията на селищата и особеностите на жилищата и стопанските съоръжения (гл. II). Считаме за основателно мнението на автора, според което стълбова конструкция, а не от талпи (както се поддържа в много изследвания) са имали и полувкопаните жилища, в чиито подове не са открити следи от колове. Както предполага Й. Митря, носещите стълбове са били забити извън жилищната яма и по този начин покривът е предпазвал и стените на ямата, и вкопаната извън нейните очертания пещ. Трябва да отбележим, че за установените типове жилища и стопански съоръжения са потърсени паралели само от територията на Румъния, а синхронните паметници от цяла Източна Европа са останали извън вниманието на изследователя. Проучени некрополи от този период няма. Открити са случайно няколко гроба, които според намерените в тях предмети са датирани в VI—VII в.

В глава „Материална култура" IV най-много място е отделено за керамиката, която както и другите видове находки е свързана хронологически с два периода: VI—VII в. и VIII—IX в. Гърнетата, работени на ръка, са разпределени в четири групи. Тази класификация не е направена въз основа на изчисления за съотношенията между основнитя размери на съда, а на базата на общи наблюдения върху формата и силуета. Керамиката от VI—VII в., работена на колело, е представена само с един цял съд и 14 фрагмента, произхождащи от Щефан чел Маре, Гура Въй и Давиден. При това шестте фрагмента от Гура Въй са събрани от повърхността (там не са правени разкопки), т. е. те не произхождат от определен културен пласт. За посочените осем фрагмента от Давиден не е уточнено от кое селище са — I или II. В Давиден II при сондаж (непубликувани резултати) са открити материали от IV в. (с. 132) и е възможно въпросните фрагменти да произлизат от тези комплекси.

В керамиката, правена на бавно колело (термин на Й. Митря), изследователят не отделя съдовете, работени на ръка и подправени след това на примитивно колело, от тези, работени на леко колело. Според нас първият тип съдове е представен много добре сред находките от Извоаре Бахна (табл. XXXV 1, 3, 5, 9, 11, XXXVI 13, 14, 18, 26, XXXVII 6). Те принадлежат към едната разновидност на типа Лука Райковецка — Хлинча I — Попина и тяхната поява може да бъде поставена в VII в. Другият подтип гърнета, който е работен на ръка и има извито навън устие, украсено често с ямички, също е застъпен широко в материалите от Извоаре Бахна (табл. XXXIII 3, 5, 7, XXXV 4, XXXVII 7), Бакъу, Давиден и др. Гърнетата и от двата подтипа намират точни аналогии в раннославянския керамичен комплекс от Добруджа (тип Попина). Не е ясно според какъв критерий е извършена класификацията на керамиката, работена на бавно колело, която е отнесена към VIII—IX в. Целият този материал е съставен от фрагменти, т. е. липсват данни за пропорциите на съдовете. В отделна група са поставени гърнетата, изработени от пречистена глина, които имат сив цвят и украса от врязани линии или излъскване. Й. Митря погрешно ги определя като изработени на бързо колело — тези съдове са източвани на усъвършенствувано ръчно грънчарско колело.[1] Това е известната ке-

рамика с излъскана украса, разпространена от края **на VII в. във** всички области на Първото българско **царство,** където се налага прабългарската керамична традиция. Етническата интерпретация, която авторът дава на керамичния материал, е следната: „Керамиката в по-голямата си част е дело на автохтонното население, като формите и декоративните мотиви са стара местна традиция." (с. 89). По наше мнение съдовете от VI—VII в. според техниката на изработка, формите и украсата не могат да се отделят от раннославянската керамика, характерна за земите между Източните Карпати и Днепър. За VI в. в районите на Молдова западно от Серет наблюдаваме съчетанието на съдове, производни от двата типа — Прага и Пенковка. През следващото столетие в резултат на еволюционното развитие се появяват двете разновидности на типа Лука Райковецка — Хлинча I — Попина. От края на VII в. в тези земи също прониква влиянието на прабългарската грънчарска традиция, но трябва да отбележим, че то е по-слабо в сравнение с други области (Добруджа, Североизточна България, Олтения и Мунтения). Показателен в това отношение е фактът, че и през VIII—IX в. редом с керамиката, работена на леко колело, се използуват и съдове, лепени на ръка.

Един от разделите на тази глава е посветен на периодизацията на материалната култура от VI—IX в. В първия етап са включени краят на V и първата половина на VI в. Според изследователя този етап е застъпен в селищата при Костиша-Мъноая, Гура Въй, Давиден, Бакъу-Куртя Домняскъ, Търпещ, Щефан чел Маре и Кучулещ. Трябва да посочим, че част от тези материали не са публикувани (Търпещ, Гура Въй — обхождания, Кучулещ — малък сондаж), а в жилищата от останалите селища, отнесени към този етап, не е намерен никакъв датировъчен материал, който да подкрепя предложената хронология. По отношение на етногенетичните процеси първият етап е определен като време, в което е завършила романизацията на населението, а през следващия етап (втората половина на VI и целия VII в.) се е осъществило претопяването на проникналите славянски елементи (с. 99). Изследователят не представя никакви аргументи от археологическо естество и при определянето на границите на третия период, в който са включени VIII и IX в.

В началото на гл. V, в която е разгледано влиянието на византийската култура, четем следното твърдение: „Византийските монети и преди всичко бронзовите, които са най-многобройни, редом с другите археологически материали могат да бъдат считани като доказателство за непрекъснатото присъствие на автохтонно население в този район." (с. 112) Ако следваме логиката на тези разсъждения би трябвало да очакваме присъствие на романизирано население и в други райони — например в Прибалтика и Скандинавия, където византийските монети от VI в. имат не по-малко разпространение. Резултат от прилагането на същия принцип на етническа интерпретация е и предложената оценка за фибулите: „Също така римо-византийските фибули от Бакъу, Давиден и Молдовен могат да бъдат свързани с местното население, ако имаме пред вид, че тези типове фибули са били носени с предпочитание от романското население." (с. 112) Въпросните типове фибули се откриват в областите, обитавани от славяните през VI—VII в., и въобще са често срещани сред варварското обкръжение на империята, като в никакъв случай не представляват етнически белег. Те са били произвеждани във византийски ателиета и са намирали широко разпространение и във варварските земи.

Като доказателство за тезата си относно християнската принадлежност на автохтонното население Й. Митря използува част от бронзово кръстче, намерено в Давиден, и няколкото кръстовидни знаци по стените на съдове, изработени на ръка. Подобни знаци се срещат често по раннославянските съдове от различни райони в Източна Европа. За археологическия материал, който Й. Митря се опитва да използува като главен (по същество единствен) аргумент за тезата си, че „тези земи се намирали в сферата на византийската цивилизация" (с. 113), с която автохтонното население поддържало непрекъснат контакт през VI—IX в., според нас би трябвало да се даде друго обяснение. Всички тези предмети като количество, като съотношение към другите находки са твърде малобройни и съвсем не говорят за интензивни и постоянни връзки с византийските провинции. Те са могли да попаднат в този район по два начина — или чрез търговски обмен, който явно е бил незначителен, или като плячка от славянските походи на юг от Дунав. Територията на днешна Молдова е била обитавана през VI—VII в. от славяни, принадлежащи към антската племенна група, които в 546 г. установили съюзни отношения с империята и преустановили своите нападения.[2] Това обстоятелство, както и отдалеченоста на антските земи от границите на империята обясняват незначителното количество предмети от византийски произход, които се откриват при археологическите проучвания. В гл. VI „Проникване на славяните и тяхното съжителство с автохтоните" е направено следното заключение: „За едно трайно заселване на славяни в централните области на Молдова западно от Серет не можем да говорим преди началото на втората половина на VI в." (с. 114) Това твърдение не е съобразено със сведенията, които намираме у Прокопий Кесарийски и Йорданес. От друга страна, археологическите проучвания показват, че животът в славянските селища както в Молдова, така и във Влашката равнина започва в началото на VI в. и това е документирано с монети. За да „съгласува" тази теза (защитавана преди това от Й. Нестор и Д. Теодор) с археологическия материал, Й. Митря изкуствено отделя т. нар. I етап (краят на V и първата половина на VI в.) и го свързва с културата на автохтонното население до идването на славяните. Относно характера на славянското заселване изследователят е на мнение, че както в цялата Карпато-Дунавска област, така и в Молдова липсват „чисто славянски селища" (с. 116). Според Й. Митря в славянската керамика се появяват елементи, принадлежащи на „автохтонната традиция" — украса от ямички и прави и вълнообразни врязани линии, които показват „процеса на асимилиране на славяните от автохтоните" (с. 120). Ненаучността на този подход при етническата интерпретация на археологическия материал е очевидна, но бихме желали все пак да припомним добре известния факт, че въпросните декоративни елементи стават присъщи през VII—VIII в. за керамиката на славяните, живеещи от Дон до Елба.[3]

В заключителната VII гл. са изложени основните изводи, направени в предишните глави. Студията е снабдена с каталог на археологическите паметници, където е посочена и съответната литература.

[1] Л. Дончева-Петкова. Българска битова керамика през ранното средновековие. С., 1977, с. 24.

[2] С. Bonev. Les Antes et Byzance. — Études balkaniques, 1983, 3, с. 68.

[3] И. П. Русанова. Славянские древности VI—VII вв. М., 1976, с. 201—203.

ЧАВДАР БОНЕВ

Т. ТОТЕВ. МАНАСТИРЪТ ПРИ ТУЗЛАЛЪКА — ЦЕНТЪР НА РИСУВАНА КЕРАМИКА В ПРЕСЛАВ ПРЕЗ IX—X В. С., БАН, 1982. 79 с., 69 нл., 10 цв. табл., рез. на фр. ез.

Книгата на Тотю Тотев представлява крайна фаза на дългогодишно изследване, извършено от много археолози — Й. Господинов, В. Иванова-Мавродинова, Ив. Акрабова-Жандова и автора. Той използува резултатите от всички досегашни публикувани и непубликувани разкопки, като същевременно представя редица нови открития, разширяващи значението на обекта. Книгата е богато илюстрирана и с обширно резюме. Същинското изследване се разделя на две основни части и кратки увод и заключение.

След историографско въведение, където са обобщени и преценени извършените разкопки в Тузлалъка, в първата част обстойно е разгледана манастирската архитектура. Т. Тотев подробно се спира на двете църковни сгради, разположени една върху друга и наречени съответно горна и долна. Той коригира становището на Й. Господинов, че горната църква е строена през Симеоновото царуване и правилно я определя в периода XI—XII в. (с. 11—12). Особено ценно е проучването на долната църква, части от която открива още Й. Господинов, но погрешно я смята за параклис. Авторът на разглежданата книга определя храма като „кръстокуполен тип църковна постройка с план вписан кръст“ (с. 22). Тази сграда е още едно доказателство за силните източни влияния, на които е подложен Преслав през Симеоновата епоха. Т. Тотев прави интересния извод за хронологическия приоритет на долната църква спрямо останалите кръстокуполни църкви от Преслав. Тя отразява преходния етап в появата на кръстокуполния храм.

По-нататък авторът разглежда манастирския комплекс, развил се около църковната сграда. Едва след друга ни се представят оригиналната постройка с рядък квадратен план (по всяка вероятност служила за жилище на игумена — „игуменарница“), редицата жилищни и стопански сгради, дворовете. Тяхното изследване не е самоцелно, а е реконструкция на битовата и социална обстановка, в която се е развивал бурен живот. Забележително в това отношение е описанието на вержното помещение, източно от сградата с квадратен план. На базата на нищожните архитектурни останки и находките Т. Тотев съставя ярка картина на живота в този участък от комплекса — вероятно трапезария с готварница (с. 33). Правят се наблюдения, водещи до напълно исторически заключения, например за общественото разслоение сред самото манастирско братство. Някои биха отговорили, че авторът е заснел някои неща. Според нас обаче той е намерил единствения верен път за превръщането на първоначалното археологическо наблюдение в исторически извод.

Важен момент в първата част е разглеждането на практикуваните от монасите занаяти и техните произведения. Манастирът в Тузлалъка е образец за изключително богатата и многостранна структура на преславската цивилизация. Майсторите от манастира обработват кост и дърво, със съвършени за времето си инструменти извайват изящни релефи с изображения и други изделия. Те отливат фини метални кръстчета и апликации, произвеждат железни писала за обучение в грамотност. При това положение логично изглежда авторовата мисъл, че „намерените материали изтъкват на преден план художествените занаяти“, докато на селскостопанския труд явно не било отдавано съществено значение (с. 44). Локалната култура на манастира в Тузлалъка е типично градска, каквато е и цялата култура на втората българска столица Преслав.

Напълно естествено вниманието на автора се концентрира преди всичко към втората част. В нея се проследява зараждането и развитието в манастирските работилници на най-интересния от занаятите — производството на преславска рисувана керамика — който в редица случаи се превръща в изкуство. Отначало не съществува специализирано ателие, първите опити за изработване на рисуван керамичен плочки се извършват в грънчарската работилница. Затова и началните произведения са направени от червена глина. По-късно производството се усъвършенствува и се преминава към изработването на рисувана керамика от добре пречистена бяла глина, която след изпичането придобива бледорозов цвят.

Интересен експеримент за приложение на рисуваните керамични плочки е използуването им в подовите настилки. Т. Тотев правилно отбелязва прехода от червената (сградата с кръстовиден план) към бялата декоративна керамика в подовата мозайка (пространствата над гробничните помещения в долната църква). Той смята, че използуването на рисуваните плочки за подове е било едно оригинално решение на майсторите от Тузлалъка, което не могло да се внедри в цялостната художествена практика на Преслав поради конкуренцията на разните мраморни мозайки в стил opus sectile. Нашето мнение е, че значението на подовете от рисувана керамика като самостоятелно откритие не трябва да се преувеличава. В дадения пример се касае по-скоро за частен случай на стила opus sectile, приложен по един необикновен начин.[1] Доказателство е близостта на редица използувани орнаментални мотиви с такива от мраморните мозайки (разбира се, в подовете от рисувана керамика има и доста нови еле-

менти, което е естествено при значително по-голямата свобода на художниците). Освен това рисуваните плочки са били много добре вградени в архитектурата, като майсторски са комбинирани с каменната пластика. Същото се отнася както за подовете, така и за другите приложения на тези плочки — в стенната облицовка, за корнизни дялове и др.

Естествен връх на втората част от книгата са няколко рисувани керамични икони с човешки изображения. Авторът се опитва да извлече от тях максимум информация и ги подлага на разностранно разглеждане. За съжаление това невинаги му се отдава. Прекалено много се набляга на описанията, докато такива важни средства като иконографския и стиловия анализ почти не са използувани. Именно тези анализи биха помогнали на Т. Тотев найсетне да докаже източния произход на преславската рисувана керамика, да конкретизира пътищата и начините на проникване. Вместо това отново виждаме повтарящото се в много негови статии изброяване на различни мнения по този въпрос, без да се вземе лично отношение по него.[2]

Само широкият иконографски и стилов анализ на човешките изображения в преславската рисувана керамика (а те до голяма степен са ключ към разбирането на цялото явление) може да даде отговор на проблемите. Например представените иконографски типове със своите белези (фронталните пози, характерните дрехи) ни отвеждат към изкуството на ранното християнство. Още по-плодотворно е стиловото изследване. Плоскостното и линеарно третиране на човешките образи, подчертаването с рязък кафяв или черен контур на формите на фигурите, лекатa моделировка в розово и червено, ограниченият колорит — всичко това сочи сиропалестинската линия в раннохристиянското изкуство от IV—VI в. И тук не става дума за някакви опосредствени, вторични влияния, а за пряко пренасяне на тази линия в преславското изкуство от IX—X в. Това е станало най-вероятно посредством миниатюрата, произведения от която са присъствували в Симеоновия двор. Направените сравнения между човешки изображения в преславската рисувана керамика и образци на сирийската миниатюра от VI в. подкрепят нашето становище.[3]

В заключение искаме да отбележим, че публикацията на материалите от манастира в Тузлалъка е много ценен труд, който значително разширява нашите сведения за преславската цивилизация. Надяваме се, че в скоро време ще се запознаем с данните от другия важен манастир, който бе разкрит от Т. Тотев — комплекса в местността Под Зъбуите.

[1] Мозайките в стил opus sectile в Преслав невинаги са мраморни. Използувани са редица достъпни материали — шифер, варовик, дори обикновена керамика, вж: Н. Овчаров. Подовите мозайки във Велики Преслав. — МПК, XXI, 1981, 3, с. 36—37.

[2] Т. Тотев. Манастирът в „Тузлалъка" — център на рисувана керамика в Преслав през IX—X в. — Археология, XVIII, 1976, 4, с. 8—16; Т. Тотев. За новооткритите рисувани керамични икони от Преслав. — Изкуство, XXVI, 1976, 2, с. 25—28; T. Totev. Icones peintes en céramique de „Tuzlalăka" a Preslav. — In: Culture et art en Bulgarie médiévale (VIII—XIV s.) (=ИАИ, XXXV). С., 1979, с. 73.

[3] Въпросът е разработен подробно в нашите статии: Н. Овчаров. Образът на човека в творчеството на Йоан Екзарх и човешкото изображение в преславската рисувана керамика. — Проблеми на културата, 1984, 2 (под печат); Н. Овчаров. Бележки върху стила и произхода на преславската рисувана керамика. — В: Преслав. III. Варна, 1984 (под печат).

НИКОЛАЙ ОВЧАРОВ

СТ. БОЯДЖИЕВ. ПОРТИТЕ НА ПРАБЪЛГАРСКИТЕ КРЕПОСТНИ СТЕНИ. — В: Плиска—Преслав. II. С., 1981, с. 138—145.

Самото заглавие на статията на Ст. Бояджиев „Портите на прабългарските крепостни стени" буди недоумение. Известно е, че прабългарите, които идват на Балканския полуостров във втората половина на VII в., не са познавали каменното крепостно строителство. Като номадски народ те не са имали никакви традиции за монументално строителство.

Тезата на Ст. Бояджиев е, че раннобългарската фортификация се развива на основата на средноазиатски строителни традиции, донесени на Балканския полуостров от прабългарите. Той изтъква, че няма никаква връзка между античното културно наследство в нашите земи и раннобългарското крепостно строителство. Такава теза не може днес да се докаже с никакви писмени и археологически данни. Напротив, това е в противоречие с всички досегашни изследвания на крепостните стени, кули и порти на Плиска и Преслав (на В. Мавродинова, Б. Игнатов, Ст. Михайлов, Д. Овчаров, Ат. Милчев и др.). Още в началото на статията си Ст. Бояджиев пише, че „по плановото си устройство и особеностите на отбраната портите на плисковския тип крепостни стени представляват важна основа за изследването на прабългарското строително изкуство". Обаче авторът с нищо не доказва по какво именно в плановото устройство и особеностите на отбраната на портите от Плиска можем да съдим за прабългарското строително изкуство. Той не привежда нито една порта или крепост, която да се свърже с прабългарското строителство, като аналогия от нашите земи или от близка и далечна област, за да потвърди тази си мисъл. По отношение на плановете на портите от Плиска и Преслав, за които Ст. Бояджиев смята, че се различават от ранновизантийските, ще приведем само един пример с източната порта в Дръстър (Силистра), която в план представлява две правоъгълни двуделни кули, фланкиращи тесен проход. Проходът се затваря с две врати — спускаща се (катаракта) и двукрила. Тази порта в Дръстър по своя план, устройство, начин на изграждане от варовикови квадри е почти идентична с портите от Плиска и Преслав. Защо ще търсим аналогии

от Средна Азия или другаде, когато има на 84 км североизточно от Плиска. Средновековната крепостна стена и източната порта на Дръстър се датира от археологическите проучвания сравнително точно към края на VIII—IX в.[1] Тук ще цитираме дословно изказаната мисъл от Д. Овчаров, който смята тази порта като етап в старобългарското крепостно строителство, с която напълно се съгласяваме: „По своето устройство тя (източната порта в Дръстър, б. А. М.) напълно наподобява портите от Плиска и Преслав и това, както ще видим по-нататък, е твърде показателно и важно при изучаването на етапите на развитие на българското крепостно строителство"[2]. Известни аналогии можем да видим в източната крепостна порта на Сердика и др.

Славяни и прабългари, които не са познавали каменното строителство, се настаняват на територията на Византия, която през VII в. била добре укрепена. За пример можем да дадем Дунавския лимес от това време. Част от крепостите са били в добро състояние, а други били разрушени от варварските племена. Трябва да се предполага, че заварената укрепителна система е била напълно или поне частично използувана след известни преправки за защита на славянобългарската млада държава. Ярък пример за това е отново античната крепост при Дуросторум, чиито крепостни стени са възстановени след превземането ѝ от българите. Аналогични случаи имаме и при Несебър, Сердика и др. Поправките на крепостните стени и източната порта в Дръстър са направени в духа на техниката на античната фортификация. Оттук се вижда, че можем да намерим връзката и влиянието на ранновизантийското крепостно строителство върху ранннобългарското. Освен това тесните процепи, установени от нас при южната порта в Плиска, са предназначени за отбраната на прохода „отгоре". Тази традиция за отбрана „отгоре" виждаме у римските военни строители, за нея намираме много писмени данни у ранновизантийските автори Псевдомаврикий, Йоан Ефески, Менандър, Прокопий Кесарийски и в „Чудесата на св. Димитър Солунски", където се съобщава, че при отбраната на византийските крепости „отгоре" бойците изливали гореща смола срещу нападателите.

Съвършено погрешен е изводът на Ст. Бояджиев (с. 138), че въз основа на разгледаните от него 6 от 17 порти „най-ясно могат да се доловят характерните черти на различните типове прабългарски порти". Всъщност тези шест са част от монументалното крепостно строителство в нашите земи през ранното средновековие и принадлежат на старобългарската култура. Влиянието на ранновизантийското крепостно строителство върху фортификацията в нашите земи най-ярко се изразява в техниката на изграждането на българските крепостни порти от Плиска, Преслав и др. Техните фундаменти достигат до 2 м дълбочина и са укрепени с пилоти, както тези на крепостите при с. Войвода, Шуменски окръг (на 9 км от Плиска), на Силистра, при курорта „Русалка" (Тауклиман), Толбухински окръг, и др.

Използуването на големи блокове (0,50—1,00 м) в облицовката на стените до такава степен намалява вътрешния пълнеж в ранновизантийските крепости, че градежът се доближава до блоковия. Такива крепости са добре известни — при с. Войвода, в Силистра, при курорта „Русалка", Царевец, Червен, Калиакра и др. Това са аналогии за квадровия градеж на крепостните стени, порти и кули в Плиска и Преслав. Фугите между квадрите в ранновизантийската епоха били измазвани с хоросан, примесен със счукани на прах керемиди, а спойката е хоросан, примесен с едро-счукани керемиди. По същия начин са замазани фугите между каменните квадрати от Плиска и Преслав. Така в техниката на градежа на крепостните стени, кули и порти в Плиска и Преслав виждаме силното влияние на ранновизантийската техника. Освен това смесеният градеж (opus mixtum), характерен за късноантичното строителство в нашите земи, е приложен напълно при изграждането на Голямата базилика в Плиска. Крепостните стени, кули и порти в Плиска са изградени при хан Омуртаг (814—831) — в първата половина на IX в. Как тогава е възможно прабългарите, които идват на Балканския полуостров във втората половина на VII в., да запазят строителната средноазиатска традиция, която носели от своята прародина, и след 150 години държавен живот да я прилагат в първата половина на IX в. в строителството в Плиска? Това е абсурдна теория на Ст. Бояджиев, която не се подкрепя от никакви археологически и писмени данни.

Разглеждайки[3] разкопаната от нас и още непубликувана южна порта на Плиска, Ст. Бояджиев е допуснал груби извращения, за да подкрепи предварително изработената от него теза, че тази порта е прабългарска и намира аналогии в средноазиатските страни (Хорезъм, Мерв и Термез) (с. 142). Авторът твърди (с. 138), че кулите, фланкиращи прохода на портата, „не са стояли като самостоятелни кули, а са се сливали в горната си част е едно общо призматично тяло". Неговата възстановка (обр. 9) на плисковския тип порти не бе възприета при пълната реставрация на източната порта в Плиска, направена през 1981 г. — кулите в горната част над портата не се сливат в общо призматично тяло.

Ст. Бояджиев съобщава за три строителни периода (с. 138) на прохода на портата въз основа на оцелялата част от петите на тухления свод. При разкопките ние установихме два строителни периода, като първият е едновременен с куртината и с кулите от двете страни на прохода. Характерно за него е, че подът на прохода е изграден от добре обработени каменни плочи, които лежат върху хоросанена подложка и са фугирани с червен хоросан. Покрай източната стена на прохода под първичния под е преминавал водопровод от север на юг. Напълно аналогичен е случаят с портата на Дръстър. Петите на свода стъпват върху каменните блокове от двете страни на прохода. Вторият строителен период на прохода е свързан с повдигане на нивото на пода. Той е бил изграден твърде грубо от големи каменни блокове без хоросанена подложка. Те лежат върху пръст и рушевини. През този период липсват водопроводни тръби, а по-ранният водопровод е престанал да функционира. Сводът на прохода през втория строителен период се извисява съответно с повдигането на пода.

При разглеждането на западната порта на Вътрешния град на Плиска Ст. Бояджиев повтаря описанието, дадено от Ст. Михайлов,[4] но допуска редица неточности. Съвършено погрешно той счита, че грубото изграждане на проходите при плисковските порти през втория строителен период говорело за военноикономически упадък, „чиято датировка може да се търси по времето на Втората българска държава" (с. 143). Нямаме никакви данни, че крепостните съоръжения на Вътрешния град на Плиска са били използувани през това време. В

нашите публикации на верижните помещения северно от южната порта доказахме по недвусмислен начин въз основа на редица данни и богати археологически материали, че южната порта и югозападната ъглова кула на крепостната стена в Плиска във втората половина на X в. престават да се използуват вече като крепостни съоръжения.[5]

В статията си Ст. Бояджиев дава редица постановки, които с нищо не са доказуеми, като например: „разширяването на преславския аул е станало едновременно с първото преустройство на плисковската порта“ (с. 143) и др. Накрая той влиза в противоречие с това, което е написал в началните страници. Споменава за процепите в свода на прохода като специфичен белег, който отличава плисковските порти от заварените порти на местната традиция, но после пише (с. 143), че отбраната „отгоре“ не е била чужда и за римските военни строители. Кое е вярното? За да излезе от противоречието, Ст. Бояджиев изтъква, че това нововъведение за отбраната „отгоре“ има източен произход и че то е пренесено в Европа от оттеглящите се римски войски. Тогава къде остана прабългарската строителна традиция?

Освен това авторът пише за сходството на северната порта на Пъкуйул луй соаре с античните порти, от което се вижда, че е налице приемственост. Това сходство той установява и между плисковските порти и портите на Ятрус (при с. Кривина, Русенски окръг), Камилите при Хисар и др. С цел да избегне това противоречие, Ст. Бояджиев пише (с. 145): „не само Ятрус и неговите крепостни стени, а и всички укрепени селища по Дунавския лимес и въобще Балканите са претърпели многократни разрушения и преправки, за да се съгласим, че по време на заселването на прабългарите по тези места въпросната порта, датирана от II в., е била вече обезличена“. Разкопките на римските градове и на късноантичните крепости по нашите земи напълно опровергават такъв извод. Основният извод на автора, че разгледаните от него порти, които той нарича прабългарски тип, са несвойствени за римовизантийското крепостно строителство и не принадлежат на местната традиция, е в пълно противоречие с известните досега у нас писмени и археологически данни.

[1] Ст. Ангелова. Крепостните стени на Дуросторум—Дръстър—Силистра. — Археология, XV, 1973, кн. 3, с. 83—92.

[2] Д. Овчаров. Византийски и български крепости V—X век. С., 1982, с. 84.

[3] Без наше разрешение и знание.

[4] Ст. Михайлов. Разкопки на западната порта в Плиска. — ИАИ, XXXIV, 1974, с. 213.

[5] Ат. Милчев. Занаятчийски и търговски помещения северно от Южната порта на Вътрешния град на Плиска. — В: Архитектурата на Първата и Втората българска държава. С., 1975, с. 246—274; Материали открити в занаятчийските и търговски помещения северно от Южната порта на Вътрешния град на Плиска. — В: Плиска—Преслав. I. С., 1979, с. 139—175.

АТАНАС МИЛЧЕВ

Акад. Димитър Косев на 80 години

Осемдесетгодишнината на акад. Димитър Косев е важно събитие за българската историческа наука. Заемайки научни постове в Българската академия на науките и Софийския университет, той има много големи заслуги за идеологическото и организационното преустройство на целия ни исторически фронт.

Роден на 24 декември 1903 г. (ст. стил) в с. Гросден, Бургаски окръг, Д. Косев отрано се свързва с революционното движение и активно участвува в подготовката на Септемврийското въстание през 1923 г. Осъден с тежка присъда, той е амнистиран и едва през 1926 г. се записва да следва история в Софийския университет, която завършва успешно. През 1931—1932 г. е на специализация в Полша, а в годините до деветосептемврийската революция е учител в различни градове в страната.

След 9 септември 1944 г. акад. Косев успя да разгърне своите възможности на учен и организатор, да се развие като един от най-изтъкнатите български историци по проблемите на Възраждането и на новата българска история, да даде своя голям принос за понататъшното развитие на историческата наука.

Научното дело на акад. Д. Косев обхваща голям брой монографии, студии, статии и др. по основни проблеми на българската история.

На проблемите на Възраждането са посветени: „Просветното движение в България през първата половина на XIX век“ (1945), „Отражението на Кримската война 1853—1856 г. в България“ (1947), „Положението на българския народ преди Априлското въстание“ (1948), „Идеалистическо и материалистическо разбиране на българското Възраждане“ (1948), „Въстанието на селяните в Северозападна България през 1850 г. и неговите причини“ (1950), „Петко Рачев Славейков. Обществена и политическа дейност. Ч. I.“ (1947), „Паисий Хилендарски, неговата епоха и идеология“ (1962) и др.

В редица негови трудове са засегнати проблеми от историята на България през първите десетилетия от нейното Освобождение: „П. Р. Славейков. Обществена и политическа дейност. Ч. II.“ (1949), „Селското движение в България в края на XIX век. Основаването на БЗНС и отношението на БРСДП към селския въпрос“ (1949) и др. Разделите за образуването на българската буржоазна държава и за обществено-икономическото и политическо развитие след Освобождението в двутомната История на България (1955) са написани също от акад. Косев.

С най-голямо значение са неговите публикации върху Септемврийското въстание, особено монографията „Септемврийското въстание в 1923 г.“ (1954) и монографията „Международното значение на Септемврийското въстание“ (1964). По време на всенародното честуване на петдесетгодишнината от въстанието акад. Косев публикува ново, разширено по документи и извори издание „Септемврийското въстание в България през 1923 г. и неговото международно значение“.

През 1950 г. акад. Косев публикува програмна статия „Задачи на българската историческа наука“, постановките в която имаха значение за всички клонове на историята. Тук се постави за пръв път и голямата задача за написване на марксистко-ленинска история на България. На тази задача акад. Косев посвети може би най-много сили. Той е един от основните организатори и редактори на двутомната История на България, по-късно на преработената тритомна история. Още тук акад. Косев застъпваше и отстояваше концепция за цялостна история на България, която трябваше да започне с най-древните периоди от миналото на тези земи, където в VII в. се създава българската държава. В този смисъл той подчертаваше голямото значение и роля на българската археология, на нейните възможности да разкрие и обясни научно праисторическите и античните култури, както и средновековната българска култура.

Акад. Косев съвсем естествено оглави главната редакция на най-крупното дело на българските историци — 14-томната История на България. На всички, участвуващи в осъществяването на този монументален труд, е известно, че без изключителната енергия и настойчивост на акад. Косев, на неговия научноорганизационен опит, на неговия широк поглед върху цялостната проблематика на българската история, това дело щеше по-бавно и трудно да се реализира.

Акад. Косев оказа непосредствена помощ на археолозите при подготовката на началните три и особено на първия том от Многотомната история, където археологическите разработки заемаха значително място.

Качествата на акад. Косев като учен, организатор на науката и общественик отрано му осигуряват мястото на един от главните ръководители на българската историческа наука. Из-

вестни са неговите заслуги за създаването на Института по история при БАН. През 1958 г. той ръководи вече Отделението за исторически и педагогически науки, през 1961 г. е избран за член на БАН, от 1973 г. в продължение на цяло десетилетие е зам.-председател на БАН. Оглавява Българския национален комитет на историците, представител е на България в Международния комитет за исторически науки. Той става пръв председател на възобновеното през 1965 г. Българско историческо дружество и е преизбиран единодушно на I, II и III конгрес на БИД.

Цялостната дейност на акад. Косев за преустройството на българската историческа наука на марксистко-ленински основи, за нейното организиране и правилно ръководство намери заслужено признание от нашата общественост. От 1973 г. той е избиран за народен представител, а от X конгрес на БКП е и член на ЦК на БКП.

Един съществен момент особено отличава научноорганизационното дело на акад. Косев — неговото изключително внимание и грижи към младите способни кадри. За ролята на младите историци той пише във всички програмни статии по проблемите на българската историческа наука и в рамките на своите възможности като ръководител в БАН и СУ на дело е осъществявал тези препоръки. Той е протегнал ръка на много млади специалисти и им е създал възможности за работа във всички сектори на нащия исторически фронт.

Акад. Косев посреща своята осемдесетгодишнина, отдаден изцяло на окончателното довършване на многотомната История на България. Нека му пожелаем да завърши успешно своето най-голямо жизнено дело.

В. ВЕЛКОВ

XII международен конгрес по класическа археология

XII международен конгрес по класическа археология се проведе от 4 до 10 септември 1983 г. в Атина с главна тема „Класическа Гърция (V—IV в. пр. н. е.) и античният свят". В конгреса взеха участие около 700 археолози от цял свят. От България имаше един представител. Конгресът бе открит официално на 4 септември вечерта в залата на Националната пинакотека от председателката на гръцкия организационен комитет г-жа Семни Карузу, след което конгресистите бяха поздравени от министъра на културата на Гърция Мелина Меркури. На две пленарни заседания бяха изнесени докладите „Стиловото развитие на монументалната живопис по времето на Александър Велики" (проф. Карл Шефолд, Швейцария) и „Откритията в могилните царски гробници във Вергина (проф. Манолис Андроникос, Гърция). Две допълнителни заседания бяха посветени на съобщения върху изпълнението на международните програми по класическа археология (Корпус на римската скулптура, Корпус на гръцките вази, Иконографски лексикон по класическа митология и др.). Последния ден в няколко доклада бе обсъдено значението на информацията и интердисциплинарните изследвания в археологията.

Основната работа на конгреса бе разпределена тематично в четири секции, както следва:

I — Аспекти на класиката. Традицията на класическа Гърция в периферията на класическия свят;

II — Иконография, живопис, керамика. Занаяти и различни паметници. Класика и класицизъм;

III — Класическа и класицистична пластика;

IV — Архитектура и изследване на класическото жилище. Всекидневен живот.

Заседанията се провеждаха в залата на Националната пинакотека (I секция), в две зали на хотел „Хилтон", намиращ се в съседство с пинакотеката (II и IV секция) и в Музея по военна история (III секция). Организацията беше много добра, с безупречно техническо обслужване — микрофони, прожекционни апарати и др. Във всяка секция бяха изнесени по 1—2 доклада с по-общ характер, засягащ главната тема, и отделни съобщения.

По темата на I секция бяха прочетени доклади и съобщения, посветени на същността и аспектите на класиката и класическата традиция в елинистическата, римската и следващите епохи в периферията на класическия свят (Иберийски полуостров, Африка, Италия, гети, скити, сармати, Мала Азия и Предна Азия). Между тях могат да се споменат докладите и съобщенията на: В. М. Щрока (ФРГ) „Народното изкуство в класическа Гърция", Ф. Пецас (Гърция) „Класицизмът в Македония през IV в. пр. н. е. — наследство и преобразования", Й. М. Фоси (Канада) „Изолация на Беотия от останала Елада през класическата епоха", М. Прайс (Англия) „Монетите като съвременен документ за сблъсъка на културите в македонската империя", А. М. Коломбие (Франция) „Кипър и гръцкият свят през класическата епоха — традиция, влияние и нововъведения", Р. Ромера-Олмос (Испания) „Асимилация на класическата иконография в Иберийския свят (V—IV в. пр. н. е.)", М. Мануку-Адамещиану (Румъния) „Ролята на гръцката колония Оргаме за разпространението на елементи на гръцката култура", Г. Симион (Румъния) „Елементи на класическата гръцка култура в гетския свят от истро-понтийската зона", Ю.

Майшнер (ФРГ) „Примери на ранноконстантинов класицизъм на II тетрархия — традиция или реакция?“, Х. Верте (Франция) „Употребата на гръцко-римския иконографски език от грънчарите на централна Галия през II в. на н. е. (глинени статуйки)“.

Докладите и съобщенията във II секция бяха посветени на иконографията, живописта, занаятите и технологията на метала в класическа Гърция и класическата традиция в следващите епохи. Интересно съобщение направи Л. Гали-Каил (Франция) — „Класическата иконография и нейното разпространение“. Тя изтъкна, че класическата иконография, която добива широко разпространение от средата на V в. до епохата на Александър Велики, е повлияна от контактите с другите култури, които слагат своя отпечатък върху нея. О. Пикар, директор на Френската археологическа школа в Атина, изнесе доклад на тема „Проникване на класицизма чрез монетите в Тракия в края на V и началото на IV в. пр. н. е.“. Като съпостави тасоското и тракийското монетосечене, докладчикът изтъкна необходимостта да се анализират причините и пътищата, които постепенно довеждат до адаптация на класическото изкуство върху тракийските царски монети. Д. Лазаридис (Гърция) говори на тема „Ателиета и теракоти от класическата епоха в Северна Македония и Тракия“. Х. Мецгер (Франция) — „За ново приближаване до образа“ — постави на разискване проблема за новите методи на проучване и интерпретация на археологическите паметници. Докладваха и Е. Касиматис (Франция) — „Херакъл и Птолемеите“, А. Камбитоглу (Австралия) — „Ахил и Троил във вазовата живопис на Южна Италия“, Е. Николе (Франция) — „Бележки върху монетосеченето на Наксос през класическата епоха“, Л. М. Гиганте (САЩ) — „Гръцката перспектива и илюзионистическата архитектура в класическата и гръцко-римската живопис“. Ю. Вокотопулос, директорка на Археологическия музей в Солун, представи резултатите от разкопките на могилни погребения в околностите на Солун от втората половина на IV в. пр. н. е. с богати дарове от златни накити, бронзови и глинени съдове и др. Във II секция изнесе доклада си и българската представителка М. Чичикова „Тракийската царска гробница при Свещари, Североизточна България“. На доклада присъствуваха видни гръцки археолози, които работят по проблеми на елинистическото изкуство в Македония и македонската гробнична архитектура — М. Андроникос, Ф. Пецас, Д. Пандермалис, Г. Деспини и много специалисти по антична живопис и архитектура от цял свят. Свещарската гробница бе оценена като едно от най-интересните археологически открития, представени на конгреса, оригинален паметник с висока художественоисторическа стойност и значение за проучване не само на изкуството в Тракия, но изобщо на елинистическото изкуство.

Интересни доклади бяха изнесени на III секция, посветени главно на развитието на гръцката скулптура през V—IV в. пр. н. е. — от Е. Харисън (САЩ) „Стилови фази в гръцката скулптура от 450 до 370 г.“, Ж. Маркаде (Франция) „Класицизмът в гръцката скулптура от IV в.“. П. Морено (Италия) — „Нови изследвания върху произведения на Лизип“ — достига до много уточнявания и нови идентификации на паметници от музеите в Рим. С. П. М. Беск (Франция) говори за „Пренасяне на теми от Гърция в коропластиката на Велика Гърция през IV в. пр. н. е.“. Н. Ялурис (Гърция) — „Феноменът класика“, С. Хауард (САЩ) — „Херосът като норма на скулптурата от средата на IV в.“. Основната идея на докладчика е, че през IV в. нараства практиката хората да се издигат до статуса на полубогове и да се развиват културите към реално съществуващи лица. Е. Рафтопулу (Гърция) прави опит да реконструира две фрагментирани статуи от Националния музей в Атина, познати като реплики на кариатиди от типа Тралес-Шершел. Паметниците, датиращи от късноелинистическата епоха, свидетелствуват за ролята на Атина в създаването на този тип кариатида на архаизиращо-класицистичната скулптура. Няколко доклада бяха посветени на скулптурни паметници — произведения на атически ателиета от римската епоха: Т. Стефаниду-Тивериос, К. Деспини (Гърция), Ж. Ш. Пикар (Франция), Г. Кох (ФРГ) и др.

В IV секция бяха разисквани главно проблемите на античната архитектура, на класическите градове и селища и на класическото жилище. Доклади и съобщения изнесоха едни от най-добрите специалисти в тази област. Няколко доклада бяха посветени на Кипър. В. Карагеоргис (Кипър) говори за класическата архитектура и изкуство в Кипър. С. Хаджисавас (Кипър), който е възпитаник на СУ „Климент Охридски“, докладва резултатите от разкопките и проучванията си върху гробници от ранноелинистическата епоха. Гробниците показват много близки аналогии с Александрия и с македонските гробни паметници. Оживени разисквания станаха по въпроса за пътя, по който този тип гробници проникват в Кипър. В. Дашевски (Полша), главен ръководител на полската археологическа експедиция в Неа Пафос, представи нови данни за началото на града. Е. Акургал (Турция) докладва за класическото изкуство в Мала Азия и постави въпроса за ролята на гръцките градове от Западна Мала Азия във формирането на класическото гръцко изкуство. В. Хьопфнер (ФРГ) говори на тема „Научността на архитектурата и градоустройството през класическата епоха“, Д. Мецлер (ФРГ) — „Идеологически аспекти на архитектурата от класическата епоха“, Д. Мак Креди (Англия) — „Самотраки през класическия период“. Докладчикът разгледа характера на светилището на Великите богове през класическия период и връзката му с елинистическия, когато при Филип II започва голямата македонска строителна политика на острова. Е. Гебхард (САЩ) изнесе доклад „Театрите и владетелите в Гърция и римския свят“, В. Алцингер (Австрия) — „Aigeira—Hyperesia — развитието на едно светилище от микенско до класическо време“. П. Хелщрьом (Швеция) в „Лабраунда, смесени стилове в халикарнаската архитектура“ разгледа архитектурната дейност на Мавзол и другите владетели от средата на IV в. пр. н. е. в Кария и установи смесването на двата стила — йонийски и дорийски. Той допуска, че архитектурата в Македония от края на IV в. е

била повлияна от архитектурата на Кария. П. Педерсен (Дания) говори на тема „Терасата на Мавзолея в Халикарнас и градоустройството на IV в. пр. н. е. в Югозападна Мала Азия". На царската гробница във Вергина бяха посветени два доклада. Освен главния ръководител на разкопките проф. М. Андроникос докладваха колективно трима специалисти — Ж. Мусгрейв, Р. Нийв и Н. Праг (Англия) — за опита си за реконструкция на лицето на погребания в царската гробница. А. М. Джиалломбарди Престиниани (Италия) в съобщението си „Хрониката на Голямата могила и царската гробница във Вергина" оспорва датирането от Андроникос и свързването на гробницата с Филип II. Според него гробницата по-скоро принадлежи на Филип III Аридей и жена му Евридика. Пре-

поръчва да се обърне по-голямо внимание на хронологията на керамиката, намерена в гробницата.

Работата на конгреса беше много напрегната. Изнесени бяха извънредно голям брой доклади и съобщения при дейното участие във всички секции на домакините — гръцките археолози.

Конгресите по класическа археология са най-високият международен археологически форум, на който се представят последните открития и проучвания не само в областта на класическата гръцка и римска археология, но и на археологията на земите, граничещи с класическия свят, между които Тракия заема важно място. За разлика от конгресите в Париж, Дамаск и Анкара—Измир, които бяха посветени предимно на културата и изкуството на т. нар. периферни области, XII международен конгрес в Атина имаше за основна тема проучването на културата и изкуството на самата Гърция през класическата епоха и влиянието им в съседните земи. Съобразно тази теза по-голяма част от докладите разглеждаха значението на гръцкото изкуство и неговото влияние върху културата на периферните области през елинистическата, римската и следващите епохи. В същото време в повечето доклади с право бе отделено място за ролята на контактите на Гърция с периферните области на класическия свят и за въздействието на местните традиции върху гръцкото изкуство.

На заключителното заседание бе отправена покана следващият конгрес да се състои в Западен Берлин.

М. ЧИЧИКОВА

XIII международен конгрес по римския лимес в гр. Аален, ФРГ

От 18 до 25 септември 1983 г. в гр. Аален в областта Баден-Вюртемберг във ФРГ се състоя XIII международен конгрес по проучване на лимеса на огромната Римска империя, в който участвуваха около 300 учени от 23 страни от Европа (най-много), Америка и Азия. Страните от социалистическата общност бяха представени с различен брой специалисти (България, Полша, Румъния, Унгария и Чехословакия). Официалното откриване на конгреса стана на 18 септември преди обяд в Градската зала на Аален. След традиционните приветствия от страна на областното управление на Баден-Вюртемберг и на Аален виднят английски археолог проф. Ерик Бърли, организаторът на I лимес-конгрес в гр. Дърам (Англия) през 1949 г., изнесе встъпителен доклад на тема „Проучванията на лимеса от времето на Ернст Фабрициус насам". Той се спря на главните етапи на археологическите изследвания в римските провинции Горна и Долна Германия, Реция, Норикум и Британия. Изтъкна порасналия интерес към проблемите на римските граници след Втората световна война и интензивното проучване в различните провинции в Европа, Азия и Северна Африка. Ярък израз на този интерес са осъществените досега 12 конгреса и организирането на настоящия XIII конгрес.

Следобедното пленарно заседание беше посветено на проучванията в отделните римски провинции, изложени в обобщителни доклади, които обхващаха резултатите от четиригодишния период от 1979 до 1983 г. Д. Брииз (Единбург) говори за изследванията в Британия, К. Рюгер (Бон) — в Долна Германия, А. Мочи (Будапеща) — в Панония, Н. Гудя (Клуж — Напока) — в тр-

те провинции с името Дакия, Горна и Долна Мизия, И. Вагнер (Тюбинген) — за лимеса по реките Тигър и Ефрат, М. Юзена (Франция) — в Северна Африка. Д. Планк (Щутгарт) и Г. Алфьолди (Хайделберг) докладваха за новите археологически и епиграфски проучвания в кастела на II Флавиева ала в гр. Аален.

Вечерта Ф. Филцингер (Щутгарт), директор на Лимес-музея в Аален, запозна участниците с новопостроената музейна сграда и с основните принципи и експонати на новата експозиция, организирана по случай конгреса.

Деловата работа на конгреса протече в две секции (I и II), определени въз основа на географския принцип. Секция I обхващаще докладите върху провинциите в Западна Европа (Англия, Холандия, Белгия, ФРГ, Швейцария и др.), а секция II — в Средна и Източна

Европа, Мала и Предна Азия и Северна Африка. Имаше доклади, които разглеждаха римското въоръжение и проблеми от по-общ характер от историята на военното дело. Докладите и научните съобщения и на двете секции бяха подбрани много сполучливо, бяха разгледани в нова светлина множество актуални въпроси на топографията, укрепителната система, вътрешния план и сгради на лагерите на легионите, кохортите и бургите, битът, културата, религията и погребалните обичаи и съоръжения в различните провинции. Имаше доклади върху новооткрити забележителни съкровища, въоръжение, посветителни надписи в светилищата на лагерите и др., които оживиха още повече проблематиката на конгреса.

Невъзможно е кратката информация да изложи всички проблеми и теми, които бяха засегнати, осветлени и дискутирани. За българските археолози голям интерес представляваха изследванията в Австрия, Унгария, Югославия, Румъния, Турция, Йордания, Египет и др. страни поради географската близост и културните и икономически взаимоотношения. Разбира се, в докладите върху другите страни имаше извънредно ценни проучвания от конкретен и общ характер, които също така привличаха нашето внимание и присъствие.

Пет от докладите в секция II бяха изнесени от българските делегати:

М. Чичикова говори за две бронзови портретни статуи, открити пред входа на една извънградска римска вила, западно от западната крепостна стена на Нове при Свищов. Въз основа на стиловите особености тя ги отнесе към времето на Северите и Гордиан III. Тя ръководи едно от заседанията на секция II.

Ал. Милчева докладва за дребната бронзова пластика от Нове, която изобразява различни божества от гръцко-римския пантеон, почитани в лагера на I италийски легион. Тяхната иконография показва доста общи черти със статуетките от други военни лагери в дн. България и извън от нея. Тя разграничава и произведения на местните занаяти.

Т. Иванов разгледа пластическата украса върху обществената архитектура на форумния комплекс на град Улпия Ескус (при с. Гиген, Плевенски окръг) и потърси нейния произход и аналогии.

Й. Атанасова-Георгиева изложи резултатите от проучванията в град Рациария при с. Арчар, Видински окръг, като акцентира върху строителните периоди на укрепителната система и на сградите вътре в града. Тя спомена новооткрития латински надпис през 1983 г., в който се чете в български превод „Анастасиева Рациария".

Д. Митова-Джонова изложи своите проучвания върху пристанищата и корабоплаването по частта от долнодунавския лимес, която се намира в дн. България, въз основа на писмените извори и археологическите проучвания.

Докладите на полските колеги Л. Прес и Т. Сарновски разгледаха някои проблеми за военния лагер на I италийски легион в Нове. Л. Прес отбеляза валетудинариума (лазарета), разположен в претентурата, западно от виа претория. По-късно върху него била построена сградата с портик. Т. Сарновски засегна въпроса за наличието на пристанище при Нове, съдейки по строителна керамика с изображения на кораб и др. доказателства.

Английският археолог А. Поултър (Нотингам) изказа мнение, че долнодунавският лимес бил изграден още по времето на Флавиите.

Германски археолог от Майнц изнесе обобщителен доклад върху предпазното въоръжение, като се спря на неговото развитие в Тракия от предримския и римски период.

Югославският археолог М. Васич (Белград) проследи в хронологически ред развитието и спецификата на укрепителната система на обектите при Джердапа — Железни врата (I—VI в.).

Друг югославски археолог, П. Петрович разгледа по аналогичен начин Тимакум минус и кастелите по долината на р. Тимок и набеляза етапите на развитие през римската и ранновизантийската епоха.

Румънските делегати (К. Петолеску, Г. Папук, М. Цони, Келуца-Жоржеску, М. Захариаде, Д. Беня, А. Барня и К. Балуца) разгледаха отделни участъци от римския лимес в трите провинции Дакия и в Малка Скития (дн. Северна Добруджа) според последните археологически и епиграфски изследвания.

М. Шпайдел (Хонолулу в Хаити) разгледа римската граница на Кавказ въз основа на писмените извори, епиграфските и археологическите проучвания на съветските археолози и историци.

С. Паркер (Нова Каролина, САЩ) изложи последните проучвания в кастела Ел Лежун (в дн. Йордания). Укрепителната му система се характеризира с издадени навън от куртината U-образни кули, които много приличат на тези на кастела Абритус при Разград. Най-ранните открити монети датират от 290—292 г. Затова авторът датира крепостните стени по времето на Диоклетиан и по такъв начин коригира по-старите схващания за II в.

Р. Фелман (Базел) направи преглед на откритите и публикуваните през последните 25 години принципии (щабове на пълководци) на легиони и кохорти или али в Римската империя. Той проследи тяхното развитие и спицифични черти в отделните провинции.

По време на конгреса бяха организирани три екскурзии в различни части на провинциите Горна Германия и Реция, които сега влизат във ФРГ. Делегатите имаха възможността на място да се запознаят с методиката на разкопките и с грижите за консервирането и експонирането на недвижимите паметници на открито. Прави силно впечатление тясната съвместна работа на археолози и консерватори, като основните концепции за запазване или пълни реконструкции се изработват от самите археолози — ръководители на съответните разкопки. Зидовете се надзиждат минимално, колкото да се покрие горната повърхност и да се изолира от вредното влияние на атмосферата. Само в отделни случаи са реализирани пълни реконструкции на порти и самостоятелни наблюдателни кули, например при Велцхайм и Граб, община Гроселрах. Във връзка с големите строежи на пътища, заводи и др. в страната се провеждат предварително или успоредно със строителството спасителни разкопки в големи мащаби, в кратки или продължителни срокове според

конкретните случаи. При възможност открититe архитектурни паметници се запазват на място. Изработва се подробна графическа и фотодокументация на културните напластявания в проучваните обекти.

Между забележителните обекти, които посетихме във ФРГ, заслужава да се спомене откритата през 1977 г. голяма римска баня при кастела Бирициана в гр. Вайсенбург. Тя се състои от множество помещения, снабдени с отоплителна инсталация хипокауст и други неотоплени помещения. Размерите на банята са 42,50/65 м. Консервацията на банята е поверена на специализирана за целта унгарска фирма от Будапеща с научен ръководител археологът д-р З. Виши. На него е възложено да изготви публикация върху банята. Сега банята е включена в покрита защитна сграда и вече е достъпна за посетителите.

Вайсенбург е прочут още с уникалното съкровище, което се откри през есента на 1979 г. Засега то е най-голямото съкровище от римската епоха във ФРГ. Състои се от 156 предмета: 11 сребърни оброчни плочки с релефни изображения на Минерва, Аполон и Меркурий (заедно), Марс, Меркурий, Херкулес, Венера, божества — покровители на дома и на местности, декоративни бронзови фигури, съдове (котел, леген, кани, паници и др.), парадно въоръжение (шлем-маска и др.) сечива за обработване на дърво, сгъваем стол, везна и др. Предполага се, че се касае за инвентар на светилище, посветено на няколко божества. Съкровището се датира във II — началото на III в. Било заровено в земята по време на аламанските нашествия между 233 и 259—260 г. Сега консервирано, то е изложено в музея във Вайсенбург.

Музеят в Щраубинг се гордее с друго прочуто съкровище от бронзови предмети от римската епоха: набедреници, наколенници, бронзови маски за лице, начелници за коне с релефни изображения и др.

Конгресът беше закрит на 25 септември след обяд. Той беше отлично организиран и реализиран. Специално за конгресистите бяха отпечатани пътеводители и монографии по проблематиката на конгреса.

Беше решено следващият, XIV лимес-конгрес да се състои в Карнунтум, в Австрия през 1986 г. Англия си запази правото да бъде домакин на XV конгрес през 1989 г. по случай 40 години от I лимес-конгрес в гр. Дърам.

След закриването на конгреса беше организирана четвърта екскурзия само за желаещите, която обхвана земите покрай дунавския лимес и завърши в гр. Пасау. Бяха посетени разкопките в Айнинг, музеят в Келхайм, Регенсбург, Щраубинг и Пасау. Последният ден вечерта Х. Волф от университета в Пасау изнесе обобщителен доклад върху историята на Пасау през римската епоха. Археологическите находки бяха изложени в местния музей.

Чутото и видяното по време на XIII лимес-конгрес даде възможност на българските участници да си направят критична преоценка на състоянието на археологическите проучвания по десния бряг на Дунав — от устието на р. Тимок до Дуросторум Силистра и да се набележат мерки за усъвършенстване на методиката и организацията на разкопките, на консервацията и експонирането на паметниците на открито и в музеите.

Т. ИВАНОВ

Поправка към кн. 1—2, 1983

с.	кол.	р.	напечатано	да се чете
64	номерата на обр. 3 и 4 — разменени			
„	II	4—5	l'infrastructure de	la substruction des
„	„	3 отд.	l'infrastructure à	la substruction des
68	„	8	superstion	superstruction
97		7 отд.	Puckov	Pucko
102	II	обр. 5 — обърнат		